

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK
INSTITUTI**

**“PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA TARIXI”
fanining
MA’RUZALAR MATNI**

D. Zohidova

TOSHKENT – 2014

«PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA TARIXI» FANI BUYICHA MA'RUZALAR MATNI

Kirish

Har bir ijtimoiy tuzumda insonning ma'naviy yuksalishini ta'minlovchi ta'lim–tarbiya, ma'naviyat va ma'rifat kabi tushunchalar mavjud bo'lib, ular pedagogika sohasidagi o'zgarishlarni jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'rganishni talab etadi.

Pedagogika tarixi qadim zamonlardan tortib, to hozirgi kungacha bo'lgan turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogika nazariyalarining taraqqiyotini davrlar talabi asosida o'rganib keldi. Har bir ijtimoiy tuzum, uning kelajagi, insoniyat istiqboli, kishilarning xayot va turmush darajasi fan va madaniyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqlir.

Binobarin mustiqillik tufayli ko'hna Turkiston diyorida istiqomat qilib kelgan barcha xalqlar milliy qadriyatlarining qayti tiklanishi va rivojlanishiga shart-sharoitlar vujudga keldi.

O'z tarixiga yangicha tafakkur asosida yondoshish, o'tmishdagi pedagogik tafakkur daholarining shuhratini tiklash, ularning g'oyalarini xalq xayotiga tatbiq etish kabi ulug' ishlar amalga oshirildi. Ayni paytda o'zbek va boshqa qardosh xalqlarning milliy shakllanishi va rivojlanishini zamon talablariga mos keladigan ta'lim – tarbiya tizimisiz tasavvur qilish mumkin emas.

Yosh avlodni tarbiyalash va o'qitish nazariyasi bilan amaliyotning qanday taraqqiy qilib kelagnligini bilmay turib, yoshlarni har tomonlama komil inson etib tarbiyalash masalalarini ilmiy ravishda hal qilib bo'lmaydi. Bu ajdodlarimiz tomonidan isbot qilingan ilmiy – nazariy, falsafiy – tarbiyaviy haqiqatdir.

Axloqan pok va yetuk insonlarni tarbiyalash masalasini muvafaqiyatli hal etishda xalqimizning tarixiy an'analari, ma'naviy boyliklari, ajdodlarimizning bizga qoldirgan ilmiy me'roslari va tarixiy – tarbiyaviy tajribalarini o'rganib chiqish, ularning yutuqlarini hayotga, ta'lim – tarbiya ishlariga tadbiq etishning ahamiyati kattadir. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti A.I.Karimovning qo'yidagi so'zlari alohida e'tiborga loyiqdir.

“Naslu nasabini bilmagan kishi inson sanalmaydi. Necha yillar bizni tariximizdan, dinimizdan, ma'naviy merosimizdan g'ofil etishga urindilaOr. Ammo biz hurriyatni orzu etishdan, hurriyat uchun kurishishdan charchamadik. Maslagimizni naslu nasabamizni doimo yodda saqladik.

Ulug' bobokalonlarimiz ruhiga, bashariyat tarixi va madaniyati xazinasiga katta xissa qo'shgan ulug' ajdodlarimizga, ular qoldirgan ulkan merosga munosib bo'lish istagi jamiyatimiz a'zolari orasida keng yoyilishi, har bir fuqaroning ongidan mustahkam joy olishi – bu ham yangi zamonning muhim xususiyatidir”.

O'zbek xalqi tarixan ta'lim tarbiya sohasida o'ziga xos dorilfunun yaratgan. Hatto hozirgi o'zbek xalqi yashab turgan zaminda zardushtiylik dini keng yoyilgan davrda ham nekbin pelagogik mafkura hukm surgan. Bu zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”ning bizgacha yetib kelgan ayrim sahifalarida o'z ifodasini topgan.

Biroq islomgacha davr tarbiyashunosligi, fan va madaniyati tarixini yoritish imkoni chegaralangan. Chunki, dastlab Iskandar boshchiligidagi Yunon – Makedon qo'shinlari, so'ngra ibn Muslim Qutayba rahbarligida arab istilochilari olib borgan janglar, talonchiliklar, vayronagarchiliklar tufayli o'sha davrga tegishli deyarli barcha asarlar, manbalar yoqib yuborilgan. Lekin islom va islomdan keyingi mavjud pedagogik qarashlarni, milliy ta'lim – tarbiyaga oid an'analarni, qadriyatlarni, xalq pelagogikasini ilmiy o'rganish, puxta tahlil qilish va hayotga tatbiq etish bugungi kunnig muhim va dolzarb muammosidir.

Istiqlolga erishganimizga qadar biz tarbiya ishlarimizga Ovrupa pedagogikasini asos qilib oldik va o'rgandik. Endigi vazifa Sharq pedagogikasini o'rganishga e'tiborni qaratmoq lozim. Chunki ilmu fan avval Sharqda taraqqiy etgan, hur fikrlilik bizdan boshlangan. “Sharq Yevropaning muallimidir” deganda haq edi Olmon olimi Xerler. Haqiqatan ham shunday, o'zbek xalqining madaniy merosi ulkan bir dengiz.

Yuqoridagi fikrlarning o'zi madaniyat va ma'rifat Sharqdan Yevropaga tarqalgan deyishga asos bo'la oladi. Chunki, savodxonlik maktablarining, qadimiy yozuvlarning vujudga kelishi eng qadimga manbalarda “Avesto”, Sug'd, Baqtriya, Urxun – Yenisey, Xorazm va boshqa yozuvlar Turon zaminida kelganligi, shu muqaddas zaminda yashayotgan xalqlarning eng qadimgi ajdodlari savodxon kishilar ekanligidan dalolat beradi.

I.A.Karimov madaniy qadriyatlarning qudrati va tarbiyaviy ahamiyatiga yuksak baho berib:

“Xalqning madaniy qadriyatlari, ma’naviy merosi ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun qudratli ma’naviyat manbai bo’lib xizmat qilgan. Uzoq vaqt davom etgan qattiq mafkuraviy tazyiqqa qaramay, O’zbekiston xalqi avloddan avlodga o’tib kelgan o’z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o’ziga xos an’analarini saqlab qolishga muvaffaq bo’ldi.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan ko’p asrlar mobaynida yaratib kelingan g’oyat ulkan, bebaho ma’naviy va madaniy merosini tiklash davlat siyosati darajasiga ko’tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo’lib qoldi. . .

Tarixiy tajriba, an’analarining meros bo’lib o’tishi - bularning barchasi yangidan-yangi avlodni tarbiyalaydigan qadriyatlarga aylanib qolmog’i lozim”, - deydi. Darhaqiqat, milliy qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg’unlashtirish lozim. Chunki biror millat o’z qadriyatini boshqa millat qadriyatlaridan ajratib olib yarata olmaydi. Har bir millat ma’naviyatida o’ziga xos tomonlar bo’lsa ham, u umuminsoniy qadriyatlarning bir qismidir. Shu bilan birga unutmazligimiz kerakki, biz qurayotgan yangi jamiyat “binosi” uchun birinchi galda milliy qadriyatlar ustun bo’lmog’i lozim. Biz, eng avvalo, milliy o’zligimizni anglamog’imiz, o’z tafakkurimizni kashf etmog’imiz lozim. O’tmishimizda unutilgan shunday ulkan sarchashmalar borki, ularni puxta, atroflicha o’rganmoq birinchi galdagi vazifadir.

VII-XII asrlar davomida Markaziy Osiyoda madaniyat, ilm-fan beqiyos rivojlana bordi. Ayniqsa, aniq fanlarga qiziqish keskin orta boshladi. O’sha tarixiy davrda al – Xorazmiy, Forobiy, al – Farg’oniy, al – Beruniy, ibn Sino, az – Zamaxshariy singari qomusiy olimlar dunyoga keldi. Ular bilan yonma-yon dunyoviy ilmlar tug’ildi. O’sha ulug’ mutafakkirlar inson ma’naviy va tafakkur dunyosini boyitishda, insoniyat ongini, madaniy – ma’rifiy qarashlarni o’stirishda o’z davrida va keyinchalik ham asosiy rol o’ynadilar, inson kamolotiga doir beqiyos ta’limotni yaratdilar. XV – XVI asrlarga kelib qadimiy Turkiston jahonga Qozizoda Rumiy, Ulug’bek, Ali Qushchi, Haydar Xorazmiy, Hofiz Xorazmiy, Lutfiy, A.Navoiy, Bobur, Abulg’oziy Bahodirxon singari allomalarni voyaga yetkazdi. Bu davrda Markaziy Osiyo shaharlarida qator madaniy va ilmiy markazlar vujudga keldi. Demak, Markaziy Osiyo xalqlari, xususan o’zbek xalqi va uning madaniy – ma’rifiy taraqqiyoti asrlar davomida misli ko’rilmagan darajada rivojlangan. Qolaversa, uning axloq-odobga oid qarashlari pedagogika fanlari bo’yicha ta’limoti butun jahonga o’rnak bo’larli ma’no va mazmun kasb etgan.

Oktyabr to’ntarishidan keyin, ya’ni 1917 yildan boshlab Turkiston mintaqasida “yashin tezligida” Sho’ro hokimiyati o’rnatila boshladi. Bu tuzum kommunistik firqa mafkurasini targ’ib va tashviq qildi.

Sho’ro hokimiyatining dastlabki yillarida Turkistonda yangi maktablar ochish va ularni mustahkamlash vazifalari ko’ndalang qilib qo’yildi. Unda yoshlar ongiga yangi jamiyat g’oyalarini singdirish, shu ishlarni amalga oshiradigan pedagog xodimlar tayyorlashga e’tibor berildi. Shu ishlarni amalga oshirishda Rossiya Xalq ta’limi yo’nalishi va tizimi rahbarlik qilgan. Tarixdan ma’lumki, qaysi davlt yoki mamlakat hukumron bo’lsa, u tobe mamlakat va xalqqa o’z mafkurasini, ma’naviyatini, axloq-odob aqidalarini singdirishga harakat qilgan.

1924 yil oktyabrda Turkiston parchalanishi oqibatida milliy madaniyat yo’li asta-sekin to’sila boshlandi. Asrlar osha amalda qo’llanib kelingan, qomusiy ilmlar bitilgan yozuv man etildi. Avval lotin grafikasi, keyin rus grafikasi asosiga qurilgan yozuvga o’tildi. Bu tadbir Markaziy Osiyo xalqlarini o’z madaniyat tarixini o’rganish imkoniyatidan mahrum etdi.

Maktablarda dunyo fanini rivojlantirishga munosib hissa qushgan o’zbek fani va madaniyatining asoschilari, musulmon olamining ulug’ zotlari emas, balki o’zbek xalqi kamolotiga aloqasi bo’lmagan shaxslar faoliyati o’rgatildi. Ahmad Yassaviy, Bedil singari so’z ustalari va tafakkur gulshani bog’bonlari xalq ta’limi tizimidan chiqarildi.

Musulmon dunyosining muqaddas kitobi Qur’oni Karim, Muhammad alayhissalom hadislarini taq’ib ostiga olindi, yo’qotildi. Natijada o’zbek xalqi milliy ahloq-odobi va tarbiya an’analaridan mahrum bo’la boshladi. Bu yo’qotish o’zbek fani, madaniyati va pedagogika fanlari rivojlanishiga salbiy ta’sirini ko’rsatdi.

1991 yilga kelib O’zbekiston xalqi mustaqillikka erishgach, o’zining yangi milliy Qomusi asosida hamma sohada bo’lganidek, o’zbek milliy fani va madaniyati, “Pedagogika tarixi”ga ham yangicha yondoshish imkoniyati tug’ildi.

O’tmishda progressiv pedagoglar va atoqli mutafakkirlar pedagogikaga doir muhim fikrlarni aytib

qoldirganlar, ularni o'rganish pedagogika tafakkurining o'sishiga, pedagoglik madaniyatining ortishiga imkon beradi.

Pedagogika tarixi jamiyat taraqqiyoti qonunlariga suyanan holda turli pedagogik nazariyalarni, ta'lim-tarbiyaning mazmuni va metodlarini o'rgatadi. O'tmishning pedagogik sistemalarida bo'lgan ilg'or va progressiv fikrlarning hammasidan ijodiy foydalanadi.

Demak, pedagogika tarixi ijtimoiy fandır. U tarixiy pedagogika xodisalariga davr talabi asosida yondoshadi, tarbiya nazariyasi va amaliyotini turli bosqichlarda xilma-xil bo'lganligini ochib beradi, ilg'or qarashlarning taraqqiyot yo'lini ko'rsatib beradi.

Pedagogika tarixi fani quyidagi fanlar, ya'ni, pedagogika, psixologiya, madaniyat tarixi, O'zbekiston tarixi, jahon xalqlari tarixi, falsafa, etnografiya, arxeologiya, ahloqshunoslik va boshqa bir qator fanlar bilan uzviy aloqadadir.

Biz pedagogika tarixi fanini o'rganish va tahlil qilishda: qadimgi yozuvlar, bitiklar, qo'lyozma yodgorliklari, sharq mutafakkirlarining ilmiy – ma'naviy me'rosi, xalq og'zaki ijodi, muqaddas kitoblar, pandnomalar, dasturlar, o'quv qullanmalari va darsliklar, xalq maorifi masalalariga oid materiallar, matbuot materiallari, prezident Islom Karimovning ta'lim-tarbiyaga, oir asarlariga asoslanamiz.

Pedagogika tarixi fanining metodologiyasi esa milliy va umumbashariy qadriyatlar, xalq pedagogikasi, Markaziy Osiyo va Sharq mutafakkirlarining ilmiy va ma'naviy merosi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning ta'lim – tarbiyaga oid asarlari va milliy istiqlool g'oyasi haqidagi nazariyalari hisoblanadi.

Pedagogika tarixini o'rganish o'qituvchilarining faqat pedagoglik madaniyatini oshiribgina qolmay, balki, shu bilan birga, unga pedagogik mahoratni egallashga yordam beradi. Shuningdek, o'tmishning ta'lim – tarbiya sohasidagi eng yaxshi tajribalarini o'rganadi, bu esa uning kundalik pedagoglik faoliyatida yordam beradi, uni bevosita amaliy faoliyatga tayyorlaydi.

Bu borada yaratilgan tarixiy, falsafiy, adabiyotshunoslikka oid asarlardan ham ijodiy foydalanishga harakat qildik. Xullas, ushbu qo'llanmaning yaratilishida faylasuf, sharqshunos, tarixchi, filolog olimlardan B.Ahmedov, A.Ahmedov, A.Abdullaev, V.V.Bartold, Ye.E.Bertels, A.Bahoutdinov, I.S.Braginskiy, B.G'.G'afurov, V.Zoxidov, I.Mo'minov, O.Fayzullaev, Sh.Shomuxammedov, A.Qayumov, Y.Jumaboyev, A.Irisov, M.Orifiy, M.Hayrullaev, S.Rajabov va boshqalarning ishlari qo'llanma va yo'llanma vazifasini o'tadi.

1-mavzu	Pedagogika nazariyasi va tarixi fanining maqsadi va vazifalari, xozirgi zamon fanshunoslrigida pedagogikani davrlashtirish.

Reja:

1. Fanning maqsadi va vazifalari
2. Pedagogika fani taraqqiyotining davrlashtirish konsepsiyalari.
3. "Avesto" gacha davr pedagogikasi.
4. "Avesto" davri pedagogikasi.

Tayanch iboralar: Pedagogika, pedagogika tarixi, mustaqillik, “Sharq Yevropaning muallimidir”, ibtidoiy davr, quldorlik davri, feodalizm, kapitalizm, sotsializm, islom dini, xristian dini, uygʻunlanish davri, xonliklar davri, temuriylar davri. . .

Darsning maqsadi: Pedagogika nazariyasi va tarixi fanining maqsadi va vazifalari, xozirgi zamon fanshunoslrigida pedagogikani davrlashtirish boʻyicha talabalarda bilim, malaka va koʻnikmalarni shakllantirish.

1. Fanning maqsadi va vazifalari

“Pedagogika nazariyasi va tarixi” oʻquv dasturi bakalavriatlar uchun Oʻzbekiston Respublikasining umumkasbiy fanlar bloki boʻyicha Davlat taʼlim standartiga asoslanib tuzilgan. Oʻquv fani sifatida “Pedagogika nazariyasi va tarixi” pedagogika oliy oʻquv yurti talabalarini kasbiy-pedagogik tayyorgarligi tizimida yetakchi oʻrinni egallaydi. Hozirgi davrda pedagogika fanini oʻqitish boʻlgʻusi oʻqituvchilarda pedagogik madaniyatni rivojlantirish, ularda yangicha tafakkurni tarkib toptirish, oʻqituvchi-tarbiyachi, yoshlar murabbiysi vazifalarini ijodiy bajarish, umumiy tayyorgarlikni taʼminlashga yoʻnaltirilgan.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida soʻzlagan nutqida taʼkidlanganidek, “Mamlakatimizning istiqloq yoʻlidagi birinchi qadamlardan oq, buyuk maʼnaviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy taʼlim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uygʻunlashtirish asosida jahon andozalari va koʻnikmalari darajasiga chiqarish maqsadiga katta ahamiyat berib kelinmoqda”.

Fanni oʻqitishdan maqsad - boʻlgʻusi oʻqituvchilarning hozirgi zamon pedagogika fanining nazariy asoslari bilan qurollantirish, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ni amalga oshirish sharoitida oʻquvchilarni maʼnaviy-axloqiy tarbiyalashda taʼlim samaradorligini oshirish uchun ularda zarur koʻnikmalarni hosil qilish, boʻlgʻusi oʻqituvchilarning pedagogik tafakkurini shakllantirish negizini yaratish, pedagogik fikrlash qobiliyatini tarkib toptirish, “Taʼlimning pedagogik qonuniyatlari hamda tamoyillari”ga mos holda tegishli qarorlar qabul qilish, korreksion /maxsus/ pedagogika asoslarini tushunish, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Yan Amos Komenskiy, K.D.Ushinskiy va boshqa mutafakkirlarning taʼlimiy-axloqiy, umumbashariy qadriyatlarini, “Qurʼoni Karim” va “Hadisi Sharif”dagi umuminsoniy va maʼnaviy-axloqiy tamoyillarni oʻrganish, hozirgi zamon taʼlim texnologiyalarini bilish hamda ularni amaliyotda qoʻllay olishdan iboratdir.

Fanning vazifasi - Respublikamizda komil insonni voyaga yetkazining bir butun xolatdagi muammolarini hal qilish, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ni amalga oshirish sharoitida oʻquvchilarning maʼnaviy-axloqiy tarbiyalashda taʼlim-tarbiya samaradorligini tinmay oshirish va dunyo talablari darajasiga olib chiqish masalalariga ijodiy yondoshish, umuminsoniy qadriyat va milliy madaniyatning asoslarini eʼtiborga olib, taʼlim-tarbiya mazmunini, milliy mafkurani shakllantirib borish imkonini yaratish, uzluksiz taʼlim tizimini yanada rivojlantirish muammolarini hal etish, boʻlgʻusi oʻqituvchilarni pedagogik tafakkurini shakllantirish negizini yaratish, pedagogik fikrlash qobiliyatini tarkab topshirish, taʼlimning pedagogik qonuniyatlari hamda tamoyillariga tayangan holda tegishli qarorlar qabul qilish, korreksion (maxsus) pedagogika asoslarini

tushunishni, buyuk allomalar al Farobiy, al Farg'oniy, al Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, A.Navoiy, Abdulla Avloniy, Yan Amos Komenskiy, K.D.Ushinskiy va boshqa mutafakkirlarning ta'lim-tarbiyaga doir pedagogik qarashlarini, umumbashariy qadriyatlar hamda, "Qur'oni Karim" va "Had+isi Sharif"da qayd etilgan umuminsoniy va ma'naviy-ahloqiy tamoyillarni o'rganish. Jahon xalqlari tomonidan G'arb va Sharqda yaratilgan xalq og'zaki ijodiyoti, etnopedagogikasi, buyuk alloma va donishmandlar, ma'rifatparvar pedagoglar, olimu-fozillarning tarbiyashunoslikka doir ilg'or g'oyalarini tahlil qilib, komil insonni tarbiyalash jarayonini o'rganish, komil insonni tarkib toptirishning qonuniyat, qoida va zaruriy sifatlarini aniqlash, ta'lim-tarbiya nazariyasi va tarixidagi qoida, qonun tamoyil, metod va usullarni amaliy hayot bilan bog'lab bo'lajak o'qituvchilarga o'rgatish, xalq ta'limi, ta'lim muassasalarini boshqarish va rahbarlik qilish masalalarini chuqur o'rganib, bo'lajak mutaxassislar salohiyatini yuqori saviyada tayyorlash muammolarini hal qilish, rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi ta'lim-tarbiya, ta'lim tizimlari hamda ta'limni boshqaruv jarayoniga doir eng ilg'or tajribalarni bo'lajak o'qituvchilarga chuqurroq o'rgatish va amaliyotda qo'llashni tashkil etish.

2. Pedagogika taraqqiyotining davrlashtirish konsepsiyalari.

Vatanimizda pedagogika taraqqiyotini davrlashtirish.

Pedagogikani davrlashtirish muammolari turli konsesiyalardan kelib chikib xal etilgan. Bulardan ayrimlarini kurib chikaylik.

Pedagogikani jamiyat tarakkieti boskichlapri (formatsiyalar) asosida davrlashtirish. Prof.E.N.Medinskiy, M.F.Shabaev va boshqa tarixchi olimlar pedagogikani ibtidoiy, quldorlik, feodalalizm, kapitalizm, sotsializm bosqichlarga ajratib davrlashtirganlar.

Pedagogikani madaniyatning bir tomoni deb qarab davrlashtirish, Prof.Z.A.Malkova, Salimova K.I. va boshkalar pedagogikani o'zgacha, ya'ni - islom dini pedagogikasi, xristian pedagogikasi, uygunlanish davri pedagogikasi tarzda tadkik kilganlar. Uzbek olimlari esa, vatanimizda pedagogikani uch davrga buladi:

1. Oktabr tuntarishgacha bulgan davr (1917 yilgacha)
2. Shuro tizimi davri (1917 yildan 1991 yilgacha)
3. Mustakillik davri (1991 yildan keyin).

Uzbek pedagogikasi antologiyasi. Bir jild. Toshkent 1995 yil 6-b. kelib chikib pedagogikani kuyidagi tarixiy boskichlariga ajratish mumkin:

1. "Avesto" gacha bulgan davr pedagogikasi.(eng kadimgi davrlardan eramizdan oldingi 7-6 asrlargacha).
2. "Avesto" davri pedagogikasi. (eramizdan oldingi 7-6 asrlardan eramizning 7 asrgacha).
3. Uygonish davri pedagogikasi. (8 asrdan 13 asrgacha).
4. Amir Temur va Temuriylar davri pedagogikasi. (14 asrdan 17 asrgacha).
5. Xonliklar davri pedagogikasi. (17 asrdan 19 asrning ikkinchi yarimigacha).
6. Turkistonda pedagogika tarakkieti. (19 asr ikkinchi yarimidan 1917 yilgacha).
7. Uzbekistonda pedagogikaning tarakiet. (1917-1991 yillar).
8. Mustakil Uzbekistonda pedagogika va ta'lim tarakkiet. (1991 yidan sungi davr).

Biz tavsiya etaetgan davrlar shartli bulib, xar kanday uzgacha davrlashtirish goyasini kabul kilishga taermiz.

3. "Avesto" gacha davr pedagogikasi.

Xozirgacha urganilaetgan darv pedagogikasi, ta'lim va tarbiya muassasalari faoliyati tugrisida juda kam ma'lumotga egamiz. Osie mamlkatlari xududida utkazilgan arxiologik tadkikotlar natijasida tuplangan axborotlar shundan dalolat beradi, vatanimizda kadimdan dexkonchilik, xunarmandchilik, ovchilik, kasb-xunar, savdo-sotik ishlari rivoj topgan. Shark bilan Garbni, Janub bilan Shimolni savdo alokalari bilan boglangan "Buyuk ipak yuli" Vatanimiz orkali utgani ma'lum. Bu yul bizning xalkimiz uchun najot, xaet, tarakkitet yuli bulib xizmat kilgan. "Ipak yuli" orkali fakat savdo-sotik karvonlari bilan birga mashxur olimlar, xunarmandlar, mashshoklar, erkin fikrlovchi kishilar ma'naviy boyliklarni olib kelganlar va bizlarning madaniy meroslarimizni chetga, uz yurtlariga olib ketganlar. Ana shu yul orkali buyuk Xind xalkining "Maxobxorot","Kalila va Dimna","Ramayana" dostonlari, Xitoy olimlarining asarlari Vatanimizga kirib kelgan. Buddizm

dinining dastlabki asarlari Vatanimizda shakllanib, keyinchalik butun Sharqqa yeyilgan degan fikrlar bor.

Demak, hozirgi Markaziy Osiyo imoratida yashagan sak-massagetlar, sugdianlar, xorazmiylar, baxtarlar, chochliklar, parkanliklar kabi kabila va ellatlar uzbek xalkining "ildiz" lari xisoblanadi. Ular uz davrining yuksak madaniyati na'munalari yaratganlar. Bu na'munalarning bir tomoni pedagogik kadriyatlardir.

4. " Avesto" davri pedagogikasi.

Vatanimizda yaratilgan ulkan madaniyat yadgorligi "Avesto" (eramizdan oldingi 7-6 asrlarda) yaratiladi va saklanib kolgan.

20 ta kitobni birlashtiradi. Usha davrda yashagan xalklarning e'tikodi, urf-odatlar, turmush tarzi, ta'lim tarbiyasi xakida batafsil ma'lumotni "Avesto" dan topish mumkin. Tarbiya xatning eng muxim tayanchi bulib xisoblanishi lozim, - deyiladi "Avesto" da. Xar bir yeshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi ukishni va sungra urganish bilan eng yuksak pogonaga kutarilsin.

"Avesto"da ta'kidlanishicha, bolalar 7 yeshdan boshlab koxinlarga (bolalar tarbiyasi bilan shugullanuvchi odam) topshirilgan. Ular mukaddas joylarda, ibodatxonalarda bolalarni "Avesto"dan olingan duolarni yedlatganlar. Shu bilan birga koxinlar bolalarga tabiatshunoslik, astronomiya, matematika, geografiyadan ma'lumotlar berganlar. Ukish, yezish va xisobga urgatganlar. Birok, koxinlar ukish va yezishni xammaga xam urgatmay, ayrim kobiliyatli bolalarga urgatganlar. Chunki, ukish va yezishni bilgan odam sexirgar xisoblangan.

Ibodatxonalarda bolalarni gigienik ta'lim, odob-axlok tarbiyasiga aloxida e'tibor beoganlar. Bolalarni yeshligidan daraxt kuchati utkazish, uy-ruzgor kurollari yasash, yerga ishlov berish va chora bilan shugillanishga urgatilishi shart. Bolalar xar kuni uch marotoba yuvinishi, ukituvchi bilan birgalikda duolarni takrorlashi zarur bulgan. Bolalarni yigitlikka utkazish marosimlari bulgan. Ular kueshga karab "Men zardoshdiylik diniga sodik bulishga vada beraman, men yaxshi fikr, yaxshi suzlar, yaxshi ishlargi ishonaman" yetti martadan taerorlaganlar.

Yoshlarni turt narsani ya'ni Quyosh, Suv, Tuproq va Olovni muqaddas deb o'rgatganlar. Dunyoni yorig'lik va qorong'ulik, yaxshilik va yomonlikka ajratganlar. Bolalarni yaxshilik vva ezgulik yaratish uchun mexnat kilish, uz kullari bilan moddiy noz-nemat yaratishda urgatganlar. Mexnat kilmaydigan odam xakikaddan xam yed eshiklarga ta'zim kilib, abadul abad bosh egib turasan", deb xisoblangan.

Bolalarni ilm, kasb - xunarga urgatish davlat daraxjasidagi vazifa deb karalish Vatanimizda xukumronlik kilgan Sasoniylar saltanati davrining muxim belgisi xisoblanadi. "Farzandiga uz kasb-xunarini urgatish ota-onaning burchidir, deyiladi podsho farmonlari birida".

Vatanimizni Aleksandr Makedonskiy zabt etgan, maxaliy xalk bolalarini yunon tilida ukitish, xarbiy sa'natni urgantish uchun murabbiylar tayinlaydi. Keyinchalik yunon alifbosini yurtimizda kabul etilishi va bir kancha asarlar yezilganligi, yunon olimlari asarlariga sharxlar yezilgani, ularni maxalliy tillarga tarjima kilganlar kup maktablar ochilganidan dalolat beradi. Ugil bolalar tarbiyasiga aloxida e'tibor berib, ularni yeshligida jasurlik ruxida shakillantirgan.

Vatanimiz xududida yunon va oramiy alifbosi asosida Xorazm, Sugd, Baktriya yezuvlari shakillangan. Ta'lim tarbiya yangi boskichga kutarilgan.

Demak, "Avesto" davri pedagogikasi juda boy an'annalarga ega. Yunon madaniyati orkali bizga Platon, Arestotel, Galen, Gippokrat, Pifagor kabi olimlarning asarlari kirib kelgan. Ularning asarlari Xorazm tiliga tarjima etilgan. Yunon olimlari goyalari ruxida Muso Xorazmiy, Fargoni, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi vatandoshlarimiz shakillandi va xalkimizni dunega tanitdi.

Nazorat uchun savollar:

1. Pedagogikani davrlashtirish konsepsiyasi tamoyillarini ayting.
2. Vatanimizda pedagogikani rivojlantirish boskichlari asoslang.
3. "Avesto" gacha davr pedagogikasi goyalari nimalardan iborat?
4. "Avesto" davri pedagogikasi xususiyatlarini ayting.
5. "Avesto"da ilgari surilgan pedagogik g'oyalar nimalardan iborat?

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

1. Zardushtlik davridagi pedagogik muxitning yetakchi omillari nimalardan iborat?

2. "Avesto" mukaddas kitob ekanligi nimalarga asoslanadi?

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T."O'zbekiston" 1997 yil.

2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

2 - mavzu	"Eng qadimgi davrdan - VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar"

Reja:

1. Tarbiyaning paydo bo'lishi va tarixiy rivojlanishi.

2. Qadimgi xalq og'zaki ijodiyotida inson tarbiyasiga oid fikrlar.

3. Qadimgi turkiy xalqlar yodgorliklarida tarbiyaga oid fikrlar.

Tayanch iboralar: Baqtriya, Xorazm, Sug'diyona, Marg'iyona, Parfiya, Ahmoniylar, Kushonlar, Eftalitlar, Sosoniylar, Turk xoqonligi, "Devonu to'g'atit-turk" asari, Urxun-Enisey yodgorliklari. . .

Darsning maqsadi: Tarbiyaning paydo bo'lishi va tarixiy rivojlanishi, qadimgi xalq og'zaki ijodiyotida inson tarbiyasiga oid va qadimgi turkiy xalqlar yodgorliklarida tarbiyaga oid fikrlar bo'yicha talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish

1. Tarbiyaning paydo bo'lishi va tarixiy rivojlanishi.

Hozirgi o'zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo'lib, ular yuksak va o'ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. Dastlabki tosh qurollaridan tirikchilik uchun foydalanish, ancha takomillashgan mehnat qurollarini yasash, urug'chilik davriga kelib, xo'jalik hayoti va madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlarni o'z ichiga olgan davrgacha bo'lgan tariximiz ota-bobolarimizning boy qadimiy madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtriya, Xorazm, So'g'diyona, Marg'iyona, Parfiya hamda Parkana kabi davlatlarida turli qabila va elatlar yashagan. Ular saklar, massagetlar, so'g'diyonalar, xorazmiylar, boxtarlar, chochliklar, parkanaliklar kabi qabila va urug'lardan iborat bo'lib, hozirgi Markaziy Osiyo hududida yashovchi xalqlarning ajdodlari hisoblanadilar.

Ushbu elatlar yashagan hududlarda o'ziga xos madaniy an'analar tarkib topa borgan. Masalan, eramizdan oldingi asrning birinchi yarmida qadimiy davlatlar: Baqtriya va So'g'diyona, Marg'iyona, Xorazm, Parkana, Parfiya kabi o'lkalarda xalq xo'jaligining turli sohalarida rivojlanish va taraqqiyot ro'y bergan. Eramizdan oldingi IX-VI asrlarda paydo bo'lgan Ahmoniylar, eramizdan avvalgi III asr o'rtalarida tashkil topgan Grek-Baqtriya, eramizning I asrida tashkil topgan Kushonlar, eramizning V asrda yuzaga kelgan Eftalitlar, so'ngra Sosoniylar va nihoyat Turk hoqonligi davlatlarida ijtimoiy madaniyat yuksala bordi.

Eng qadimgi madaniy boyliklarimizni o'rganishda quyidagi uch guruhga ajratilgan manbalarga tayanamiz:

Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ko'rgazmali ashyolar.

Xalq og'zaki ijodi materiallari hamda yozma manbalar.

Buyuk adiblar, allomalarning ijodiy merosi.

Ibtidoiy jamiyatda bola o'zi uddalay oladigan faoliyatning tashkil etilishida bevosita ishtirok etib, hayot kechirish va mehnat qilish ko'nikmalarini o'zlashtirgan. Bu holat og'ir sharoitda kechgan. o'g'il bolalar erkaklar bilan ov qilish, qurol yasash kabi yumushlarni bajarsalar, qizlar ayollar tomonidan bajariladigan mehnat sirlarini o'zlashtirar edilar. Hech qaerda yozilmagan odat va an'analarga ko'ra, yosh bolalar keksalar nazorati ostida ma'lum tajribalarga ega bo'lardilar. Bola ma'lum tayyorgarliklardan so'ng maxsus sinovlardan o'tib, amaliy faoliyatda faol ishtirok eta olish huquqini qo'lga kiritar edi. Ushbu an'ana, ya'ni, bolalarni ma'lum yoshgacha enaga yoki murabbiyga topshirish yaqin davrlargacha saqlanib qolgan, hatto hozirgi kunda ham ko'zga tashlanadi.

Urug'chilik jamoasi bosqichida esa bolalar mehnatining ko'lamini kengayib, kasb-hunar faoliyatining turlari ko'payib boradi. Tajribali kishilar bolalarni tarbiyalash bilan birga ularni yozishga ham o'rgata boshlaydilar. Asta-sekin harbiy tarbiyaning boshlang'ich ko'rinishlari yuzaga kela boshlaydi.

Jamiyatning ijtimoiy jihatdan taraqqiy eta borishi bolalarga dalalarni o'lash, suv toshqinlarining oldini olish, kishilarni turli kasalliklardan davolash usullariga oid bilimlarni berishga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mazkur ehtiyojni qondirish yo'lidagi harakatning tashkil etilishi natijasida turli maktablar faoliyat yurita boshladi. Maktablarda asosiy e'tibor bolalarga ogzaki bilimlar berish bilan birga ularda yozuv ko'nikmalarining shakllantirilishiga qaratildi. Dastlab suratkashlik rivojlanib, piktografik xat paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qo'shni mamlakatlardan kirib kelgan harflar yordamida yozish usuli paydo bo'ladi va bu usul tez tarqala boshlaydi.

Eramizdan oldingi birinchi ming yillik o'rtalariga kelib, oromiy yozuvi negizida Avesto, Xorazm, So'g'd, Kushon, Run (Urxun-Enisey), uyg'ur va boshqa yozuvlar paydo bo'ladi va ta'lim-tarbiyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ana shu davrga kelib, ibtidoiy jamoa bo'lib yashash an'anasi asta-sekin rivojlana bordi, jahon madaniyatida inmoniyat tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan kashfiyotlar yaratildi. Xitoyda qog'ozning ixtiro etilishi, Hindistonda hisoblash, o'nlik sonlar tizimining paydo bo'lishi, Mesopotamiyada yer kurrasining graduslarga, sutkani soatlarga, minut va sekundlarga bo'lishning o'ylab topilishi, Markaziy Osiyoda O'rta dengiz bilan Hindistonni o'zaro bog'lovchi karvon yo'lining vujudga kelishi, keyinchalik Xitoydan Markaziy Osiyo orqali O'rta dengizga "Buyuk ipak yo'li"ning ochilishi kabi voqealar mazkur hududlarda yashovchi xalqlar madaniyatining rivojlanishi va yozuvning tarqalishiga sabab bo'ladi.

2. Qadimgi xalq og'zaki ijodiyotida inson tarbiyasiga oid fikrlar

Eng qadimgi qo'shiq va lirik she'rlarda jasurlik, adolat, sadoqat va insoniylik kabi xislatlar tarannum etilgan. Bunday qo'shiq va lirik she'rlar XI asrda yashagan ulug' olim Mahmud Qoshg'ariy tomonidan yaratilgan "Devonu-lug'atit-turk" asari orqali bizgacha yetib kelgan.

Mazkur qo'lyozma asl nusxasidan hattot Muhammad bin Abu Bakr ibn Abdul Fotih as-Soviy al-Damashqiy tomonidan devon yozilgandan 200 yil o'tgach (1266 yilda) ko'chirilgan edi. Qo'lyozma 219 varaqli jildidan iborat bo'lib, sahifalar raqamlanmagan, fikrlarning boshi va oxiri noma'lum edi. Hozir bu qo'lyozma Istambulda Fotih kutubxonasining Ali Amiri fondida saqlanadi.

"Devonu lug'atit-turk" asarining she'riy parchalari ham nemis tiliga tarjima qilinib, 1914 yilda nashr etilgan.

Eng qadimgi ma'rifiy yodgorliklarda ifoda etilgan va qadrlangan xislatlar - jasurlik, mardlik, adolat, sadoqat, insoniylik, xushmuomalalikdan iborat bo'lgan. Tabiiyki, ushbu xislatlar insonda o'z-o'zidan shakllanmagan. Tabiat va jamiyat hayotidagi o'zgarishlar, ibtidoiy urug'chilikka asoslangan turmush tarzi insonning ana shunday xislatlarga ega bo'lishini taqozo etgan. Ikki katta kuch - yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi ayovsiz kurash insonda yuqorida qayd etilgan xislatlarning bevosita shakllanishiga turtki bo'lgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Tarbiyaning paydo bo'lishi va tarixiy rivojlanishi qaysi davrlarga taqaladi?
2. Markaziy Osiyoda dastlabki tarbiya xaqida nimalarni bilasiz?
3. Markaziy Osiyoda dastlabki tarbiya xaqida chuqur izlanish olib borgan qanday olimlarni bilasiz?
4. Ibtidoiy odamlar hayotida tarbiyaning o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Qadimgi yozuvlar va ularni kelib chiqishi xaqida nimalarni bilasiz?
6. Xalq og'zaki ijodida insondagi qaysi fazilatlar ulug'langan?

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

1. Maxmud Qoshg'ariyning "Devonu lo'g'atit-turk" asaridagi o'gitlardan misollar keltiring.
2. Qadimgi turkiy bitiklarda ulug'langan xislatlarni yozib chiqing va mazmunini izoxlang.

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K. Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K. Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

3 - mavzu	VII asrdan XIV asrgacha bo'lgan davrda maktab, tarbiya va pedagogik fikr taraqqiyoti

Reja:

1. Islom dini g'oyalarning ta'lim-tarbiyaga ta'siri.
2. Musulmon maktablarida ta'lim-tarbiya mazmuni.
3. Xadis ilmining paydo bo'lishi va mashhur muxaddislarning Xadis ilmining yaratilishidagi xizmatlari.
4. Xadislarning mazmuni va tarbiyaviy ahamiyati.

Tayanch iboralar: Sharq mashoyixlari, Muxammad Payg'ambar, Islom dini, Islom dunyosi, Naqshbandiya tariqati, marifatparvar inson, naqqosh, shoir, olim, yozuvchi, falsafiy tasavvuf. . .

Darsning maqsadi: Islom dini g'oyalarning ta'lim-tarbiyaga ta'siri, musulmon maktablarida ta'lim-tarbiya mazmuni, Xadis ilmining paydo bo'lishi va mashhur muxaddislarning Xadis ilmining yaratilishidagi xizmatlari haqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish.

1. Islom dini g'oyalarning ta'lim-tarbiyaga ta'siri.

VII asr boshlarida Islom g'oyasiga asoslangan Arab xalifaligi tashkil topib, bu davlat o'z mavqeini mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni zabt eta boshladi. Butun Arabiston yarim oroli, shuningdek, Eron, Suriya, Janubiy Ispaniya, Kavkaz orti hamda Shimoliy Afrikada joylashgan bir qator mamlakatlar xalifalik tarkibiga kiritildi.

VII asr o'rtalaridan boshlab arablar Movarounnahrda ham hujum qilish rejasini tuza boshladilar. Arab istilochilarining Movarounnahrda bo'lgan birinchi yurishi 651 yilda Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligidagi amalga oshirildi. 676 yilda esa Said ibn Usmon rahbarligida Buxoro, Sug'diyona, Kesh hamda Nasaf kabi shaharlarga hujum uyushtirildi va bosib olindi.

Arab istilochilari tomonidan uyushtirilgan ikkinchi yurish 705 yili Xuroson hokimi Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi olib borilib, nihoyatda keskin tusga ega bo'ldi. Qutayba ibn Muslim 706 yili Zarafshon vodiysiga yurish boshlab, oqibatda Poykend, Buxoro, Samaraqand, So'g'd, Farg'ona va boshqa shaharlarni qo'lga kiritdi. Keyinchalik esa Xorazm zabt etildi. Qutayba ibn Muslimning Movarounnahrda uyushtirgan yurishi 715 yili uning Farg'onada qo'zg'olonchi arab jangchilari tomonidan o'ldirilishi bilan to'xtadi.

Arab istilochilari VIII asrning o'rtalariga kelib Movarounnahrni to'la zabt etishga erishdilar.

Arab xalifalari bosib olingan mamlakatlarda istilochilik siyosatini olib borar ekanlar, tobe xalqlar ustidan madaniy ustunlikka erishishga harakat qildilar. Chunki arab xalqi VII asr boshlarida o'ziga xos madaniyat va adabiy tilga ega bo'lib, notiqlik san'ati hamda she'riyatni yuksak darajada qadrlar edilar. "qur'on" ham o'ziga xos uslubda yaratilib, mazkur uslub nazmiy xususiyatlarni o'zida namoyon etar edi. Shu bois u o'rta asr arab adabiyotining eng nodir durdonasi sifatida e'tirof etib kelinmoqda. IX asrda yaratilgan "Ming bir kecha" asari ham o'rta asr arab adabiyotiga xos bo'lgan xususiyatlarni o'zida aks ettirgan bo'lib, o'zining mundariyasi va g'oyalarning bayon uslubiga ko'ra jahon adabiyotining eng nodir namunalaridan biri sifatida tan olingan.

Mazkur davrlarda shakllangan yangi arab tili arab xalqlari yashagan hududlarda iste'molda bo'lgan avvalgi tillar negizida shakllanib, takomilga yetdi va madaniy til bo'lib qoldi.

Ulkan hududni qamrab olgan Arab xalifaligi davlatining hukmronligi davrida ijtimoiy hayot, turmush tarzi, shuningdek, ilm-fan va madaniyat yanada rivojlandi. Ushbu davrlarda qadimgi yunon va rim madaniy merosi negizida bir qator fanlar yangi tushuncha va bilimlar bilan boyidi. Yunon va rim mutafakkirlari tomonidan yaratilgan va astronomiya, tibbiyot, kimyo, matematika va geografiyaga oid deyarli barcha yirik asarlar arab tiliga tarjima qilindi.

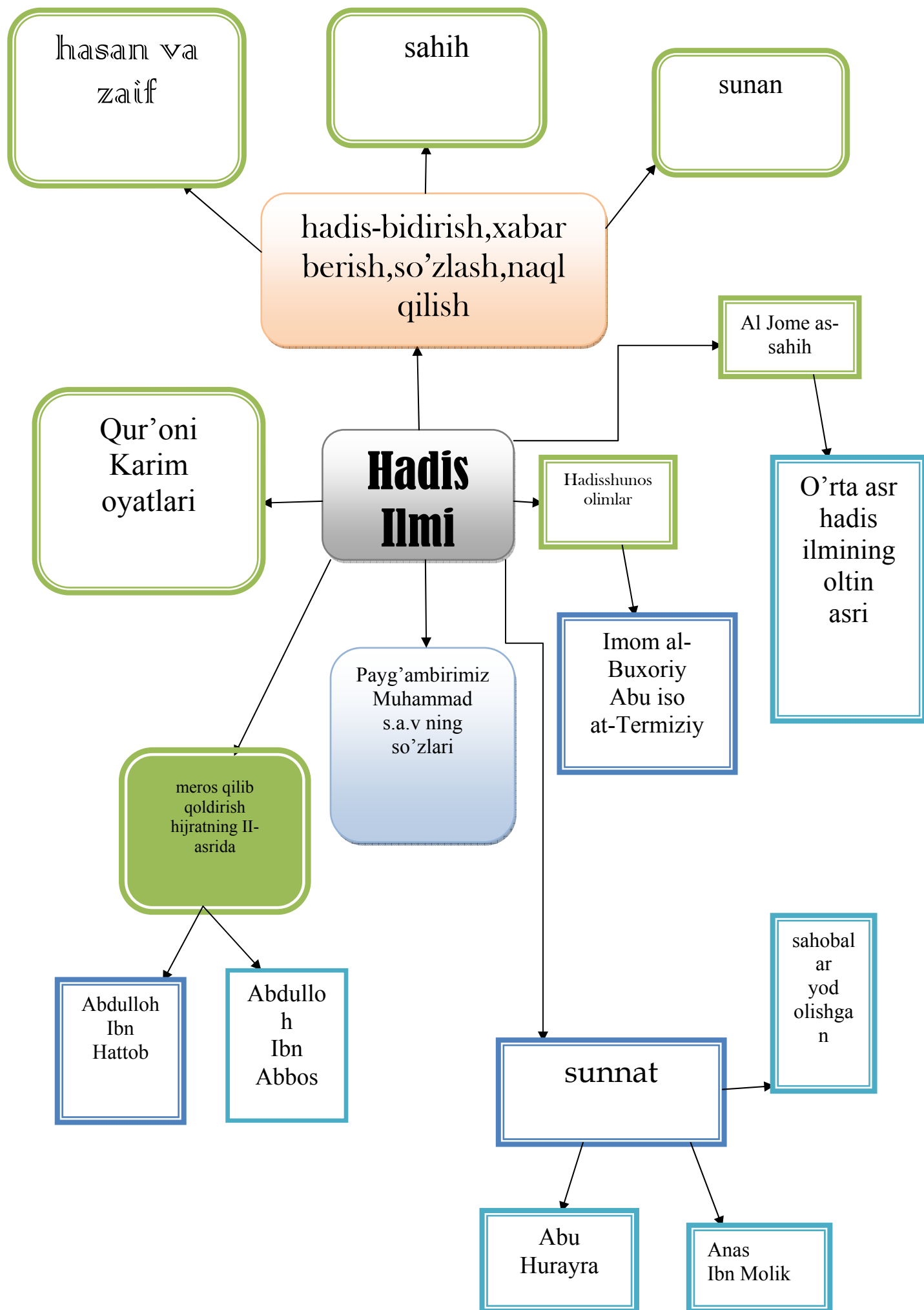
Yunonlardan esa fanlar tasnifi (klassifikatsiya) olinib, fanlar nazariy va amaliy fanlar tarzida ikki guruhga ajratilgan. Birinchi guruhga quyidagi uchta fan kiritilgan: tabiiyot to'g'risidagi fanlar, ilohiyot to'g'risidagi fanlar va matematika fani kiritilgan bo'lib, ushbu fanlar tarkibidan arifmetika, handasa (geometriya), astronomiya va musiqa fanlari o'rin olgan. Ikkinchi guruhga kiritilgan fanlar qatorida etika, iqtisod va siyosatga oid fanlar e'tirof etilgan. O'sha davr nuqtai nazaridan bir muncha yuksak taraqqiy

etgan hind fani arab madaniyatining umumiy rivoji, xususan, arifmetika, algebra va tibbiyot fanlari asoslarining boyishiga munosib hissa qo'shdi. Sonlarning mohiyatini yoritib beruvchi hind nazariyasi mazmuni bilan yevropaliklar Arab xalifaligi tasarrufiga kiruvchi hududlarda istiqomat qilgan mutafakkirlarning sa'i-harakatlari orqali tanishishga musharraf bo'lganlar. Bu borada ma'lumot beruvchi muhim manba Muhammad al-Xorazmiy tomonidan asoslangan "Al-jabr" ("Algebra") asari bo'lib xizmat qildi.

1. Musulmon maktablarida ta'lim-tarbiya mazmuni.

Arab istilochilarining Movarounnahrda g'alabasidan so'ng barcha mustamlaka mamlakatlar qatori u yerda ham Islom dinning asoslari xususida ma'lumot beruvchi muqaddas kitob – "Qur'on" yaratilgan til - arab tilini o'rganish joriy etildi. Diniy ulamolarning maxsus ko'rsatmalariga muvofiq muqaddas kitobni boshqa tillarga tarjima qilish ta'qiqlandi. Shu bois musulmon maktablarida asosiy manbaning tili hamda fan sifatida arab tilining o'qitilishi yo'lga qo'yildi. Mavjud fanlarning asoslari arab tilida o'rganila boshlandi. Arab xalifaligi tasarrufiga olingan barcha mamlakatlarda masjidlar qoshida maxsus maktablar tashkil etildi. Biroq o'g'il bolalargina mazkur maktablarda savod o'rganish huquqiga ega bo'ldilar. Maktablar, shuningdek, keyinchalik bunyod etilgan va maqomi jihatidan hozirgi oliy o'quv yurtlariga teng bo'lgan madrasalarda ta'lim va tarbiya ishlari Shariat qoidalariga muvofiq yo'lga qo'yilgan bo'lib, ushbu o'quv maskanlarida Islom ta'limoti xususida ma'lumotlar beruvchi ilohiyot fanlari bilan bir qatorda dunyoviy fanlarning asoslari ham o'qitilgan. Maktablar qoshida faoliyat yuritgan maktablarda imomlar, madrasalarda esa mudarrislar yoshlarga ta'lim va tarbiya berish ishi bilan shug'ullanganlar.

Bolalarga dastlabki saboq harflari o'qishdan boshlangan, bu usulda har bir bola alifbe tartibida harfning nomini bilib olishi (alif, be, te, se, va h.), so'ngra shu harflarni qo'shib o'qishni mashq qilardi. Ana shu mashq oxiriga yetgandan so'ng, bolalar qo'llariga "Qur'on" berilgan va domla rahbarligida "Qur'on"ning har bir surasi takrorlanib o'rganilardi.

Lekin “Qur’on”ni o‘qish bolalar uchun juda og‘ir edi. Chunki maktablarda faqat og‘zaki mashq usuliga — “Savod” chiqarilishiga o‘tgach, savod chiqarish yanada qiyinlashdi. Yozuv alohida “fan” sifatida ajratilib, kotiblik kasbiga o‘qiyotganlargagina yozuv o‘rgatilar edi. Shunga qaramay, maktablarga deyarlik hamma bolalar tortiladi va “Qur’on”ni o‘rganish majbur qilinib, arab bo‘lmagan bolalar uchun uni yodlash har qancha og‘ir bo‘lsa ham, Movarounnahr maktablarida “Qur’on”ning bu usuli qabul qilinadi va to‘g‘ri deb topildi. Bu usul keyinchalik bolalarning madrasada o‘qitish uchun ham kerak edi.

Asta-sekin ota-onalar bolalarni 6-7, hatto 5 yoshidan maktabga bera boshlaydilar. “Qur’on”ni yod bilgan kishi qori deb atalardi. Qorilar katta hurmatga sazovor edilar.

Asta-sekin o‘qimishli kishilar, ya’ni domla alohida ajralib, ular o‘z xonadonlarida ham maktab ochadi. Talabalar maktabdor domlalar maktabida husnixat, og‘zaki hisobni ham o‘rganar, asta-sekin fors-tojik tilida va turkiy tildagi kitoblarni, qo‘lyozmalarni ham o‘qitilar, o‘rgatilar edi.

Husnixat va arifmetika bilan yana xususiy muallimda shug‘ullanar edilar.

Movarounnahrda arab bo‘lmagan bolalarga “Xaftiyak” VIII asrda tuzilgan bo‘lib, “Qur’on” suralaridan yettidan biri tanlab olingan darslik sifatida o‘rganilgan.

Maktablarda faqat o‘g‘il bolalar o‘qir, qizlar esa otinoyilar uyida o‘qitilar, ular yozuvni emas, faqat o‘qishni o‘rganar edilar.

X asr boshlarida madrasalar ham paydo bo‘la boshlaydi. “Madrasa” so‘zi “dars o‘qitiladigan joy”, “Ma’ruza tinglaydigan joy” ma’nosini anglatadi. Ma’lumki, madrasalarda musulmon diniy oqimlari arab tili grammatikasi va qoidachilik, ilohiyot, mantiq, notiqlik mahorati, kalom o‘rgatilgan. Asta-sekin madrasalarda astronomiya, matematika, geografiya, kimyo kabi dunyoviy fanlar o‘qitila boshlandi.

Madrasalarda 15—20, 30—40 va 100—150 tacha talaba o‘qigan. Madrasani bitirib chiqqanlar imom-xatib, qozixonalar va boshqa ma’muriy ishlarda ish olib borar edi.

3.Xadis ilmining paydo bo‘lishi va mashxur muxaddislarning Xadis ilmining yaratilishidagi xizmatlari.

Islom dini ta’limoti asoslarini yorituvchi Qur’onè Karimdan keyingi asosiy manba hadis hisoblanadi. Hadislarni to‘plash va ularga muayyan tartib berish asosan VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, uni eng bilimdon, turli fan asoslarini mukammal o‘rgangan, katta hayotiy tajribaga ega bo‘lgan kishi (muhaddis)lar tartib bergan. VIII-XI asrlarda to‘rt yuzdan ortiq muhaddis hadis ilmi bilan shug‘ullangan. Mazkur bilimlarni o‘rganishning o‘ziga xos yo‘nalishi bo‘lib, “hadis ilmi” nomi bilan yuritilgan. Keyingi yillarda Muhammad Alayhis-salomning hayoti, faoliyati hamda uning diniy-axloqiy ko‘rsatmalarini o‘z ichiga olgan hadislar, Imom Ismoil al-Buxoriyning “Al-jome’ as-sahih” (“Ishonarli to‘plam”), “Al-adab al-mufrad” (“Adab durdonalari”), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziyning “Ash-Shamoil an-nabaviya” asarlari nashr etildi. “Hadis” yoki “Sunna” so‘zlari bir ma’noni anglatib, Rasulullohning hayoti va faoliyati hamda diniy va axloqiy ko‘rsatmalari haqidagi rivoyatlardan iborat.

Muhammad alayhissalomning ibratli ishlari, e’tiqod, poklik va insonga xos ma’naviy-axloqiy xislatlarni ifodalovchi so‘zlari, pand-nasihatlarining uning nomi bilan bog‘liq hadislarida mujassamlangan.

Hadislar dastlab yozib borilmagan. Payg‘ambar Muhammad Alayhis-salom arab bo‘lmagan kishilarning hadislarni Qur’oni Karim oyatlari bilan adashtirib yuborishlaridan cho‘chib, hadislarning yozib borilishiga ruxsat etmaganlar. Biroq payg‘ambar Muhammad Alayhis-salom huzurida sahoblar bo‘lib, ular Rasuli akramdan eshitgan hadislarini yodlab borganlar. Jumladan, hazrati Abu Hurayra ana shunday mo‘‘tabar kishilardan biri bo‘lib, hadislarni mukammal yodlab borgan. Abu Hurayra tomonidan qayd etilgan hadislar to‘g‘ri, ishonarli (sahih) hadislar hisoblangan.

Lekin hadislarni yod olgan kishilar sonining tobora kamayib borishi natijasida ularning asta-sekin unutilib ketishi borasidagi xavf yuzaga keladi. Ana shu xavfning oldini olish maqsadida xalifalar ishonarli hadislarni to‘plashga farmon berganlar. Hadislarni to‘plash xususidagi farmon dastlabki xalifa Umar ibn Abdulaziz tomonidan berilgan.

4.Xadislarning mazmuni va tarbiyaviy axamiyati.

Hadislarni yozib borish bilan mashg‘ul bo‘lgan ilk muhaddislar sifatida Rabee bin Sabeh, Said ibn Abi Aruba, Molik bin Anas, Abdumalik bin Jurayj Makkiy, Abdurahmon al-Avzoiy Shoshiy, So‘fyon Savriy Kufiy va boshqalardir.

VIII-IX asrlar hadis ilmining rivojlanishida “oltin davr” hisoblanadi. Bu davrga kelib, Islom ulamolari tomonidan hadislarning qay darajada to‘g‘riligi, ularning qanday manbalarga tayanilib to‘planganligi jiddiy tadqiq etila boshlandi. Chunki ba’zi soxta, ishonchsiz hadislar ham paydo bo‘la boshlagan, ularni tekshirib, asl hadislarni tiklash va yozma ravishda qayd qilish zamon talabi bo‘lib qolgan edi. Shuning uchun ham birinchidan, hadislarni yoddan biluvchi haqiqiy, bilimdon, o‘tkir mulohazali kishilarning asta-sekin kamayib ketayotganligi, ikkinchidan, hadislarning haqiqiy, ishonarli, ya’ni sahihlarini saqlab qolish maqsadida ular tekshirilib, asl holiga keltirib, yozib yig‘ila boshlangan. Ana shu tarzda hadis ilmi rivojlana boshlagan.

Islom olamida oltita ishonchli to‘plam (as-sahih as-sitta) eng nufuzli manbalar sifatida e’tirof etilgan. Ushbu manbalarning mualliflari IX asrda yashab ijod qilgan quyidagi muhaddislar bo‘lganlar: Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 194 (810), - 256 (870), Imom Muslim ibn al-Hajjoj 206 (819), - 261 (874), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy 209 (824), - 279(892), Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniyy 202 (817), - 275(880), Imom Ahmad an-Nasoiiy (215 (830), - 303 (915) va Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Mojja 209 (824), - 273(886).

Muhaddislar tomonidan yaratilgan va ishonarli manbalar deya e’tirof etilgan “Al-kutub as-sitta” (“Olti kitob”) quyidagilardan iborat:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy tomonidan yozilgan “Al-jome’ as-sahih” asari.
2. Imom Muslim an-Nishopuriy (Imom Muslim ibn al-Hajjoj) tomonidan yozilgan “As-sahih” asari.
3. Imom ibn Mojja tomonidan yozilgan “Sunnan”.
4. Imom Abu Dovud Sulaymon–Sijistoniyy tomonidan yozilgan “Sunnan” asari.
5. Imom Muhammad ibn Iso at-Termiziy tomonidan yozilgan “Aj-jami al-kabir” asari.
6. Ahmad an-Nasoiiy tomonidan yozilgan “Sunnan”.

Movarounnahrda birinchi bo‘lib hadis to‘plagan muhaddis Imom Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy sanaladi. Allomaning safdoshlari sifatida Imom Ahmad ibn Xanbal al-Marvaziy, Ishoq ibn Rahovayh al-Marvaziy, Imom al-Haysam ibn qulayb ash-Shoshiy, Hofiz al-Xorazmiy, Imom Abdulhasan Ahmad ibn Muhammad as-Samarqandiy kabi vatandoshlarimizning nomlari ham mashhur.

Nazorat uchun savollar:

1. Musulmon maktablarida talim tizimi va mazmuni qanday bo‘lgan?
2. Xadis ilmida qaysi davr “Oltin davr” deb nom olgan?
3. Qur’oni Karimda ilgari surilgan axloqiy tamoyillar xaqida so‘zlang.

Mustaqil ta’lim uchun vazifalar:

1. Qur’oni Karimda qissalarni o‘rganib, odob-axloqqa doir g‘oyalarni tavsiflab chiqing.
2. X.A.Gijduvoniyy xayoti va ijodi (konspekt).
3. Axmad Yassaviy va Nosir Xisrovlarning xayoti va ijodi xaqida (konspekt).

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro‘yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T."O‘zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O‘zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O‘qituvchi" 1995 yil.

4 – mavzu	Imom Ismoil al-Buxoriy, Muxammad ibn Iso at-Termiziy va boshqa muhaddislarning Xadis ilmining yaratilishidagi xizmatlari

Reja:

- 1.”Sahih” yo‘nalishining asoschisi mashhur muhaddis Imom Ismoil al-Buxoriy, uning «Al-Adab al-mufrad» va «Al-Jomi’ as-sahih» asarlari haqida.
- 2.Muhammad ibn Iso at-Termiziyning Xadis ilmini rivojlantirishdagi xizmatlari. Uning «Al-jomi’» asari haqida
- 3.Sufiylik ta’limoti
- 4.Axmad Yassaviy xayoti va ijodi xaqida
- 5.Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniyy xayoti va ijodi haqida
- 6.Bahouddin Naqshband faoliyati

Tayanch iboralar: “Sunna”, As-Sahih as-sitta, “Oltin davr”, “Xadis, Xadis ilmi, Qur’oni Karim, muxaddis, ta’limiy-tarbiyaviy qarashlar ma’rifat namoyondalari . . .

Darsning maqsadi: Xadis ilmining paydo bo’lishi, Ismoil Al-Buxoriyning «Al-Adab al-mufrad», «Al-Jomi’ as-sahih» asarlari xaqida, Sufiylik ta’limoti, Axmad Yassaviy xayoti va ijodi xaqida, Xoja Abdulxoliq G’ijduvoni haqida va Bahouddin Naqshband faoliyati xaqida talabalarda bilim, malaka va ko’nikmalarni shakllantirish.

1. Imom Ismoil al-Buxoriy

“Sahih” yo’nalishining asoschisi eng yetuk va mashhur muhaddis Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriydir. Imom Ismoil al-Buxoriy hadis ilmida “Amir-ul-mo’minin”, “Imom al-muhaddisiyn” (“Barcha muhaddislarning peshvosi”) degan sharaflı nomga sazovor bo’lgan. Abdulloh ibn al-Muborak, Vaqi’ ibn Jarroh kabi olimlar tomonidan to’plagan hadislarni yod olgan, shuningdek, hadis rivoyatchilari xususida so’z yuritilgan bahslarda ishtirok etgan.

Imom Ismoil al-Buxoriy 825 yilda, o’n olti yoshida onasi va akasi bilan Hijozga safar qiladi. Makkayu Mukarrama va Madinai Munavvarada bo’lib, haj ibodatini ado etadi. Balx, Basra, Kufa, Bog’dod, Xume, Damashq, Misr, Makka va Madina kabi shaharlarda bo’lib, safar jarayonida muhaddislar bilan uchrashadi. Muhaddislar bilan uyushtirilgan suhbatlarda ular tomonidan aytilgan hadislarni yodlab borar edi. Olti yil Hijoz shahrida yashab, u yerda yetuk muhaddislardan hadis ilmi bo’yicha, Damashq, qohira, Basra va Bag’dod shaharlarining mashhur olimlardan esa fikh ilmi bo’yicha ta’lim oladi. Shuningdek, allomaning o’zi ham turli bahs va munozaralarda ishtirok etib, toliblarga dars ham beradi.

Imom Ismoil al-Buxoriy iste’dodli, o’tkir zehnlı hamda ziyrak olim bo’lgan. “Manbalarga ko’ra, Bag’dod shahrida istiqomat qilgan vaqtda ko’pincha qorong’u kechalari sham yorug’i va oyning nurida ijod qilib, kitob yozar ekan. Tunda yodiga bexosdan biror-bir fikr-mulohaza tushib qolsa, shamni yoqib, darhol o’sha fikrni qog’ozga tushirar, shu tahlitda ba’zan shamni yigirma martagacha o’chirib-yoqar ekan”.

Rivoyatlarga ko’ra, u qaysi bir kitobni qo’lga olib, bir marotaba mutoala qilsa, unda bayon etilgan barcha fikrlar, ma’lumotlarni yodda saqlab qolavergan. Imom Ismoil al-Buxoriyning qayd etishicha, yuz ming sahih (ishonchli) va ikki yuz ming g’ayri sahih (ishonchsiz) hadisni yod bilgan. Shogirdlaridan Amir ibn Fallos “Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyga ma’lum bo’lmagan hadis, albatta ishonchli hadis emasdur”, - deydi. Ustoz Imom Ahmad ibn Xanbal al-Marvaziyning aytishicha, “Butun Xurosondan Muhammad ibn Ismoil kabi olim chiqqan emas”.

Imom Ismoil al-Buxoriyning o’zi ham yirik va mashhur olimlar Ishoq ibn Muhammad al-Ramoziy, Abdulloh ibn Muhammad al-Masnadiy, Muhammad ibn Xalaf ibn qutayba, Ibrohim al-Harbiy, Muhammad Iso at-Termiziy, Muhammad ibn Nasr al-Marvaziy, Muslim ibn al-Hajjohlarga ustozlik qilgan.

Imom Ismoil al-Buxoriy o’ta kamtar, insonparvar, xulq-odobda tengsiz, sahovatli inson ham bo’lgan. U hadis ilmining yetuk olimi sanalsada, zamondoshlari hamda shogirdlaridan ham ilm o’rgangan. Alloma bir ming sakson nafar muhaddisdan hadis eshitgan. Allomaning o’zidan esa to’qson ming nafar kishi ishonarli hadislarini eshitgan. Ma’lumotlarga ko’ra, Imom Ismoil al-Buxoriy 600 mingga yaqin hadisni to’plagan., 100 ming “sahih” va 200 ming “g’ayri sahih” hadislarni yod olgan.

2. Muhammad ibn Iso at-Termiziy

Mashhur muhaddislardan yana biri vatandoshimiz Muhammad ibn Iso at-Termiziydir. Muhamad ibn Iso at-Termiziy bolaligidan ilm o’rganishga qiziqqan, ayniqsa hadis ilmini chuqur egallagan.

Muhamad ibn Iso at-Termiziy 850 yildan qator mamlakatlarga safar qiladi. Hijoz shahrida bo’lib, Makka va Madina shaharlarini ziyorat qiladi. Iroq hamda Xurosonda hadis, fikh, qiroat, bayon, tarix va boshqa ilmlarni o’rganadi. Mazkur safarda Muhamad ibn Iso at-Termiziy ustozı Imom Ismoil al-Buxoriy bilan uchrashadi. Alloma ustoziga nisbatan alohida hurmatda bo’lib, uning yordamida hadis ilmidan to’laqonli ravishda xabardor bo’ladi. Manbalarda e’tirof etilishicha, Imom Muhammad ibn Iso at-Termiziy ustozining vafoti tufayli ko’p yig’laganidan ko’zi ko’r bo’lib qolgan.

Muhammad ibn Iso at-Termiziyning zehning o’tkirligi, xotirasi, va yod olish qobiliyatining kuchliligi tufayli Imom Ismoil al-Buxoriy ham uni faqatgina shogird sifatida emas, balki hamkor, hamfikir va do’st sifatida ham hurmat qilgan.

Muhammad ibn Iso at-Termiziy uzoq safarda manbalardan o'qigan yoki muhaddislardan eshitgan hadislarini to'plab, kitoblar ta'lif qilishga kirishadi. U 863 yilda o'z vataniga qaytadi va o'zi ham shogirdlarga ta'lim beradi, ayni vaqtda kitoblar ham yozadi.

Alloma tomonidan o'ndan ortiq asarlar yaratilganligi ma'lum. Bular qatoridan "Al-jome' as-sahih" ("Ishonchli to'plam"), "Ash-shamoil an-nabaviya" ("Payg'ambarning alohida fazilatlarini"), "Al-ilal fi-l-hadiys" ("Hadislardagi illatlar va og'ishlar haqida") kabi asarlari o'rin olgan bo'lib, ular juda mashhurdir. Hadislarning mazmuni va tarbiyaviy ahamiyati. Hadislarda insonning kamolotga erishishi uchun talab etiladigan insoniy fazilatlar ifoda etilgan bo'lib, ushbu fazilatlar sirasiga o'zgalarga mehr-oqibat ko'rsatish, saxiylik, ochiq ko'ngillik, ota-ona, kattalar va qarindoshlarga nisbatan muruvvatli bo'lish, ularga g'amxo'rlik qilish, vatanga muhabbat, mehnat va kasb-hunarni ulug'lash, halollik, poklik, do'stlik, oliyanoblik, rahm-shafqatlilik, kamtarlik, rostgo'ylik va vijdonlilik kabi xislatlar kiritiladi. Bundan tashqari, insonning o'zini yomon illatlardan tiyishi, yaxshilik sari intilishi kerakligi borasidagi pand-nasihatlar ham o'z aksini topganki, bularning barchasi Qur'oni Karimda qayd etilgan ko'rsatmalarga asoslanilgan va komil insonni shakllantirishda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

3. So'fiylik ta'limoti

So'fiylik ta'limoti VIII asr oxiri va IX asr boshlarida paydo bo'lib, butun musulmon mamlakatlari, shu jumladan, Movarounnahrda ham keng tarqalgan. So'fiylik butun Sharq ma'naviy hayotida inson kamoloti xususidagi g'oyalarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

So'fiylik musulmon sharqi xalqlarining ko'p asrlik ma'naviy hayotining g'oyaviy asosini belgilab bergan ta'limot bo'lib maydonga chiqdi. U ilohiy poklik va insoniy go'zallikni idrok etish yo'li, haq va haqiqatni himoya qilish vositasi bo'lib xizmat qildi. So'fiylik ko'p qirrali oqim bo'lib, "sof", "yagona" so'fiylik hech qachon bo'lmagan. U turli ko'rinishlar, oqimlar tarzida namoyon bo'lgan. Ammo har biri ham inson takomili muammosiga turlicha yondoshib, uni o'ziga xos yo'l, qarash asosida talqin etgan. So'fiylik ta'limoti g'oyalarga e'tiqod va amal qiluvchi kishilar so'fiylar deb nomlanadi.

So'fiylik ta'limotida komil inson – bu dono, oqil, pok niyatli odamdir. So'fiylar ilohiy poklik, nafosat, e'tiqod va tafakkur insoniyatni balo-qazolardan asraydi, ularni avaylab asraydi deb bilganlar. Ular mazkur g'oyalarga muvofiq hamda ularga amal qilgan holda haqiqat uchun intilganlar. Aslida esa, komil insonning shakllanishi – bu ularning ideali, orzusi bo'lgan. Shunday bo'lsada, ular komil, yetuk va ma'rifatli inson idealini yaratish asosida jaholat, nodonlik, hirs va ta'maga qarshi kurashganlar.

So'fiylik ta'limoti butun Sharq ma'naviy hayotida komil inson va uni shakllantirish borasidagi g'oyalarning shakllanishida muhim rol o'ynadi.

So'fiylik ta'limoti va uning mohiyati xususida qator tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, mazkur manbalar so'z yuritilayotgan ta'limotni o'rganishda boy manba bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning "Nasoyimul muhabbat" asari so'fiylar silsilasi haqida qimmatli merosdir.

4. Ahmad Yassaviy

Ahmad Yassaviy 1041 yilda Saryom (Sayram) qishlog'ida Shayx Ibrohim xonadonida tug'iladi. U Arslonbob nomli inson qo'lida hamda aksariyat tolibi ilmlar kabi Buxoroda tarbiya va tahsil oladi. U yerda mashhur Yusuf Hamadoniydan suluk odoblarini o'rganib, so'ng Turkistonga qaytadi va o'z tariqatiga asos soladi. U so'fiylik g'oyalari, shuningdek, o'z tariqati asoslarini targ'ib etishda she'rlaridan foydalanadi. Islom dini aqidalari va o'z asoslagan g'oyalarni she'riy tarzda bayon etish asosida keng omma orasiga kirib boradi. Yassaviy hikmatlarining axloqiy, falsafiy, ilohiy asoslari to'g'ridan-to'g'ri "Qur'on" g'oyalari va payg'ambar Muhammad Alayhis-salom hadislarini negizida shakllanadi. Ahmad Yassaviy hikmatlarida payg'ambar Muhammad Alayhis-salom ta'limotida ulug'langan ma'naviy-axloqiy xislatlar - muruvvat, saxovat, qanoat va rostgo'ylik targ'ib qilinadi, bildirilayotgan fikrlar kishilarni faqat Allohga tobe bo'lishga undaydi. Uning hikmatlarida pand-nasihat asosiy o'rin tutadi. Ularning barchasida so'fiylik tariqatining amollari - haqiqatni bilish. Haqni sevish, nafsu dunyodan chekinishga da'vat etuvchi g'oyalar o'z aksini topgandir. Inson ruhi va ongini har qanday illat, qabohatdan ozod etish kerak, ana shundagina insonda axloqida ko'zga tashlanuvchi ayrim nuqsonlar yuzaga kelmaydi, degan fikrlar komil insonni shakllantirishning asosiy yo'llaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Zero, tasavvuf-nafs lazzatlaridan voz kechishdir. Nafs - ochko'zlik, o'g'rilik, jaholat, xudbinlikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun qanoat Ahmad Yassaviyning hayotiy shiori sanaladi.

Ahmad Yassaviy nodonlik tufayli hayotda savodsizlik, diyonatsizlik, ota-ona va ustozlarga hurmatsizlik, ma'naviy qashshoqlik, yovuzlik, takabburlik, nodon insonning eng tuban shaxs ekanligi, nodonlik, razolat hukm surgan joyda, ma'rifat bo'lmagan o'lkada mamlakatning inqirozga yuz tutishini alohida qayd etib o'tadi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida Haqqa yetish yo'lini targ'ib qilar ekan, insonni jaholat botqog'idan xalos qilish lozimligiga urg'u beradi. U "Shariatda orif-biloh bo'lishni, tariqatda voqif-asror bo'lishni, haqiqatda komil-mukammal bo'lishni, ma'rifatda daryoi ummon bo'lishni talab qiladi".

Yuqorida bayon etilgan fikrlardan anglanadiki, Ahmad Yassaviy tomonidan ilgari surilgan g'oyalar insonni yomon illat, nafs balosidan voz kechishga undaydi. Yomon illatlar va nafs balosidan xalos bo'lish insonni ruhiy va jismoniy komillik sari yetaklaydi.

5.Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni

Xoja Abdulholiq G'ijduvoni keyinchalik Xojagonlar (Naqshbandiya) tariqatiga asos soladi. Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni 1103 yilda Buxoro viloyatining G'ijduvon tumanida tavallud topgan. Xoja boshlang'ich ta'limni G'ijduvonda olgach, Buxoroga kelib, Yusuf Hamadoniya shogird tushadi. Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni Yusuf Hamadoniya qo'lida ta'lim olib, "zikri dil" ("Xufya usuli bilan zikr aytish")ga ijozat bo'lgach, ushbu sulukka o'tadi.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni ma'lum tahsilni olib, tariqat peshvosi darajasiga yetgach Xojagon (keyinchalik Naqshbandiya) tariqatining mohiyatini belgilovchi va mazkur ta'limotning asosiy aqidalari hisoblanagan talablarni yaratadi.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni 1220 yilda (ba'zi manbalarda 1174 yil ko'rsatiladi) vafot etgan.

6.Bahouddin Naqshband

Muhammad ibn Muhammad Fazl Buxoriy – Bahouddin Naqshband hijriy 718 (milodiy 1318) yilda Buxoro shahriga yaqin Ko'shki Hinduvon (qasri Orifon) qishlog'ida tug'iladi. Naqshband uning laqabi bo'lib, ota kasbi - kimxobboflik bilan shug'ullanganligi uchun berilgan bo'lsa kerak.

Muhammadning bobosi so'fiylar bilan yaqindan munosabatda bo'lganligi uchun ham, unda tasavvuf ilmiga qiziqish bolalikdan paydo bo'ladi va shu yo'lda tarbiyat topadi.

Bahouddin Naqshband va'z va pand-nasihatlarini o'z ichiga olgan "Hayotnoma" nomli she'riy to'plam va tasavvufga oid "Dalil al-oshiqin" nomli kitob yozgan. Biroq mazkur asarlar bugungi kunga qadar topilgan emas.

Bahouddin Naqshband Naqshbandiya tariqatining asoschisidir.

Naqshbandiya tariqati asosida har bir insonning halol, pok bo'lishi, o'z mehnati bilan hayot kechirishi kerakligi, sabr-qanoatli bo'lishi, kamtar, samimiy bo'lishi, iymon va e'tiqodini mustahkam tutishi, dilda xudoni jo etib, amalda xalq bilan birga bo'lish kabi olijanob xislatlarni tarkib toptirish yotadi. Bu xislatlarni o'zlashtirib borish jarayonida inson poklana boradi va ruhan Allohga yetishiga o'zini tayyorlaydi.

Naqshbandiya tariqati kishilarni mehr-oqibat, samimiylik, halollik, mehnatsevarlik, rostgo'ylik, sabr-qanoatga ega bo'lish sari yo'llar ekan, ularda yomon illatlar: harom ishlar, ya'ni, o'g'rilik, nopoklik, xasislik, yolg'onchilik, firibgarlik, ta'magirlik, boylikka hirs qo'yish kabilarni qoralaydi. Buni biz Hazrati Hoja Bahouddin Naqshbandning quyidagi fikrlaridan ham bilsak bo'ladi:

Xulosa qilib aytganda, Naqshbandiya tariqati ikki muhim tariqat: Abdulxoliq G'ijduvoni hamda Ahmad Yassaviylarning yo'lini birlashtirdi va hayotga moslashtirdi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Musulmon maktablarida ta'lim tizimi va mazmuni qanday edi?
2. Qur'oni Karimda ilgari surilgan axloqiy tamoyillar haqida so'zlang.
3. Hadis ilmida qaysi davr "Oltin davr" deb nom oldi.
4. "Hadim" va "Sunna" tushunchalarining mazmunini so'zlab bering.
5. Hadislarda ilgari surilgan axloqiy tamoyillarni daftaringizga yozib chiqing.
6. So'fiylik ta'limotining jadvalini tuzing va uning asosiy suluklarining ma'nosini tushuntirib bering.

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

1. «Xadis» kitobini o'qib unda ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarni bayon eting.
- 2. Al-Adab al-mufrad» va «As-sahih» asarlarini o'qib taxlil qiling

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

5-mavzu.	Sharq Uyg'onish davri va unda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar

Reja:

- 1.Sharq Uyg'onish davri va unda ta'lim-tarbiya masalalari
- 2.Al-Xorazmiyning pedagogik qarashlari
- 3.Abu Nasr Forobiy
- 4.Abu Rayxon Beruniy
- 5.Ibn Sinoning hayoti va ijodi

Tayanch iboralar: Markaziy Osiyo Sharq Uyg'onish davri, pedagogik fikr, pedagogik g'oya, faylasuflar, olimlar, qarashlar, doston, xikmatlar, didaktika, suxandonlik, meros, xunar o'rgatish, barkamol, bilimdon, xar tomonlama zakovatli, yuksak axloqli, madrasa, tarjimon . . .

Darsning maqsadi: Uyg'onish davridagi ijtimoiy va madaniy taraqqiyot, Al-Xorazmiyning pedagogik qarashlari, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy va Ibn Sinolar xaqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish.

1. Sharq Uyg'onish davrida ilm-fan va madaniyat

Arab xalifaligi yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham ta'sir etdi. Madaniy hayotda yuz bergan ko'tarinkilik ma'naviy hayotda ham o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi.

Ana shu ko'tarilish butun Arab xalifaligini, Yaqin va o'rta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq uyg'onish davri deb ataldi. Bu uyg'onish jarayoni IX asrdan boshlab XV-XVI asrlargacha davom etdi.

Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan Uyg'onish davri xalifalikning Bag'dod, Damashq, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshqa xalqlar madaniy hayotiga tarqalgan, bu esa u davlatlarning ham madaniy rivojlanishga zamin tayyorlagan. Xalifalik yemirilishi jarayonida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi edi.

Xalifa Xorun ar-Rashid davrida (786-833 y.y.) va uning o'g'li al-Ma'mun davrida Bag'dodda "Bayt-ul-hikma" ("Donishmandlik uyi") (hozir Akademiya ma'nosida) tashkil etiladi. Mazkur Akademiya barcha ilm sohiblarining ilmiy markaziga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan. Akademiya 813-833 yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham bo'lgan, keyinchalik yangi kutubxona qurilgan. Bog'doddagi mazkur ilm markazi, o'z navbatida Sharq va g'arbda ilm-fanning taraqqiy etishiga, ma'naviy hayotning rivojlanishiga ta'sir etgan. Bu o'rinda xalifa al-Ma'munning ilm-fan ravnaqida ko'rsatgan homiyiligini alohida ta'kidlash joiz.

Qadimgi yaratilgan madaniy yodgorliklar, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Movarounnahr va Xuroson xalqining eng qadimgi antik davrlar madaniyati bo'lsin, Uyg'onish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Agar arablar Markaziy Osiyoni bosib olib, bu yerda ilgari mavjud bo'lgan fan va madaniyat o'choqlarini yo'qotgan bo'lsalar, ko'p o'tmay qadimiy ilmiy an'ana asta-sekin tiklanib, natijada ilm-fanning yetuk siymolari yetishib chiqa boshlaydi. Bularning barchasining bir-biriga qo'shiluvi natijasida Sharqda bir butun madaniyat tarkib topadi va rivojlana boshlaydi.

Bu davrda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari kengaydi, ko'plab sug'oriladigan yerlar ochildi, sug'orish inshootlari tiklandi, yangilari qurildi, paxta, zig'ir, kanop ekilib, ularning tolasidan mato to'qildi. Movarounnahrda, xususan, Xorazm, Urganch, Farg'ona, Samarqand va Buxoro to'qimachilik mahsulotlari, ayniqsa Samarqand va Buxoro shoyisi dunyoga mashhur bo'lgan.

Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik, sanoat mahsulotlarining ishlab chiqarilishi savdoning rivojlanishiga yo'l ochdi. Natijada Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining chet davlatlar: Ispaniya, Hindiston, Xitoy, Vizantiya bilan savdo ishlari ko'lami ortib bordi.

Bu davrda arab tili ilmiy va aloqa tili edi. Maktablarda darslar arab tilida olib borilar edi. Rasmiy hujjatlar, shariat qoidalari arab tilida yuritilar edi. Ilmiy asarlar ham arab tilida yozilar edi. X asr o'rtalariga kelib, fors-tojik tilida ham ish yuritila boshlandi. Ammo hujjatlar, ishlar fors-tojik tilida bo'lsa ham, arab imlosida yozilar edi.

Bu shaharlardagi maktablarga hatto tevarak-atrofdagi qishloqlardan oddiy xalq bolalari ham kelib o'qiganligi manbalarda keltiriladi.

O'sha davrda Buxoroda katta kitob bozori bo'lgan. Kitob do'konlarida olim va fozil kishilar uchrashib, ilmiy muloqot, munozaralar o'tkazganlar. Abu Ali ibn Sino kitob do'konlaridan birida Forobiyning Aristotel "Metafizika" siga yozgan sharhlarini sotib olganligini tarjimai holida hikoya qiladi.

Buxoro amiri saroyida esa yirik kutubxona mavjud bo'lgan. Amir kutubxonasini o'sha davrdagi Sheroz kutubxonasi bilan bellasha oladigan yagona kutubxona sifatida tan olganlar.

Somoniylar davrida Rudakiy, Firdavsiy, al-Xorazmiy, al-Farg'oni, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkirlar ijod etganlar. X asrning ikkinchi yarmidan tashkil topgan Qoraxoniylar davlatida ham ba'zi xonlar o'z saroylarida kutubxonalar tashkil etdilar. Bu kutubxonalarda arab va hatto G'arbiy Yevropa olimlarining asarlari ham mavjud edi. Bu davrda turkiy til shakllanib bordi. Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy kabi olimlar jahon ahamiyatiga ega bo'lgan asarlarini yaratdilar. XI asr boshida G'aznaviylar davlati, keyinroq Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlati tashkil topdi. G'aznaviylar davrida ham ilmiy, ijtimoiy-falsafiy fikrlar rivojlandi. Mahmud G'aznaviy o'z saroyiga juda katta madaniy boyliklarni to'playdi, olimlarni ilmiy ishga taklif etadi.

2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari

Qomusiy olimlar o'z ilmiy merosida insonning aqliy, axloqiy, jismoniy va estetik takomili masalalariga katta e'tibor berganlar. Masalan, Muhammad Al-Xorazmiy (783-850) insonning kamolga yetishi va insoniy munosabatlarni yo'lga qo'yishda ilm-fanning muhim ahamiyatiga ega ekanligi to'g'risidagi g'oyani ilgari surgan holda pedagogik fikr taraqqiyotida munosib o'rin egallaydi.

Ayniqsa, u matematika sohasida yangilik yaratgan nazariyotchi hamda pedagog-uslubiyotchi olim sifatida tarixda qolgan. Xorazmiy o'z davrigacha bo'lgan qadimiy matematika fani rivojlangan mamlakatlar Vavilion (Babil), Yunoniston, Hindiston, Xitoy, Misrdagi deyarli barcha matematiklarning kashfiyotlarini o'rgandi va o'zi hayotiy talablar nuqtai nazarida ulardan farq etuvchi yangi kashfiyot yaratdi.

Muhammad al-Xorazmiy ilmiy merosi bilan bilish nazariyasiga o'zining ulkan hissasini qo'shdi. "Al-kitob al-muxtasar fi-hisob al-jabr va-l muqobala" asarida ("aljabr va -l muqobala hisobi haqida qisqacha kitob") sonli kvadrat va chiziqli tenglamalar va ularni yechish yo'llarini bayon etadi. Bu asar uch qismdan iboratdir. Birinchisi algebraik qism. Uning oxirida savdo muomalasiga oid kichik bir bo'lim kiritiladi; ikkinchisi, geometrik qism-algebraik usul qo'llab o'ldirishlar haqida; uchinchi qism vasiyatlar haqida bo'lib, muallif uni "Vasiyatlar kitobi" deb ataydi.

Xorazmiy bilim olishda talabaning shaxsiy kuzatishlariga hamda olgan bilimlaridan foydalanishga katta e'tibor berdi. Bunda u ilm izlovchilarning ilmiy manbalarni to'plash, ularni ifodalash va kuzatganlarni tushintira olish malaka va ko'nikmalarini hosil qilishga katta baho berdi. Masalan, "Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va-l muqobala" asarida olimlarni uch guruhga bo'lib shunday yozadi: Ulardan biri o'zidan avvalgililar qilgan ishlarni amalga oshirishda boshqalardan o'zib ketadi va uni o'zidan keyin qoluvchilarga meros qilib qodiradi.

Muhammad al-Xorazmiy bilish nazariyasiga muhim hissa qo'shdi. U birinchilardan bo'lib, sinov-kuzatish va sinov metodlariga asos soldi (samoviy ob'ektlarning harakatini aks ettiruvchi jadval asosida matematik masalalarning algoritm metodida yechishni ishlab chiqdi). U matematik g'oyalar asosida odamlarning hayotiy zarurati yotishini, ilmiy kashfiyotlar odamlarning amaliy talablari asosida paydo bo'lishini asosladi. Masalan, yer ishlari, binolar qurish, kanallar ochish shunday paydo bo'lgan, deydi. U birinchi marta insonlar o'rtasidagi munosabatlarni matematik shakllarda ifodaladi. Alloma ilmiy faoliyatining metodologik jihatlariga katta ahamiyat berdi.

3. Abu Nasr Forobiy

O'rta asr ijtimoiy – falsafiy fikr taraqqiyoti mutafakkir Abu Nasr Forobiy nomi bilan bog'liq bo'lib, uning inson kamoloti haqidagi ta'imoti ta'lim – tarbiya sohasida katta ahamiyatga ega. Mashhur Yunon

faydasufi Arastudan keyin Sharqda o'z bilimi, fikr doirasining kengligi bilan nom chiqargan Forobiyni yirik mutafakkir – “Muallimiy soniy” - “Ikkinchi muallim” deb ataydilar.

Abu Nasr Forobiy (to'liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzaliq ibn Tarxon al-Forobiy) hijriy 260 yil (milodiy 873 yil)da Shosh – Toshkentga yaqin Forob (O'tror) degan joyda harbiy hizmatchi oilasida tug'ilgan.

Ba'zi manbalarda Forobiy 70 dan oshiq tilni bilganligi haqida gapiriladi.

Abu nasr Forobiy qomusiy olim hisoblanadi. Tadqiqotchilar uning 160 dan ortiq ilmiy asarlar yaratganligini qayd etadilar.

4. Abu Rayxon Beruniy

Qomusiy olim Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy X asrning ikkinchi yarmi va XI asrning boshlarida, g'oyat murakkab tarixiy davrda yashadi va ijod etdi. Abu Rayhon Beruniy 362 yil 3-zulhijjada (milodiy 973 yil 4-sentyabr) Xorazmning Qiyod (Kot) shahrida dunyoga keldi.

Beruniy Xorazm tili bilan birga sug'diy, forsiy, suryoniy, Yunon, qadimgi yahudiy tillarini, hatto qadimgi hind tili sanskritni ham o'rgangan. U Yunon klassik ilmi, astronomiya, geografiya, botanika, matematika, geologiya, tarix, etnografiya, falsafa va filologiyadan ham chuqur bilim oladi.

995 yilgacha Beruniy astronomiya, geografiya, geodeziyaning amaliy masalalarini hal etish bilan birga, Sharqda birinchi bo'lib Yer va Osmon globusini yasadi va astronomiyaga oid bir necha kitob yozdi (“Kartografiya”, “Globus yasash kitobi”, “Erdagi joylarning uzunlama va kenglamalarini aniqlash haqida maqola” va boshqalar).

1004 yilda Beruniy Ma'mun II ibn Ma'mun tomonidan Xorazmga chaqirib olinadi va uning yaqin maslahatchisi bo'lib qoladi.

Ma'mun davrida Urganchda “Ma'mun akademiyasi” nomli ilmiy markaz tashkil etiladi va u yerda musulmon Sharqining yirik olimlari faoliyat ko'rsatadi.

Beruniy bir necha yil kamyob metallar va qimmatbaho toshlar ustida kuzatishlar va tajribalar olib boradi va keyinchalik ana shu tadqiqotlari asosida “Mineralogiya” asarini yaratadi.

Beruniy bu yerda o'zining “Xorazmning mashhur kishilari”, “Tahdid nihoyot al-amokin li tashih masofot al – masokin”, (“Turar joylar orasidagi masofani tekshirish uchun joylarning oxirgi chegaralarini aniqlash”, ya'ni “Giodeziya”) asarini yaratdi. Bu asarda geografiya va astronomiya fanlari bilan bir qatorda paleontologik kuzatishlar natijalari ham bayon qilingan.

Beruniyning yana bir muhim asari “Munajjimlik san'atidan boshlang'ich tushunchalar”dir. Bu asarda ham u bir qancha fanlar yuzasidan dastlabki tushunchalar, ma'lumotlar bergan.

Beruniy “Saidona” kitobida o'zining 80 yoshdan oshganligini yozadi, shunga ko'ra uni 1050-1051 yillarda vafot etgan deb taxmin etish mumkin. Ba'zi manbaalarda esa, 1048 yil 13 dekabrda G'azna shahrida vafot etgan deb ko'rsatiladi.

Beruniy fan sohasidagi yodgorliklarni, ilmiy bilimlarga oid qoldirilgan barcha boyliklarni qunt bilan o'rganishga da'vat etadi.

Olim ilm toliblariga qalbni yomon illatlardan, inson o'zi sezishi mumkin bo'lmagan holatlardan, qotib qolgan urf-odatlaridan, hirsdan, behuda raqobatdan, ochko'zlikdan, shon-shuhratdan saqlanishi zarurligini o'qtirgan.

Shuningdek, har bir xalqning o'ziga xos ta'lim usullari, yo'llari, shakllari borligini ta'kidlash bilan birga har bir xalqning ham o'qitish tizimi alifbodan boshlanishini ko'rsatadi. Grammatika, matematika fanlarini o'qitishga oid qimmatli fikrlar bayon etadi.

Beruniy til va adabiyot, tarix, geografiya, geodeziya, biologiya, mineralogiya fanlari, tibbiyot va dorishunoslik, fizika, falakiyot ilmiga oid tadqiqotlarini o'zi targ'ib etgan nazariya hamda kuzatishlar natijasida amaliyotda sinab ko'rib, fanda haqiqat ustivor turishini ta'kidladi.

U barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda deb biladi. Ilmlarni egallashda esa shaxsda intilish va qiziqish, muhitni alohida ta'kidlaydi.

Bilim olishda tushunib o'rganish, ilmiy tadqiqotchining poklikka rioya etishiga alohida e'tibor beradi. Jamiyatning ravnaqi, ma'rifatning rivojiga bog'liq degan g'oyani ilgari so'radi.

Beruniy bilim olishni axloqiy tarbiya bilan bog'laydi. Zero, insonda komillikning muhim mezoni yuksak axloqlilikdir.

Beruniy fikricha, axloqiylik insonning eng asosiy sifati bo'lishi kerak. Bu xislat birdaniga tarkib topmaydi. U kishilarning o'zaro muloqoti, ijtimoiy muhit – jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi.

Beruniy ham axloqiy tarbiyaga musulmon dini talablaridan kelib chiqqan xolda ta'rif beradi. Axloqiylik yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash natijasida namoyon bo'ladi va tarkib topadi deydi, u. Yaxshilik va yomonlik insonning xulq-atvorini belgilaydigan mezon sifatida qo'llaniladi.

5. Abu Ali ibn Sino

Sharq va Obro'pada ma'rifat, madaniyat taraqqiyotiga katta hissa qo'shganligi tufayli, "Shayx – Ur - Rais" Sharqda "Olimlar boshlig'i", Ovro'pada "Olimlar podshosi" nomi bilan mashhur bo'lgan allomalardan biri o'rta asr buyuk mutafakkiri Abu Ali ibn Sinodir. Ibn Sino ham boshqa zamondosh qomusiy olimlar qatori matematika, astronomiya, fizika, kimyo, biologiya, tibbiyot, dorishunoslik, ruhshunoslik, fiziologiya, falsafa, filologiya, ta'lim – tarbiya sohalarida ijod etgan va dunyoga mashhur yirik asarlar meros qoldirgan olim.

Abu Ali ibn Sino 980 yilda Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida kichik amaldor oilasida tug'iladi. Uning to'la ismi Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sinodir. Abu Ali uning kuniyasidir.

Ibn Sino haqiqiy qomusiy olim sifatida o'z davridagi fanlarning hammasi bilan muvaffaqiyatli shug'ullangan va ularga oid ilmiy asarlar yaratgan. Turli manbalarda uning 450 dan ortiq asarlari qayd etilgan.

Shu 242 dan 80 tasi falsafa, ilohiyot va tasavvufga tegishli, 43 tasi tabobatga oid, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi psixologiyaga, 23 tasi tibbiyot ilmiga, 7 tasi astronomiyaga, 1 tasi matematika, 1 tasi muzikaga, 2 tasi kimyoga, 9 tasi etikaga, 4 tasi adabiyotga va 8 tasi boshqa olimlar bilan bo'lgan ilmiy yozishmalarga bag'ishlangan. Allomadan keyingi avlodlar uning ilmiy asarlari boy meros bo'lib qoldi.

Abu Ali ibn Sinoning "Al-Qonun", "Hayy ibn Yaqzon", "Risolat at - tayr", "Risolat fi-l-ishq" ("Ishq haqida risola"), "Risolat fi mohiyat as-salot" ("Nomozning mohiyati haqida risola"), "Kitob fi ma'no ziyorat" ("Ziyorat qilishning ma'nosi haqida"), "Risolat fi - daf al – g'am min al mivt" ("O'limdan keladigan g'amni daf qilish haqida risola"), "risolat al-qadr", "An-Najot", "Ash Shifo", "Donishnoma", "Kitob ash - ishorat" va at tanbihot asarlari shular jumlasidandir.

Abu ali ibn Sino kamolotga erishishning birinchi mezoni sanalgan ma'rifatni egallashga da'vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib avlodlarga yetkazishi kerak. Bu maqsadga yetishish uchun inson qiyinchiliklardan qo'rqmasligi zarur, deydi. "Ey birodarlar! Odamlarning botiri mushkulotdan qo'rqmaydi. Kamolot hosil qilishdan bosh tortgan kishi odamlarning eng qo'rqog'idir".

Zero, ma'rifatli kishi jasur, o'limdan ham qo'rqmaydigan, faqat haqiqatni bilish uchun harakat qiladigan bo'ladi, deydi u fikrini davom ettirib.

Bilimsiz kishilar johil bo'ladi, ular haqiqatni bila olmaydilar, deb ularni yetuk bo'lmagan kishilar qatoriga qushadi. Bunday kishilardan ilmiy fikrlarni sir tutish kerakligini ta'kidlaydi.

U haqiqatni bilish uchun bilimga ega bo'lish kerakligi, lekin har qanday bilim ham haqiqatga olib kelmasligi, inson o'z bilimini haqiqiylikni bilishi uchun mantiqni ham bilishi zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning ta'lim metodlari haqidagi ta'limoti asosida ham bilimlarni egallashda mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish kerak degan g'oya yotadi.

Ibn Sino bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash zaraurligini qayd etib, maktabga barcha kishilarning bolalari tortilishi va birga o'qitilishi va tarbiyalanishi lozim deb, bolani uy sharoitida yakka o'qitishga qarshi bo'lgan. Bolani maktabda jamoa bo'lib o'qishini foydasi quyidagicha ifodalangan:

Agar o'quvchi birga o'qisa u zerikmaydi, fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o'qishning yaxshilanishiga yordam beradi.

O'zaro suhbatda o'uvchilar bir-biriga kitobdan o'qib olganlari, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar.

Bolalar birga to'planganlarida bir-birini hurmat qila boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv materiallarini o'zlashtirishda bir-biriga yordamlashadilar, bir-biridan yaxshi odatlarni qabul qiladilar.

Bilim olishda bolalarni maktabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

Bu talablar hozirgi davr ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir. Yuqoridagi masalalarga o'zining "Tadbiri manzil" asarida maxsus bo'lim bag'ishlaydi. "Bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash" ("Omo'zish va parvarish madrasa farzand") bo'limida ta'lim va tarbiya jarayonini ochib beradi. Yuqoridagi tamoyillar esa bolalarni yengil-elpi bilim olish emas, balki har tomonlama chuqur va mustahkam bilim olishiga yordam beradi.

Ibn Sino ta'limotida bilishda qaysi metodlardan foydalanilmasin – u og'zaki ifodami, bilimlarni tushuntirishmi, turli ko'rinishdagi suhbatmi, tajribalarmi, baribir talabada haqiqiy bilim hosil qilish mustaqil, mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tadbiq eta olish qobiliyatini tarkib toptirish asosiy maqsad bo'lgan.

Mazkur asarni ibn Sino 1023 yilda Hamadonga yaqin bo'lgan Faradjon qal'asi qamoqxonasida yozgan deyishadi.

Ibn Sino aqliy, ahloqiy tarbiya bilan bir qatorda inson kamolotida jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyatini ham nazariy, ham amaliy jihatdan tahlil etadi.

Ibn Sinogacha insonning kamolga yetishida jismoniy tarbiyaning ta'siri haqida bir butun, yaxlit, ta'limot yoritilmagan edi. Ibn Sino birinchi bo'lib jismoniy tarbiyaning ilmiy pedagogik jihatdan bir butun tizimini yaratdi.

Jismoniy mashqlar, to'g'ri ovqatlanish, uyqu, badanni toza tutish tartibiga rioya etish inson sog'lig'ini saqlashda muhim omillardan ekanligini ham ilmiy ham amaliy jihatdan asosladi.

Bolaga ham hali u tug'ilmasdan turib g'amxo'rlik qilish, go'dalik lavridan boshlab tarbiyani boshlash zarurligini ta'kidlaydi. Bolaning yetuk nson bo'lib shakllanishida unga g'amxo'rlik, poklik, mas'uliyatni his etish, do'stona manosabatlar tuyg'usini singdirib borish zarur, deydi olim.

U o'z ilmi, merosi bilan o'rta asr Sharqining ilmiy madaniy qudratini butun dunyoga namoyon qildi. Butun insoniyat madaniyatining rivojiga ulkan hissa qo'shdi.

Shuning uchun ham Ibn Sino jahon madaniyatining buyuk siymosi, insoniyat uchun hurmat qilgan olim, buyuk tabib, eng katta faylasuf, tabiatshunos, insonshunos, mashhur ensiklopedist sifatida tan olindi.

Nazorat uchun savollar:

1. Pedagogika fanida «Uyg'onish davri» qaysi davrga to'g'ri keladi?
2. Sharq Uyg'onish davrida ilm-fan, madaniyat, ta'lim-tarbiya taraqqiyoti nimalarda namoyon bo'ldi?
3. Al-Xorazmiyning pedagogik qarashlari deganda nimani tushunasiz?
4. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sinolarning qanday asarlari bilan tanishsiz? Bu asarlarning mohiyati nimalardan iborat?

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

1. Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" T., 1993 y. kitobini o'qish va tahlil qilish.
2. Beruniyning fozil insonni shakllantirishga oid qarashlarining hozirgi davrdagi ahamiyatini izohlang.
3. Beruniyning axloqiy, aqliy, nafosat tarbiyasi haqidagi fikrlarini izohlang.
4. Beruniy ilmiy merosi va uning fanlar taraqqiyotida tutgan o'rni.

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

6-mavzu	Sharq pedagogik ta'limotida ta'limiy-axloqiy qarashlar

Reja:

1. Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi
2. Yu.X.Xojib xayoti va faoliyati
3. Unsurul Maoliy Kaykovus "Qobusnoma"
4. Axmad Yugnakiy "Xibbat ul-haqoyiq"
5. Muslihiddin Sa'diy "Guliston"

Tayanch iboralar: Qoraxoniylar xukumdorligi, Kuntug‘di – adolat ramzi, Oyto‘ldi – vazir – davlat va baxt ramzi, vazirning o‘g‘li O‘gdulmish – aql ramzi, O‘zg‘urmish – vazirning qarindoshi – qanoat timsoli, Qobusnoma. . .

Darsning maqsadi: Ta’limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo‘lishi, Yu.X.Hojibning xayoti va faoliyati, Unsurul Maoliy Kaykovus “Qobusnoma”si va Axmad Yugnakiyning “Xibbat ul-haqoyiq” asarlari xaqida talabalarda bilim, malaka va ko‘nikmalarni shakllantirish.

1. Ta’limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo‘lishi

Ma’lumki, Sharq Uyg‘onish davrida ma’naviy-ma’rifiy sohada asosiy masala inson muammosi bo‘lgan. Shuning uchun ham ta’lim-tarbiya masalalariga katta e’tibor berilgan. Didaktik asarlarda Sharqqa xos bo‘lgan insonning axloqiy, ruhiy kamoloti, oliy darajadagi yuksalish muammosi yetakchi g‘oya bo‘lgan. Insoniylik, insonni ulug‘lash g‘oyasi ta’lim-tarbiyaga oid yaratilgan asarlarning asosiy o‘zagi sanalgan. Bu g‘oyani, ya’ni insonparvarlik g‘oyasini amalga oshirishning asosiy vositalari sifatida yuksak axloqiy odatlar, insoniy munosabatlar va xislatlarni tarkib toptirishga olib keluvchi ta’lim-tarbiyani amalga oshirish muhim masala qilib qo‘yilgan. Zero, insoniylik g‘oyasida yuksak axloqiy xislatlar ifodalangani uchun ham Sharq Uyg‘onish davri falsafasi va pedagogikasida ta’limiy-axloqiy yo‘nalish muhim ahamiyat kasb etdi. Axloq masalasi faylasuflarning ham, buyuk mutafakkirlarning ham, tarixchi-yu shoir hamda adiblarning ham birdek diqqat markazida bo‘ldi. Ta’limiy-axloqiy risolalar paydo bo‘lib, axloqning ham nazariy, ham amaliy masalalari tahlil etildi. “Qutadg‘u bilig‘”, “Axloqi Nosiriy”, “Qobusnoma”, “Hibbat ul-haqoyiq”, “Guliston”, “Bo‘ston”, “Axloqi Jaloliy”, “Axloqi Muhsiniy”, “Mahbub ul-qulub” kabi Yusuf Xos Hojib, Nasiriddin Tusiy, Kaykovus, Ahmad Yugnakiy, Muslihiddin Sa’diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz Koshifiylarning ta’limiy-axloqiy asarlari yuqorida ta’kidlaganimiz inson shaxsini ma’naviy-axloqiy shakllantirish muammosini hal etish sohasida yaratilgan sof pedagogik asarlar sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazkur ta’limiy-axloqiy asarlarda insonning ma’naviy kamolga yetishida yuksak axloqqa ega bo‘lishi ilm-fanni egallashi asosidagina amalga oshishi mumkin, degan g‘oya ilgari surildi.

Chunki biz nazarda tutayotgan davrdan boshlab savod o‘rgatish “Qur’on” va “Hadis”larni o‘rganish va ulardagi ko‘rsatmalarni o‘zlashtirib olib bilan birga olib borilgan. Shunga ko‘ra, “Qur’on” va “Hadis”lardagi pand-nasihatlar ham olimlar, ham adiblar ijodiga ta’sir etgan. Hadislarning ta’siriga sabab umuminsoniy fazilatlariga alohida urg‘u berilgan. Ularda ilgari surilgan musulmonlikning muhim xislatlari: halollik, saxovat, himmat, mehru-oqibat, ehson, sharm-hayo, ilm izlash, muomala qoidalari, axloq mezonlari va boshqalar o‘z ifodasini topgan va Sharq adabiyotiga, jumladan, ta’limiy-axloqiy asarlarga ta’sir etgan. Ta’limiy-axloqiy asarlar bevosita Hadislarda ilgari surilgan g‘oyalar asosida yaratildi. Hadislar ta’siri Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig‘” asaridan boshlanib, Kaykovusning “Qobusnoma”, Ahmad Yugnakiyning “Hibbat ul-haqoyiq”, Sa’diyning “Guliston”, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” va boshqa asarlar negizida ko‘rinadi. Ham g‘oya, ham mazmun, ham shakl buning dalilidir.

Masalan “Qur’on”da ham, “Hadis”larda ham, ta’limiy-axloqiy dostonlarda ham ilm ta’rifi bilan birga, xulq-odob qoidalari, turmush odobi yoritiladi.

Xullas, Sharq ta’lim-tarbiyasida ilmni targ‘ib etish, xulq-odob qoidalari islomiy tamoyillarga asoslangan, ta’limiy-axloqiy asarlardagi mundarijalarning o‘xshashligi ular tayangan ma’naviy zaminga bog‘liqdir.

2. Yusuf Xos Hojibning hayoti va faoliyati.

Tadqiqotchilarning fikrlariga ko‘ra Yusuf Xos Hojibning tarjimai holini faqat uning o‘z asarida yozib qoldirgan ma’lumotlardan bilamiz, xolos:

Mo‘nuqi tarug‘laq Qo‘z o‘rdu eli,
Tub—asli nasabdin yurishish tili
Bu tug‘mish elindin chiqib borgoni,
Kitobni qo‘shubon tugal qilg‘oni.
Barusin bitimish, yeturmish nizom,
Bu Qoshg‘ar elinda qo‘shulmish tamom.
Qo‘z o‘rdu o‘lkasi aslida eli,
Tub asli nasabdan so‘z ochdi tili,

Tugʻilgan elidan chiqib borgani
Kitobni jam etib tugal qilgani.
Borini bitibdir ne esa kalom,
Bu Qashqar elida tugadi tamom.

Yuqoridagi misralardan Yusuf Xos Hojibning tugʻilgan joyi Qoʻz Oʻrdu (yaʼni Bolasogʻun) ekanini, ammo uni yozishda turli oʻlkalarga safar qilgani, va nihoyat uni vatani Qashqarda tugatgani taxmin qilinadi.

Demak, Yusuf Xos Hojib Bolasogʻunda tugʻilgan, oʻz asarini yoshi ellikdan oʻtganda yozgan. Asarning hijriy 462 (1069—1070) yozib tugallanganligi, uni oʻn sakkiz oyda, yaʼni 461 yilning birinchi yarmida boshlab, 462 yilning oʻrtalarida tugatganligi, agar bu davrda Yusuf Xos Hojib 50 yoshlar atrofida boʻlsa, 410 (1019 milodiy) yillarda tugʻilganligi taxmin etiladi.

Tegurdi menga elchi ellik yashim,
Qugʻu qildi uzgʻun tusi-teg bashim
(Ellik yoshim menga qoʻl tegizdi,
Qora (quzgʻun) tusidek boshimni oq (qush)
qildi (yaʼni, sochim oqardi).
Yil altmish eki erdi toʻrt yuz bila
Bu soʻz soʻzladim man tutib jan sura,
Tugal oʻn sakkiz ayda aydim bu soʻz,
Oʻqurdum, adirdim soʻz evdib tera.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asari 6500 baytdan yoki 13000 misradan iborat. Buyuk mutafakkir asarni yozib tugatgach, qoraxoniylar hukmdori Tavgʻachxon (kitobda Tavgʻoch Ulugʻ Bugʻra Qoraxon (xoqon), Abo Ali Hasan binni Sulaymon Arslon Qoraxon (xoqon) nomlari bilan zikr etilgan) huzuriga kelib, unga taqdim etadi. Kitob xonga manzur boʻlib, uning muallifiga Xos Hojiblik unvonini beradi. “Qutadgʻu bilig” asari katta shuhrat qozonadi. Shuning uchun ham “Qutadgʻu bilig”ni chinliklar (Xitoy) “Adab ul-muluk” (“Hukmdorlar odobi”), mochinliklar (Sharqiy Turkiston) “Anis ul-mamolik” (“Mamlakatning tartib usuli”), eronliklar “Shohnomai turkiy”, Sharq elida “Ziynal ul-umaro” (“Amirlar ziynati”), turonliklar “Qutadgʻu bilig”, baʼzilar esa “Pandnomai muluk” (“Hukmdorlar nasihatnomasi”) deb atagani kitob muqaddimasida keltiriladi.

Mazkur asarning shuhrat topishi bejiz emas edi. Chunki Yusuf Xos Hojib oʻz davrining yetuk mutafakkiri, chuqur bilimli, donishmand kishisi edi. Buni asarning mundariyasi va mazmunidan bilsak boʻladi. U oʻz asarida tibbiyot, falakiyot, tarix, tabiiyot, geografiya, riyoziyot, handasa, falsafa, adabiyot, taʼlim-tarbiya, fiqhga oid fikrlarni bayon etib, faylasuf va qomusiy olim sifatida oʻzini namoyon etdi. Chunonchi u barcha ijtimoiy tabaqalar oʻrtasidagi muomala, munosabatlarni yoritish bilan diplomatiyaga oid qoidalar tizimini yaratdi, turli kasb egalarining kasb koriga oid talablar va jamiyatning axloqiy tamoyillarini tarannum etish bilan taʼlim-tarbiya sohasida oʻziga xos uslubni yaratdi.

Qutadgʻu bilig — baxt va saodatga eltuvchi bilim, taʼlim degan maʼnoni bildiradi. Demak, asar nomidan ham uning pand-nasihatlar, taʼlim-tarbiyaga oid, har tomonlama komil insonni tarbiyalaydigan yetuk didaktik asar ekanligi yaqqol koʻrinib turibdi.

“Qutadgʻu bilig”ning tadqiqotchilaridan biri B.Toʻxliiev taʼkidlaganidek, Yusuf Xos Hojib “Komil inson haqida gapirar ekan, kamolotning qator belgilarini koʻrsatib oʻtadi. Ularning eng asosiysi alohida shaxsning oʻz manfaatlari, shaxsiy istaklari doirasini yorib chiqib, boshqalar gʻami bilan yashashi, koʻpchilik manfaati uchun fidoyi boʻla bilishdir”

Hozirgacha “Qutadgʻu bilig”ning Hirot, Qohira, Namangan nusxalari maʼlum boʻlib, Venaga keltirilgan Hirot nusxasini Herman Vamberi nashr qildi va tarjimasini berdi.

1890 yilda V.V.Radlov Vena nusxasini faksimilesini, 1891 yilda shu faksimile asosida matnini nashr qildiradi.

1896 yilda Qohira nusxasi topilgandan soʻng, undan koʻchirma olgach, V.Radlov har ikki nusxasini qiyoslab, 1910 yilda rus grafikasiga asoslangan toʻliq transkripsiyasini nemis tiliga tarjimai bilan nashr ettirdi.

1913 yilda esa uning uchinchi nusxasi Namanganda topilib, keyinchalik olimlar bu asarni tadqiq etishga kirishdilar.

Demak, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarini ilmiy jihatdan o‘rganishga juda ko‘p olimlar hissa qo‘shgan. V.V.Radlov, H.Vamberi, S.E.Malovlar uni tarjima etib, nashr qilgan bo‘lsalar, V.V.Bartold, Ye.E.Bertels, I.V.Stebleva, O.A.Valitovalar har tomonlama tadqiq etdilar.

Asarning mukammal nashrini tayyorlashda hamda uni tadqiq etishda o‘zbek olimlarining xizmati ayniqsa diqqatga sazovor.

Birinchi bo‘lib professor Fitrat 1924 yilda Namangan nusxasini olib, kutubxonaga keltiradi va u haqda maqola e‘lon qiladi.

“Qutadg‘u bilig”ning mukammal nashri o‘zbek olimi Q.Karimov tomonidan amalga oshirildi va tadqiq etildi. Uni tahlil etishda S.M.Mutalliboyev, N.M.Mallaevlarning xizmati katta.

“Qutadg‘u bilig”ning hozirgi o‘zbek tilidagi bolalarbop bayoni esa Boqijon To‘xlijev tomonidan nashr etildi. Yusuf Xos Hojibning axloqiy didaktikasi Q.Karimov, Y.Jumaboyev tomonidan har tomonlama tadqiq etildi.

Qoraqalpog‘istonlik Axmetova A.K. esa “Yusuf Xos Hojibning pedagogik qarashlari” to‘g‘risida ilmiy ish olib bordi.

3. Unsurul Maoliy Kaykovus “Qobusnoma”

Kaykovus 412 hijriy yilda (milodiy 1021—1022) tug‘ilgan. Uning avlodlari gilon qabilasidan bo‘lib, Tabaristonda (hozirda Kaspiy dengizining janubidagi hudud) yashaganlar. Ammo biz Kaykovus haqida batafsil ma‘lumotlarga ega emasmiz.

Kaykovus o‘z hayoti davomida ko‘rgan-bilganlari asosida o‘zining buyuk “Qobusnoma” asarini yaratæ. Kitobni u o‘g‘li Gilonshohga bag‘ishlagan. Bu paytda Kaykovus taxminan oltmish yoshlarda edi.

“Qobusnoma” Sharqda, xususan Eronning o‘zida ham saqlanib kelayotgan an‘anaga ko‘ra pand-nasihat tarzida yozilgan bo‘lib, mana bir necha asrlardan beri xalqlarni, jumladan yoshlarni hayotga, amaliy faoliyatga tayyorlashda, ularni har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalashda muhim qo‘llanma bo‘lib kelmoqda.

Lekin asarning “Qobusnoma” deb atalishining sababi, uning umuman Qobusga aloqasi haqida eslatilmaydi.

Kitob Eronda sakkiz marta nashr etiladi. Bularning eng mukammali mashhur oli Rizo Qulixon Hidoyat tomonidan 1890—1891 yillarda chop etilgan nashri hisoblanadi. Asar keyinchalik Bombeyda, Isfaxonda Fatxulla ibn Amulla Vali Urduni Baxtiyoriy tomonidan chop etildi.

Bundan tashqari, “Qobusnoma” ko‘plab Sharq va G‘arb tillariga o‘girilib, nashr etilgan. Jumladan, 1432 yilda Merjomak Ahmad ibn Ilyos tomonidan, 1705 yilda Hasan posha Nazmizoda Murtoza tomonidan, 1881 yilda Qozon tatarlari tilida Qayum Nosiriy tomonidan, 1860 yilda Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan o‘zbek tiliga, G‘arb tillaridan — nemis, fransuz, ingliz tillariga tarjima qilinib, chop etildi.

Endi bir-ikki og‘iz so‘z Shamsul-maoliy Qobus haqida. Shamsul-maoliy Qobus o‘z davrining fozil kishilaridan bo‘lgan. U keng bilim egasi bo‘lish bilan birga she‘rlar ham yozgan. Hukmdorligi davrida o‘z saroyida zamonasining peshqadam olimlari va shoirlarini yig‘ib, poytaxti Jurjonni yirik madaniy markazga aylantirgan. Tarixiy manbalarda Qobusning arab tilida yozgan, uchta kitobdan iborat mashhur “Nomalar”i bo‘lganligi qayd etiladi. Bular “Kamol al-balag‘a” (“Suxandonlik kamoloti”), maqol va hikmatlar to‘g‘risidagi “Al-forida fi-l amsal va-l adab” (“Nodir nomalar”), “Risola fi-l iftixor va-l itob” (“Tanbeh va maqtov nomalari”)dir.

“Qobusnoma” murakkab yo‘lni bosib o‘tdi. Sho‘ro mafkurasi davrida asarning insonni aqliy, axloqiy tarbiyalashdagi ahamiyati hokim sinf axloqini targ‘ib qilish deb baholandi. Kaykovusning Vatan haqidagi, kasb-hunarni ulug‘lovchi, bilimlarni egallash haqidagi fikrlari, diniy qarashlari siyosiy nuqtai nazardan qoralanadi. Asarning qimmati faqat uning adabiy-badiiy, til xususiyati va tarixiy jihatlarida deb ta’kidlandi.

Kaykovusning “Qobusnoma” asari XI asrda yuzaga kelgan yirik tarbiyaviy asardir. Bunda o‘sha davrga xos har bir yosh egallashi zarur bo‘lgan aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiya bilan bog‘liq faoliyat turlari: otda yurish, merganlik, suvda suzish, harbiy mashqlar san‘ati, ifodali o‘qish, hattotlik san‘ati, she‘r yoza olish, musiqiy bilimga ega bo‘lish, shatranj va nard o‘yinini bilish kabilar ham o‘z ifodasini topgan.

Kaykovusning katta xizmati shundaki, u yoshlarni hayotga tayyorlashda ularni har tomonlama kamolga yetkazishning nazariy masalalarini amaliy faoliyatga tatbiqi nuqtai nazaridan ifodalashi bilan

hamma zamonlarda, har qanday tuzumda ham o'z qimmatini yo'qotmadi va amaliy hayot dasturi sifatida o'z o'rniga ega bo'ldi.

4. Ahmad Yugnakiy "Hibat ul-haqoyiq".

Qoraxoniylar hukmronligi davrida yaratilgan ta'limiy-ahloqiy asarlardan yana biri Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar armug'oni") asaridir. Asar mazmunini ham mazkur davrning ijtimoiy-siyosiy, diniy, axloqiy hamda iqtisodiy masalalar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar mohiyati borasidagi qarashlar tashkil etadi.

"Hibat ul-haqoyiq" asari To'g'ul qilich Sipohsolorbekning nomiga atab yozilgan. Asarning yozilgan vaqti taxminan XII asr boshlariga to'g'ri kelishi alohida ta'kidlanadi.

Ahmad Yugnakiyning hayoti va faoliyati borasida ma'lumot beruvchi manbalar juda kam. Mavjud ma'lumotlar ham asar mazmunidan keltirilgan dalillardangina iborat.

Alloma "Hibat ul-haqoyiq" asarining so'ngida o'zi haqida quyidagi ma'lumotlarni bayon etadi:

Adib Ahmad otim, adab, pand so'zim,

So'zum munda qolur, borur bo' o'zim.

Adibning yeri oti Yugnak erur,

Safoliq ajab yer ko'ngullar yorur.

Otasi oti Mahmud Yugnakiy,

Adib Ahmad o'g'li, yo'q ul hech shakli.

Yuqorida keltirilgan misralar mazmunidan "Hibat ul-haqoyiq" asarining muallifi Ahmad, otasining ismi Mahmud ekanligi, shuningdek, adib Yugnak nomli maskanda tavallud topganligi anglanadi. "Yugnak" nomli manzil (shahar yoki qishloq)ning qayerda joylashganligi to'g'risida aniq ma'lumotga ega emasmiz. Bu xususida Ahmad Yugnakiy va uning asari mohiyati yuzasidan tadqiqotlar olib borgan olimlar bir qator fikrlarni ilgari suradilar. Chunonchi, Ye.E.Bertelsning fikricha, ushbu maskan Farg'ona vodiysida mavjud bo'lgan bo'lsa, V.V.Bartoldning nuqtai nazariga ko'ra, bu manzil Samarqand viloyati hududlarida joylashgan tumanlardan biriga tegishlidir.

Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari yuzasidan tadqiqot olib borgan hamda mazkur asarni nashrga tayyorlagan olim Q.Mahmudov tarixiy manbalar, xususan, Ibn Xavqal va Arat Rahmatiy Ibnul Yaqub tomonidan yaratilgan asarlarda bayon etilgan fikrlarga tayangan holda "Yugnak" so'zi qadimda "Arnoq", "Arnak" kabi shakllarda ham yozilganligi, Arnoq va Arnak nomli maskan Samarqand shahri yaqinida joylashgan bir qatorda qayd etilganligini ishonch bilan ta'kidlaydi.

Bizga qadar asarning beshta nusxasi yetib kelgan. Ulardan uchta to'liq holda saqlanib qolgan bo'lsa, qolgan ikki nusxasida esa ayrim parchalargina saqlangan. Asarning to'liq holda saqlangan nusxalari XY va XIY asrlarda Hirot va Istambul shaharlarida Abdurazzoq Baxshi tomonidan ko'chirilgan. Asarning Istambul nusxasida ko'chirilgan sana sifatida 1480 yil qayd etilgan. Ayni vaqtda asarning to'liq nusxalari Turkiya davlatida joylashgan kutubxonalarda, to'liq bo'lmagan nusxasi esa Berlin shahrining kutubxonalaridan birida saqlanadi.

Asar 1915-1916 hamda 1925 yillarda Istambul shahrida Najib Osim tomonidan chop etilgan. Aynan mana shu nashr asosida 1951 yilda Arat Rahmatiy tomonidan ham nashr qilingan. "Hibat ul-haqoyiq" asari yuqori darajada badiiy, filologik hamda pedagogik qiymatga ega bo'lganligi bois keyingi yillarda ham uni qayta nashr etilishiga nisbatan ehtiyoj yuzaga keldi. Ana shu ehtiyojning samarasi sifatida 1971-1972 yillarda Q.Mahmudovning sa'yi-harakatlari tufayli Toshkent shahrida, 1980 yilda Pekin shahrida hamda 1984 yilda Olmaota shaharlarida chop etilgan.

Ahmad Yugnakiyning mazkur asari bir oz qisqartirilgan holda 1986-1987 yillarda Toshkent shahrida, ayrim to'plamlar tarkibida nashrdan chiqarildi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari kabi Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari ham Qoraxoniylar hukmronligi davrida mamlakatning ma'naviy hayot darajasini ko'tarishga ulush qo'shish maqsadida yozilgan. Asar mazmun jihatidan didaktik xarakterga ega. Asarning mundarijasi ana shundan darak beradi.

Asar o'n to'rt bobdan iborat bo'lib, mazkur boblar o'zida 256 bayt hamda 512 misrani mujassam etgan. Dostonning dastlabki to'rt bobi an'anaga ko'ra muqaddima bo'lib, beshinchi hamda o'n to'rtinchi boblarda asosiy g'oyalar ifoda etiladi. Mazkur boblarda asosan bilimning ahamiyati, jaholatning zarari, til

odobi, dunyoning foniyligi, saxovat, kamtarlik, baxillik hamda insonlarga xos bo'lgan boshqa xislatlar, ularning xususiyatlari borasida so'z yuritiladi.

Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida ham markaziy o'rinni inson shaxsi, uning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, shuningdek, shaxsni kamolotga etishuvini ta'minlash masalasi turadi. "Hibat ul-haqoyiq" asarining birinchi bobidayoq ilm manfaati, ilmsizlik va jaholatning zarari haqida fikr bildiriladi. Ilmli va ilmsiz kishini bir-biri bilan taqqoslash asosida ilm-ma'rifatning afzalligi, uning inson uchun qay darajada foydali ekanligini ochib berar ekan, Ahmad Yugnakiy bilimli insonni qimmatbaho dinorga, bilimsiz kishini esa qimmatsiz ilikka o'xshatib, er kishining ko'rki aql, deya ta'kidlaydi. Ilmli inson o'z ilmi bilan mashhur bo'lib, nomi o'chmagani holda, ilmsiz kishi garchi tirik bo'lsada, nomi o'lik ekanligini e'tirof etadi. Alloma bilim egallash kishini yuksaklarga ko'tarsa, ilmsizlik tubanlikka tomon yetaklashiga alohida urg'u beradi.

5. Muslihiddin Sa'diy. "Guliston"

Muslihiddin Sa'diy Sharq mumtoz madaniyatining yirik namoyandalaridan biri bo'lib, uning nomi butun dunyoga mashhur.

Bu buyuk allomaning to'liq ismi Abu Abdulloh Mushrifiddin ibn Muslihiddin Sa'diy Sheroziy bo'lib, Sharq va G'arbda Shayx Sa'diy degan nom bilan ulug'lanadi. Donishmand shoir Muslihiddin Sa'diy ijodining dovrug'i Sherozdan Qashqargacha, Xitoy, Hindiston va Misrdan Shimoliy Afrikagacha yoyilgani bois unga "Shayx", ya'ni, ustoz nomi berilgandir.

Olim va tarjimon Sh.Shomammedovning ta'kidlashicha, mutafakkirning nomi, tug'ilgan yili, taxallusi turli manbalarda turlicha ko'rsatilgan. Xususan, ayrim manbalarda allomaning nomi Mushrifiddin ibn Muslihiddin Abdulloh, boshqa manbalarda esa Muslihiddin Sa'diy Sheroziy deya keltirilgan.

Alloma tavallud topgan yil ham turlicha ko'rsatiladi. Chunonchi, mazkur sana ba'zi manbalarda hijriy 580 (milodiy 1184), hijriy 589 (milodiy 1193) hamda milodiy 1204 yil tarzida qayd etiladi.

Adibning o'ziga "Sa'diy" taxallusini tanlashiga ham tadqiqotchilar turlicha yondoshadilar. Ana shunday yondoshuvlarning birida mutafakkir mazkur taxallusni forslar orasida mashhur bo'lgan hamda Otabek hokimlari sulolasini boshlab bergan Sa'd binni Zangi nomi asosida tanlaganligi qayd etilsa, yana bir boshqa o'rinda esa ushbu sulolaning vakili hisoblangan Sa'd II, ya'ni, Sa'd ibn Abubakr nomiga nisbat berish tarzida qabul qilganligi e'tirof etiladi.

Muslihiddin Sa'diyning umumiy yoshi xususida ham turlicha fikrlar mavjud, Ayrim tadqiqotchilar allomaning 102 yoshga kirib vafot etganligiga urg'u bersalar, boshqa bir tadqiqot natijasi adibning 120 yil umr kechirganligidan dalolat beradi. Aksariyat manbalarda mutafakkirning vafoti yili hijriy 691 (milodiy 1291-1292) yil deb belgilangan.

Muslihiddin Sa'diy ko'hna Eronning qadimiy shahri sanalgan Sherozda tug'iladi. Uning otasi Sheroz hokimi Otabek Sa'diyning mulozimlaridan biri bo'lgan. Yosh Muslihiddin otasidan erta ajraladi. Shu bois unga saroy nafaqasi belgilanadi. Muslihiddin boshlang'ich ma'lumotni Sheroz shahrida oladi, so'ngra Bag'dod shahriga borib, u yerda mashhur "Nizomiya" madrasasida tahsilni davom ettiradi. U madrasada ta'lim olish chog'ida arab va fors tillari grammatikasi hamda adabiyotlari asoslarini chuqur o'zlashtiradi. Sharq falsafasi asoslarini katta qiziqish bilan o'rganadi. Madrasada tahsil muddatini tamomlagach, Sharqning eng mashhur, shu bilan birga ilm-fan va madaniyat o'choqlariga aylangan shaharlar bo'ylab sayohatga chiqadi.

Qadimgi tazkirachilar Muslihiddin Sa'diy kechirgan umr yo'lini quyidagi bosqichlarga bo'ladilar:

Variantlar	1-bosqich	2-bosqich	Z-bosqich	4-bosqich
1-variant (allomaning 102 yil umr ko'rganligini hisobga olish asosida)	12 yil bolalik yillari	30 yil ta'lim olish yillari	30 yil sayohat yillari	30 yil ijod Yillari
11-variant (allomaning 102 yil umr ko'rganligini hisobga olish asosida)	40 yil ta'lim olish yillari	40 yil sayohat yillari	40 yil ijod yillari	-

Muslihiddin Sa'diy 1255 yilda sayohatdan Sheroz shahriga qaytib "dunyo g'ovg'alaridan" chetda, shahar chekkasida joylashgan Shayx Abu Abdulloh Xafif xonaqosida faqirona hayot kechiradi.

Muslihiddin Sa'diy tomonidan yaratilgan barcha asarlar 19 bo'limdan iborat kulliyotida to'plangan. Bu to'plam uning vafotidan 37 yil o'tgandan so'ng Abubakr Besutun degan kishi tomonidan to'plangan. Biroq keyinchalik nomi qayd etilgan ana shu muallif kulliyotni qaytadan tuzib, g'azal va boshqa mayda she'rlarni radifi va qofiyasiga muvofiq alfavit tarzida joylashtirib chiqqan, ushbu kulliyotga allomaning to'rtta devoni (g'azallar to'plami) kiritilgan. Kulliyotning tarkibiy tuzilmasidan joy olgan hamda mutafakkir nomini mashhur qilgan uchinchi devon "Havotim" deb nomlanadi.

Tadqiqotchilar Sharqda muayyan muallifga tegishli bo'lgan asarlarni ularning radif va qofiyasiga ko'ra alfavit tarzida devon holatiga keltirish an'anasi Ali binni Abubakr Besutun boshlab bergan harakat asosida yuzaga kelgan bo'lsa kerak, degan taxminni ilgari suradilar.

Muslihiddin Sa'diyning jahonshumul ahamiyatga ega bo'lgan "Guliston" va "Bo'ston" asarlarida allomaning ta'limiy-axloqiy qarashlari o'z ifodasini topgan. Manbalarda ta'kidlab o'tilishicha, muallif "Bo'ston" nomli asarini 1257, "Guliston" deb nomlanuvchi asarini esa 1258 yillarda yaratgandir.

Mutafakkirning komil insonni tarbiyalash jarayonida muhim ahamiyat kasb etuvchi "Guliston" asari Sharq xalqlarining pedagogik fikrlari tarixida o'ziga xos uslubga ega didaktik asar sifatida tan olingan. Ushbu asar muallifning boy hayotiy tajribasi asosida yaratilganligi bilan ham qimmatlidir.

Taniqli sharqshunos olim Sh.Shomuhamedovning ta'kidlashicha, "Guliston" asari XVII asrdayoq fransuz, nemis va lotin tillarga tarjima etilgan va G'arb mamlakatlarida katta shuhrat qozongan. Asarning rus tilidagi birinchi tarjimasi XVII asrda Adam Oleariy tomonidan qilingan nemischa tarjimasiga muvofiq yaratilgan. XIX asrga kelib, A.Kozimbek (1829 yil), S.Nazaryans (1857 yil), K.Lombars (1862 yil), I.Xolmogorov (1882 yil) kabi tadqiqotchilar ham mazkur asarning rus tilidagi tarjimasini tayyorlaganlar. 1922 yilda esa mashhur sharqshunos olim Ye.E.Bertals tomonidan tayyorlangan ruscha varianti nashr etilgan.

1957 hamda 1959 yillarda asarning badiiy va akademik tarjimalari SSSR Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik institutida sharqshunos olim R.Aliev tomonidan tayyorlanib, nashr etildi.

"Guliston" asarining o'zbek tilidagi tarjimalari 1390-1391 yillarda Sayfi Saroyi, XIX asrda mashhur shoir Muhammad Rizo Ogahiy hamda 1909 yilda Murodxo'ja Soliqxo'ja o'g'li tomonidan tayyorlangan. Fors-tojik adabiyotining bilimdoni, sharqshunos olim Sh.Shomuhamedov 1968 yilda 1959 yilda Moskva shahri hamda 1966 yilda Tehron shahrida chop etilgan nashrlar asosida mazkur asarning o'zbek tilidagi variantini chop etishga muvaffaq bo'ldi.

Asar sakkiz bobdan iborat bo'lib, ularning har birida axloqiy tarbiyaning u yoki bu jihatlari borasida so'z yuritiladi. Asarning tarkibiy tuzilmasidan o'rin olgan boblar quyidagicha nomlangan: "Podshohlar odati bayoni" (I-bob), "Darveshlar axloqi bayoni" (II-bob), "g'anoatning fazilati bayoni" (III-bob), "Sukut saqlashning foydalari bayoni" (IV-bob), "Zaiflik va keksalik bayoni" (V-bob), "Ishq va yoshlik bayoni" (VI-bob), "Suhbat qoidalari bayoni" (VII-bob).

"Guliston"ning mundarijasidan ham anglanadiki, asar mazmun va mohiyatiga ko'ra insonni yetuklik, kamolotga yetaklovchi omillar to'g'risidagi ma'lumotlarni yoritishga xizmat qiladi.

Asarda Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib hamda Nizom ul-Mulk kabi mutafakkirlarning asarlarida bayon etilgani kabi insonning baxtli, saodatli bo'lishini ta'minlay oluvchi jamiyat, fozil, odil va adolatli hukmdor hamda uning fazilatlari, saroy a'yonlari va ularning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, davlatni adolatli boshqarish shartlari, shuningdek, mavjud jamiyatda ustuvor o'ringa ega bo'lgan axloqiy me'yorlar xususida so'z yuritiladi. Mutafakkirning nuqtai nazariga ko'ra, tabiatan olib qaraganda hukmdor ham oddiy inson sanaladi, u ham shaxsiy manfaatlari yo'lida harakat qilish huquqiga ega, biroq zimmasiga yuklangan ijtimoiy vazifaga ko'ra u el-yurt manfaatini shaxsiy manfaatlaridan yuqori qo'yishi shart. Hukmdor, eng avvalo, yurt tinchligi va xalq farovonligini ta'minlash yo'lida sabot bilan kurashar ekan jamiyat taraqqiy etadi.

Muslihiddin Sa'diy podshohlarning yuksak insoniy sifatlarga ega bo'lishlarini orzu qiladi. Elu yurt hukmdori sifatida e'tirof etilgan inson quyidagi fazilatlarni o'z qiyofasida namoyon eta olishi maqsadga muvofiqdir: adolatli, tadbirli, g'ayratli, shijoatli, fahm-farosatli, bilimdon, dono, ziyrak, oliyjanob, saxovatli, jasur, mard hamda fuqarolariga nisbatan g'amxo'r bo'la, shuningdek, do'st bilan dushmanning farqiga bora olish. Muayyan mamlakat fuqarolariga yetakchilik, boshchilik qilayotgan podshohlarning yuqorida qayd etilgan fazilatlar egasi bo'lishlari hayotiy zaruriyatligini muallif ibratli hikoyatlar misolida ochib beradi.

Asarda ushbu o'rinda quyidagi hikoyat keltiriladi: "Kunlardan bir kuni ov chog'ida mulozimlar No'shiravoni Odilga kabob tayyorlab berishmoqchi bo'libdilar. Biroq o'zlari bilan olishgan masalliqalar ichida tuz yo'q edi. Mulozimlar bir xizmatkorni ov uyushtirayotgan manzilga yaqin qishloqdan tuz olib kelgani jo'natadilar. No'shiravon xizmatkorga shunday deydi: "Tuzning bahosini to'lab ol, toki tekinga olish odat qatoriga kirib, qishloq xarobalikka yuz tutmasin". Mulozimlar undan so'radilar: "Shu zig'irdek narsadan qishloqqa qanday zarar yetadi?" No'shiravon shunday javob berdi: "Avvalda olamda zulm oz edi, keyinchalik har bir kelgan odam bir oz bir ozdan qo'shdi, natijada zulm hozirgi darajasiga kelib yetdi".

Muslihiddin Sa'diy ham boshqa mutafakkirlar kabi ilm o'rganishning ahamiyati, bilim olish jarayonida amal qilinishi lozim sanalgan shartlar, mazkur shartlarga muvofiq faoliyatni tashkil etish qoidalari, ilm ahli va ularning odobi masalalari yuzasidan to'xtalib o'tar ekan, mavjud bilimlarni chuqur egallagan olimlarning xalq o'rtasida obro'-e'tiborlari yuqori bo'lishini aytadi. Bayon etilayotgan hikoyatlar mazmunida jamiyat a'zolarini oqil va dono kishilarni hurmat qilishga undovchi da'vat o'z ifodasini topgan. Ayni o'rinda ilmi kishilarning o'z bilimlarini jamiyat hamda insonlar uchun foyda keltiruvchi ishlarga sarf etishlari muhimligi alohida ta'kidlanadi: "Ikki toifa odam behuda ishlab, behuda harakat qilgan bo'ladi: biri mol-mulk yig'ib foydalanmagan va ikkinchisi esa ilm olib unga amal qilmagan odam".

Alloma ilm o'rganish jarayonida munozara uslubidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi. Muslihiddin Sa'diyning nuqtai nazariga ko'ra, bahs-munozara oydin bo'lmagan fikrlarni oydinlashtirish, aniq bo'lmagan dalillarni asoslash, shuningdek, haqiqatni to'laqonli anglashga yordam beradi. Bahs-munozarani tashkil etish ma'lum qoidalarga asoslanishi zarur. Chunonchi, o'zgalarning fikrini diqqat bilan tinglay olish, o'z fikrini ilgari surishda ishonchli dalillardan foydalanish, asosli bo'lmagan dalillarni keltirish orqali vaqtni behudaga sarf etmaslik, nodon bilan bahslashmaslik. Munozara chog'ida o'zini bilimdon etib ko'rsatish o'z nodonligini namoyish qilishdir, – deydi alloma.

Muslihiddin Sa'diy ta'lim va tarbiya ishlarini samarali yo'lga qo'yishning ahamiyatini ochib berish bilan birga aksariyat bolalarning tug'ma qobiliyatga ega bo'lishlarini e'tirof etadi. Muayyan qobiliyatga ega bolalarga berilayotgan ta'lim va tarbiyaning izziz kechmasligi, shuningdek, ma'lum kasb yoki hunar sirlarini yoki ilm asoslarini o'rganishga nisbatan qobiliyatga ega bo'lmagan bolani donishmand qilib voyaga yetkazish mumkin emasligini quyidagi to'rtlik yordamida yoritib beradi:

Qobiliyat bo'lsa aslida

Tarbiyat unga qiladi asar

Qancha urinma bo'lmas sayqali,

Temir aslida bo'lmas javhar.

Mutafakkir ham ta'lim-tarbiya ishlarini olib borishda muallimning talabchan va qattiqqo'l bo'lishi borasidagi qarashni yoqlaydi. Zero, ilm o'rganishdek mashaqqatli jarayon uzluksiz, izchil tashkil etilishi zamonaviy pedagogikada ham alohida e'tirof etilgan. Ta'lim jarayonining uzluksiz va izchil kechishi ma'lum talablarga og'ishmay amal qilish evaziga kechadi.

Nazorat uchun savollar va topshiriqlar

1. IX-XII asrlarda ta'limiy-axloqiy asarlarning paydo bo'lishi shart-sharoitlari.
2. Ta'limiy-axloqiy asarlar mazmunidagi o'xshash va farqli tomonlarni aniqlang.
3. Ta'limiy-axloqiy asarlarda ifodalangan komil insonga xos xislatlar jadvalini tuzing.
4. Javonmardlik tarbiyasi haqida gapiring. Uning asosiy talablari qaysi asarlarda o'z ifodasini topgan?
5. Hozirgi davr ta'lim mazmunida foydalanish mumkin bo'lgan tarbiya tajribalarimizga misollar keltiring.

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

1. Yu.X.Xojibning "Qutadg'u bilig" asarini o'qib taxlil qiling
2. Kaykovusning "Qobusnoma" sini o'qib taxlil qiling.

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

7-mavzu	Yusuf Xos Xojibning xayoti va faoliyati

Reja:

- 1.«Qutadgʻu bilig» asarining yaratilishi.
- 2.Asarning asosiy mazmuni.
- 3.Asarda ilgari surilgan aqliy, axloqiy tarbiya masalalari.
- 4.«Qutadgʻu bilig» asarining ilmiy, taʼlimiy, axloqiy ahamiyati.
- 5.Yu.X.Xojib yetuk inson tarbiyasi usullari xaqida.

Tayanch iboralar: Qoraxoniylar xukumdorligi, Kuntugʻdi – adolat ramzi, Oytoʻldi – vazir – davlat va baxt ramzi, vazirning oʻgʻli Oʻgdulmish – aql ramzi, Oʻzgʻurmish – vazirning qarindoshi – qanoat timsoli . . .

Darsning maqsadi: «Qutadgʻu bilig» asarining yaratilish tarixi, asarning asosiy mazmuni, asarda ilgari surilgan aqliy, axloqiy tarbiya masalalari xaqida talabalarda bilim, malaka va koʻnikmalarini shakllantirish.

1. Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarini yaratilish tarixi

Yusuf Xos Hojib “Qutadgʻu bilig” asarini yoshi ellikdan oʻtganda yozgan. Asarning hijriy 462 (1069—1070) yozib tugallanganligi, uni oʻn sakkiz oyda, yaʼni 461 yilning birinchi yarmida boshlab, 462 yilning oʻrtalarida tugatganligi xaqida asardan bilish mumkin.

“Qutadgʻu bilig” asari 6500 baytdan yoki 13000 misradan iborat. Buyuk mutafakkir asarni yozib tugatgach, qoraxoniylar hukmdori Tavgʻachxon (kitobda Tavgʻoch Ulugʻ Bugʻra Qoraxon (xoqon), Abo Ali Hasan binni Sulaymon Arslon Qoraxon (xoqon) nomlari bilan zikr etilgan) huzuriga kelib, unga taqdim etadi. Kitob xonga manzur boʻlib, uning muallifiga Xos Hojiblik unvonini beradi. “Qutadgʻu bilig” asari katta shuhrat qozonadi. Shuning uchun ham “Qutadgʻu bilig”ni chinliklar (Xitoy) “Adab ul-muluk” (“Hukmdorlar odobi”), mochinliklar (Sharqiy Turkiston) “Anis ul-mamolik” (“Mamlakatning tartib usuli”), eronliklar “Shohnomai turkiy”, Sharq elida “Ziynal ul-umaro” (“Amirlar ziynati”), turonliklar “Qutadgʻu bilig”, baʼzilar esa “Pandnomai muluk” (“Hukmdorlar nasihatnomasi”) deb atagani kitob muqaddimasida keltiriladi.

Mazkur asarning shuhrat topishi bejiz emas edi. Chunki Yusuf Xos Hojib oʻz davrining yetuk mutafakkiri, chuqur bilimli, donishmand kishisi edi. Buni asarning mundariyasi va mazmunidan bilsak boʻladi. U oʻz asarida tibbiyot, falakiyot, tarix, tabiiyot, geografiya, riyoziyot, handasa, falsafa, adabiyot, taʼlim-tarbiya, fiqhga oid fikrlarni bayon etib, faylasuf va qomusiy olim sifatida oʻzini namoyon etdi. Chunonchi u barcha ijtimoiy tabaqalar oʻrtasidagi muomala, munosabatlarni yoritish bilan diplomatiyaga oid qoidalar tizimini yaratdi, turli kasb egalarining kasb koriga oid talablar va jamiyatning axloqiy tamoyillarini tarannum etish bilan taʼlim-tarbiya sohasida oʻziga xos uslubni yaratdi.

Qutadgʻu bilig — baxt va saodatga eltuvchi bilim, taʼlim degan maʼnoni bildiradi. Demak, asar nomidan ham uning pand-nasihatlar, taʼlim-tarbiyaga oid, har tomonlama komil insonni tarbiyalaydigan yetuk didaktik asar ekanligi yaqqol koʻrinib turibdi.

“Qutadgʻu bilig”ning tadqiqotchilaridan biri B.Toʻxliiev taʼkidlaganidek, Yusuf Xos Hojib “Komil inson haqida gapirar ekan, kamolotning qator belgilarini koʻrsatib oʻtadi. Ularning eng asosiysi alohida shaxsning oʻz manfaatlarini, shaxsiy istaklari doirasini yoritib chiqib, boshqalar gʻami bilan yashashi, koʻpchilik manfaati uchun fidoyi boʻla bilishdir”.

Hozirgacha “Qutadgʻu bilig”ning Hirot, Qohira, Namangan nusxalari maʼlum boʻlib, Venaga keltirilgan Hirot nusxasini Herman Vamberi nashr qildi va tarjimasini berdi.

1890 yilda V.V.Radlov Vena nusxasini faksimilesini, 1891 yilda shu faksimile asosida matnini nashr qildiradi.

1896 yilda Qohira nusxasi topilgandan soʻng, undan koʻchirma olgach, V.Radlov har ikki nusxasini qiyoslab, 1910 yilda rus grafikasiga asoslangan toʻliq transkripsiyasini nemis tiliga tarjimai bilan nashr ettirdi.

1913 yilda esa uning uchinchi nusxasi Namanganda topilib, keyinchalik olimlar bu asarni tadqiq etishga kirishdilar.

Demak, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarini ilmiy jihatdan o‘rganishga juda ko‘p olimlar hissa qo‘shgan. V.V.Radlov, H.Vamberi, S.E.Malovlar uni tarjima etib, nashr qilgan bo‘lsalar, V.V.Bartold, Ye.E.Bertels, I.V.Stebleva, O.A.Valitovlar har tomonlama tadqiq etdilar.

Asarning mukammal nashrini tayyorlashda hamda uni tadqiq etishda o‘zbek olimlarining xizmati ayniqsa diqqatga sazovor.

Birinchi bo‘lib professor Fitrat 1924 yilda Namangan nusxasini olib, kutubxonaga keltiradi va u haqda maqola e‘lon qiladi.

“Qutadg‘u bilig”ning mukammal nashri o‘zbek olimi Q.Karimov tomonidan amalga oshirildi va tadqiq etildi. Uni tahlil etishda S.M.Mutalliboyev, N.M.Mallaevlarning xizmati katta.

“Qutadg‘u bilig”ning hozirgi o‘zbek tilidagi bolalarbop bayoni esa Boqijon To‘xlijev tomonidan nashr etildi. Yusuf Xos Hojibning axloqiy didaktikasi Q.Karimov, Y.Jumaboyev tomonidan har tomonlama tadqiq etildi.

Qoraqalpog‘istonlik Axmetova A.K. esa “Yusuf Xos Hojibning pedagogik qarashlari” to‘g‘risida ilmiy ish olib bordi.

Asar yaratilgan tarixiy sharoit. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari pedagogika tarixida ta’limiy-axloqiy mavzuda yozilgan barcha asarlarning tamal toshi desak bo‘ladi.

Yusuf Xos Hojib X asarning o‘rtalarida tashkil topgan Qoraxoniylar hukmronligi davrida yashab ijod etdi. Qoraxoniylar Sirdaryodan Yettisuvgacha, Shimoliy Farg‘ona va butun Sharqiy Turkistonda hukmronligini o‘rnatgandan so‘ng Movarounnahrning ichki hududlariga ham kirib borib, Qoshg‘ardan tortib Kaspiygacha bo‘lgan keng maydonda o‘z davlatini tarkib toptirgan edi. Uning markazi Qoshg‘ar (O‘rdukent) bo‘lib, shimolda Bolasug‘un (Quzurda), g‘arbda Samarqand, markazidagi O‘zgand yirik shaharlardan hisoblanardi. Har bir davlatda bo‘lganidek Qoraxoniylar davlatining ham idora qilish usuli, yurgizadigan siyosati, qonunlari, tarbiya tamoyillari ifodalangan qomus — nizomnoma zarur edi.

“Qutadg‘u bilig” asari ham shunday zaruriyat tufayli yaratildi. Bu asarda qoraxoniylar davlatini mustahkamlash, uning idora usullarini yaratish, barcha tabaqa, toifadagi kishilarning xulq-atvori, jamiyatda tutgan o‘rni, davlatni iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy jihatdan mustahkamlash, davlat mustahkamligining bosh tayanchi — insonni ma’naviy kamolga yetkazish masalalari qamrab olinadi.

Yusuf Xos Hojib bu murakkab vazifani hal etishda faqat donishmand, qomusiy mutafakkir sifatidagina emas, balki tarbiyashunos olim sifatida ham o‘zini namoyon etdi. Shunga ko‘ra u yaratgan “Qutadg‘u bilig” asari ta’lim-tarbiya tarixi, uning nazariy masalalari, komil insonni shakllantirishda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

“Qutadg‘u bilig” asarida hokimiyat qoraxoniylar qo‘liga o‘tishi munosabati bilan ta’lim va tarbiyaning ham hokimiyatni mustahkamlash va taraqqiy ettirish uchun xizmat etadigan o‘ziga xos talab va tamoyillarni belgilash zarur edi. Shuning uchun ham mazkur asar didaktik, ya’ni ta’limiy-axloqiy uslubda yozildi.

O‘sha davrlarda bunday asarlar (masalan Nizom ul-Mulkning “Siyosatnoma”, Kaykovusning “Qobusnoma”) yozish an’anaga kirgan bo‘lsa ham, har biri o‘ziga xos yo‘l-uslubga ega bo‘lib, “Qutadg‘u bilig” ulardan ancha oldin yaratilgandir.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari ta’limiy-axloqiy asar sifatida pedagogika tarixida eng yuqori o‘rinlarda turadi.

2. Asarning asosiy mazmuni

“Qutadg‘u bilig” asari Sharqda pandnoma yo‘lidagi an’anaviy kitob tuzish tartibiga rioya qilgan holda tuzilgan. Avval nasriy muqaddima, so‘ng 73 bobdan iborat kitobning mundarijasi beriladi. Dastlabki o‘n bir fasli debocha bo‘lib, hamd, na’t va Qoraxonni madh etish, ta’lif maqsadi, yetti kavokib va o‘n ikki burj, tilning ahamiyati, muallifning uzri, ezgulik haqida, bilim olishning ahamiyati, kitobga nom berilishi, keksalikdan afsuslanish kabi fasllardan iboratdir. O‘n ikkinchi fasldan boshlab asosiy voqea bayon etiladi. Lekin asarda ma’lum bir syujet yo‘q. Asarda to‘rt qahramon – Kuntug‘di –adolat ramzi, vazir - Oyto‘ldi-davlat va baxt ramzi, vazirning o‘g‘li O‘gdulmish – aql ramzi sifatida, O‘zg‘urmish – vazirning qarindoshi – qanoat timsoli o‘rtasidagi munozara asosida hayotiy masalalar bir-biriga bog‘langan holda bayon etilib, kitobni yozishdan o‘z oldiga qo‘ygan maqsadga bo‘ysundiriladi.

“Qutadg‘u bilig” Q.Karimov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “adabiy asar, badiiy adabiyotning tipik namunasi. Lekin u epopeya ham emas, to‘lig‘i bilan lirik ruhda ham emas. U axloq va odob, ta’lim va

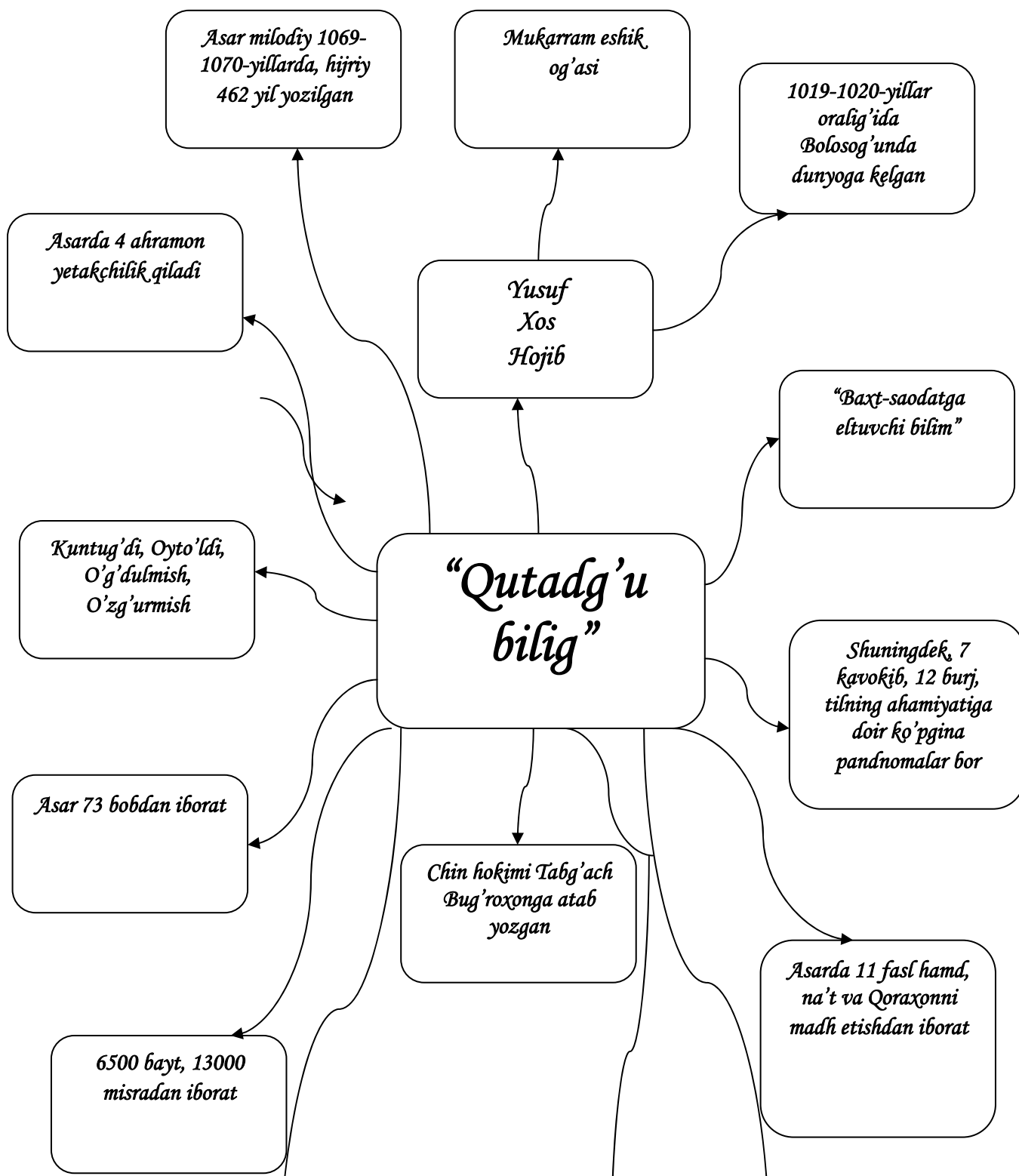
tarbiya hamda ma'lum ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini, usullarini, chora-tadbirlarini mujassamlashtirgan qomusdir. Bu asar tom ma'nosi bilan didaktik ruhda yozilgan ta'lim-tarbiya, odob-axloq va hikmat dasrligidir.

Yuqorida ta'kidlangan to'rt qahramonning suhbatlari, munozaralari asosida Yusuf Xos Hojib o'z maqsad va g'oyalarini bayon etadi.

Masalan, Oyto'ldining Elig bilan uchrashuvida uning Elig sinovidan o'tish jarayonidagi savol-javoblar natijasida davlatning sifati va fazilatlarini, uning bevafoqligi va bebaholigi, adolatning xislatlari, shuningdek, el-yurt boshqaruvchilarining xislatlari bayon etiladi.

Oyto'ldining o'g'li o'gdulmish bilan Eligning suhbatida esa saroy amaldorlari: beklar, vazirlar, lashkarboshilar, hojiblar, elchilar, sarkotib, xazinador, dasturxonchilar, sharobdorlar, beglarning o'z xizmatkorlariga munosabati qanday bo'lishi kerakligi bayon etiladi.

O'gdilmish bilan O'zg'urmish munozaralari, elig bilan O'zg'urmish munozarasida esa insoniy xislatlar, xizmat va turmush odoblari borasida fikrlar bayon etiladi, turli kasb egalari vasfi beriladi.

“Qutadg‘u bilig”dagi bosh g‘oya-insonni hayotda baxt-saodatga eltuvchi asosiy qarashlari to‘rt ramziy qahramon: Kuntug‘di-elig podsho –adolat timsoli, Oyto‘ldi-vazir-davlat timsoli, O‘gdulmish-vazir-aql timsoli, O‘zg‘urmish – vazirning qarindoshi –qanoat timsolining hayoti va davlatni boshqarish jaryonidagi hatti-harakatlari va fikrlari orqali berilganki, bular inson kamolotining muhim mezonini sanaladi.

3.Asarda ilgari surilgan aqliy, axloqiy tarbiya masalalari

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida inson kamoloti masalasi markaziy masala bo‘lib hisoblanadi. Mazkur asarda insonning jamiyat va hayotda tutgan o‘rni, burch va vazifalari haqidagi muammolar o‘ziga xos tarzda bayon etiladi.

Buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” kitobining an‘anaviy boshlamasidan keyin oq insonning haqiqiy baxti bilimda ekanligini bayon etadi. U ilm, zakovatning ahamiyati haqida fikr yuritish bilan birga unga alohida boblar ham bag‘ishlangan. Lekin olim faqat ilm-ma‘rifatning ahamiyatini ko‘rsatibgina qolmaydi, u bilim va zakovatning amaliyotdagi o‘rnini ham yoritadi.

U bilimli buyuk, uquvni ulug‘ deb ta‘riflaydi. Chunki zakovatli inson ulug‘ bo‘ladi, bilimli kishi buyuk bo‘ladi, deb ilmi kishilarni asl toifadagi kishilarga qo‘shadi. Olim ezgu ishlarning barchasi ilm tufayli amalga oshirilishini aytadi. O‘sha davridayoq olim “Bilim hatto osmon sari yo‘l ochur” deb bashorat qiladi.

U dunyoda odam paydo bo‘libdiki, faqat bilimli kishilargina ezgu ish qilib, adolatli siyosat yurgizib kelgan, ana shu bilim va zakovati tufayli kishilar razolatdan poklanganligini ta‘riflaydi. Hatto hukmdorlar ham yurtini, davlatni aql, ilm, zakovat bilan idora etsa, el-yurt farovon bo‘ladi, to‘q va tinch hayot kechiradi, deydi. U kuch va qurolni aql va bilimdan keyingi ikkinchi o‘ringa qo‘yadi.

Yusuf Xos Hojib ilmi, ma‘rifatli kishilarni qadrlash kerak, chunki ular mash‘al kabi yo‘lni yoritib, to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi, yaxshi-yomonni farq etishni o‘rgatadi, deydi. Shuning uchun olimlarni hurmat etish kerakligini ta‘kidlab, ilm ahlini o‘ta qadrlasa, ilmsizlarni johil kishilar deb biladi. Agar shunday johillar mansab va amalga ega bo‘lsa, ular egallagan to‘rni poygak deb biladi.

Dunyoda inson bilim va zakovati tufayli orzu-tilaklarga, ulug‘likka erishishi mumkinligini aytadi.

Lekin shunday bilim va zakovatning qadriga faqat xuddi o‘zlariga o‘xshagan donolar va zakovatlilar yetadi, johil va telbalar bunday xislatlarga ega emas, deydi. Chunki jamiyatdagi barcha xatolar bilimsizlik, nodonlik, jaholat tufayli sodir bo‘lishidan u qayg‘uga tushadi, hayotda nodon va johillar ko‘payib ketganligidan afsuslanadi.

U yurtini idora etuvchilarni va xalqni boshqaruvchilarni ikki toifaga bo‘lib, birinchisi adolatli siyosatni yurituvchi beklar va ikkinchisi dono olimlar deydi. Chunki siyosatchilar yurtini boshqarsa, olimlar ma‘rifiy yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi.

Olim bilimni ziyoga, tengi yo‘q javohirga o‘xshatib, u insonni yuksaltiradi, jahonning sir-asrorini bilib olishga yordam beradi, deydi. Insoniyat nimaga erishgan bo‘lsa, bilim tufayli erishganligini ta‘kidlaydi. Ammo bu boylikni hech kim o‘g‘irlay olmaydi, deb bilim va zakovatni muqaddas do‘st, mehribon qarindosh, kiyim va ozuqa sifatida ta‘riflaydi.

Lekin Yusuf Xos Hojib ilm-fanni anglashni targ‘ib etibgina qolmasdan, uni hayotga tatbiq etish, amalda qo‘llay bilishga ham da‘vat etadi.

Yusuf Xos Hojib insonga xizmat etmagan bilimni dengiz tubida foydalanilmay yotgan injuga o‘xshatadi. Shuningdek, yer ostida yotgan oltinni ham qazib olinsa, beklar boshiga toj bo‘lganidek, ilmni ham foydali narsalarga sarf etishga da‘vat etadi.

Olim bilimlilik va bilimsizlikning natijasi haqida ham fikr yuritarkan, inson bilimsiz, nodon, johil bo‘lsa, yaramas ishlar qilishi, aksincha, bilimli, dono, zukko bo‘lsa ezgu ishlarni ro‘yobga chiqarishini ta‘riflash bilan kishilarni tinmay ilm olishga undaydi.

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, buyuk alloma mamlakatning ijtimoiy-siyosiy va moddiy, ma‘naviy yuksalishida, elu xalqning boy va farovon turmushi-barchasi ilm va ma‘rifatning ravnaqiga bog‘liq ekanligini to‘g‘ri va ishonarli dalillar bilan badiiy ifodasini bera olgan va o‘zi ham ana shu ezgu ishni amalga oshirish uchun tinmay faoliyat ko‘rsatgan.

Mutafakkir o‘zining axloqiy qarashlarini, ya‘ni, ijtimoiy munosabatlar, jamiyat a‘zolarining barcha tiplari o‘rtasidagi axloqiy munosabatlarni amaliyotga tayangan holda yoritadi. Bu axloqiy, xulq-odob tamoyillari, talab va vazifalari butun asar davomida qahramonlarning o‘zaro munosabatlari asosida

ifodalangan. Unda Elig (xon), uning vakillari, ijtimoiy guruhlarning o'zaro munosabati, axloqi, muomalasi talablari bayon etiladi, turli kasb egalariga xos xislatlar, odatlar yoritiladi.

Asarda ilgari surilgan axloqiy xislatlar mohiyatining to'laqonli ochib berilishi olimning ta'lim-tarbiya, axloq masalalarini qay darajada chuqur bilganligidan dalolat beradi: insoniylik, rostgo'ylik, to'g'rilik, soflik, mehr-muhabbat, vafo, shafqat, muruvvat, insof, adolat, ishonch, sadoqat, xushmuomalalik, shirinso'zlik, saxovat, mardlik, himmatlilik, tavoze, hurmat va ehtirom, tadbirkorlik. Aql zakovat, halollik, ezgulik kabi xislatlar ulug'lanadi, ularga yolg'onchilik, noinsoflik, fisqu fasod, bevafoqlik, mehsizlik, dag'allik, qo'pollik, baxillik, nomardlik, quvlik, hurmatsizlik, nodonlik, johillik, haromxo'rlik, ochko'zlik kabi xislatlarni qiyoslab, ezgu xislatlarning yaxshi oqibatlari va salbiy xususiyatlarning yomon oqibatlarini misollar vositasida ishonarli qilib bayon etadi.

Bunda dastlab, barcha yaxshi ishlarning manbaini ezgulik, yomon ishlarning asosini essizlik nomlari bilan talqin etadi. U inson hayotda qilgan ishi bilan yo yaxshi nom qoldiradi, yo yomon nom oladi, deydi. Alloma barcha ezgulikning boshi til odobi, asar uning foyda va zararlariga bag'ishlanadi deya ta'kidlaydi.

Til insonning qadr-qimmatini oshiradi yoki shu til orqali inson yuz tuban ham ketishi mumkin. Kishi ikki narsa bilan hayotda mangu qoladi: biri xushxulqlik bo'lsa, ikkinchisi yaxshi so'z, deydi.

Insoniy munosabatlarning eng oliy mezoni sanalgan hurmat va ehtiromni tarkib toptirishning barcha ko'rinishlari asarda o'z ifodasini topgan. Yusuf Xos Hojib jamiyat taqdirini hal etuvchi eng ulug' mansabdorlardan tortib, oila a'zolarigacha bir-biriga bo'lgan muomala-munosabat masalalarini ham hayotiy misollar vositasida yoritadi. Katta yoshlilarning kichiklarga, kichiklarning ulug'larga, amaldor va mansabdorlarning o'z xizmatchilariga, xizmatchilarining o'z xo'jalariga, turli ijtimoiy guruh a'zolarining bir-birlariga, oilada oila a'zolarining bir-birlariga muomala madaniyatining eng oddiy ko'rinishlarigacha tasvirlab, kishining ko'z oldida yaqqol namoyon etadi. Buni biz farzand tarbiyasida uning tug'ilganidan boshlab xulq-odob qoidalarini, bilim va hunarni o'rgatish, buning uchun pok va bilimli muallim-murabbiy tanlash, farzandning hatti-harakatini doimo nazoratda saqlash kabi masalalarning bayon etilishidan ham bilsak bo'ladi.

Mutafakkir ulug'lar va kichiklar o'rtasidagi xulq-odob qoidalari haqida gapirar ekan, shu asnoda kamtarlik, salomlashish odobi, talablari, qoidalarini ham tavsiya etadi.

Ayniqsa, Yusuf Xos Hojibning amaldorlar axloqi haqidagi o'gitlari diqqatga sazovor va bu fikrlar hozirgi davrda ham qimmatli sanaladi. Allomaning beklar, hojiblar, vazirlar, saroyboshilar, elchilar, lashkarboshilar, devonboshilar, xazinadorlar, sarkotiblar kabi ko'plab amaldorlarning hatti-harakatlari, ish yuritishlari, xulq-odobi haqidagi o'gitlari va yo'l-yo'riqlari har bir amaldor uchun dastur sanaladi. Masalan, har bir amaldorning o'z ishining ustasi, ilm-fanni egallagan, uning turli sohaları borasida fikr yurita oladigan, so'zga chechan, zehnli, fahm-farosatli, himmatli, ko'zi to'q, ochiq qo'l, saxiy, tadbirli, zukko, hushyor, jiddiy, qanoatli, jasur, sog'lom, samimiy, sadoqatli, o'z so'zining ustidan chiqadigan, andishali, she'r baxsida ishtirok etib, o'zi ham she'r to'qiy oladigan, turli tillarni biladigan va yoza oladigan, nard, shatranj, chovgon o'yinlarida o'ynay oladigan, merganlik kabi xislatlarga ega bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Shuningdek, har bir insonning kamolga yetishida to'sqinlik qiladigan yomon illatlar, nuqson va kamchiliklardan birinchi navbatda el-yurt xizmatida bo'lgan amaldorlar ham xoli bo'lishi lozimligi uqtiriladi: maishat, ishratparastlikka berilish, kek, gina, adovat, nizo, xusumat, fisqi-fasod, maishiy buzuqlik, mayparastlik, kayfu safoga berilish, mutakabbirlik, xiyonat, davlat ketidan quvish, manfaatparastlik, xudbinlik, boshqalarning haq-huquqlarini toptash, ta'magirlik, haqorat kabilar shunday illatlardirki, buning natijasi davlatning rivojiga putur yetkazib, jamiyatni ma'naviy qashshoqlikka olib boradi, deb bunday yomon illatlardan tiyilishni maslahat beradi.

Yusuf Xos Hojib takabburlik, mag'rurlanish, kekkayishga kamtarlik, xushsuxanlik, xushfe'llikni qarshi qo'yadi. Shuningdek, amaldorlarga xoh katta, xoh kichik bo'lsin, baland himmatlilik, muruvvatli bo'lish, samimiylik, xos fazilat ekanligini alohida ta'kidlaydi. Insonning haqiqiy boyligi uning ko'z va ko'ngil to'qligi deb baho beradi. Zero, ochko'zlik, ta'magirlik insonda poraxo'rlik kabi yomon illatning tomir otishiga olib keladi, deydi.

Yusuf Xos Hojib oilaviy-maishiy turmush ikir-chikirlariga ham katta e'tibor beradi. U kishilarni o'ylab oila qurishdan boshlab, farzand tarbiya etish, oilaning moddiy ta'minotini yuritishgacha bo'lgan eng ezgu zaruriy vazifalarni birma-bir bayon etadi. Shuningdek, yigitlik va keksalik fasllari haqida ham fikr

yuritib, yigitlikni ehtiyot qilish, yigitlik davrida qarilikning g'amini yeyish, bu to'g'rida qayg'urish kabi zaruriy narsalar haqida tavsiyalar beradi.

Shuningdek, olim insonning turli marosimlar, yig'inlar, uchrashuvlar, ziyofatlarda o'zini tutishi, xulq-odob qoidalariga rioya etishi haqida ham fikr yuritib, insonning mehmon va mezbonna'vozlik qoidalari, shartlari, tartib-intizomlari haqida ham muhim o'gitlarni ham beradi. Masalan, "Qutadg'u bilig"dagi elchilar (diplomatlar) huzurida, shohlar saroyida, to'y va azalarda qilinadigan mehmondorchiliklarda kishi o'zini qanday tutishi, hatti-harakati, odobi masalalari hozirgi davrda ham o'ta dolzarbdir.

Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarini yozishda Sharqda keng yoyilgan o'git-nasihat janriga tayanib ish ko'rsa ham mulohazalarni bayon etishda ularga odamlarni to'liq iqrar qilish muayyan ishonch hosil qilish uchun hayotiy dalillarga ko'proq murojaat etadi.

Shunday qiyosni biz yaxshilik bilan yomonlik, rost bilan yolg'onchilik, yorug'lik bilan ziyo, samimiylik bilan quvlik, kamtarlik bilan takabburlik, bilimlilik bilan johillik, saxiylik bilan baxillik va boshqa juda ko'p axloqiy xislatlarni taqqoslaganda ham ko'ramizki, bu uslub ham ma'lum u yoki bu maqsadni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Yusuf Xos Hojibning o'zi kishilarga munosabatda o'rtamiyona yo'l tutishni tavsiya etadi. Shunda do'st dushmanga aylanmaydi, ezgu ishlar amalga osha boradi, deb ta'lim beradi.

"Qutadg'u bilig"da yana jumboqlarni yechish usullaridan ham foydalanilgan. Bu uslub o'quvchini asarga qiziqtiradi, uni o'qimishli qiladi. Hozirgi davrda bu muammoli ta'lim deb yuritiladi. Ammo tarbiya va ta'lim merosimizda jumboq-muammoli ta'lim o'ziga xos xususiyatga ega. Masalan, asardagi Kuntug'mish (Elig) bilan Oyto'ldi munozarasini olaylik.

Bu munozarada olim quyidagi fikrni ilgari suradi: Elig Oyto'ldiga o'rin berganda o'tirmagani, "xon yonida menga o'rin yo'q", -degan edi. Yerga ko'ptok qo'ygani va unga o'tirgani bilan Oyto'ldi -davlat ko'ptok kabi barqaror emas, bir joyda turmaydi, degani. Elig boqqanda ko'zini yumib olgani-davlat ham ko'r kishi kabi bo'ladi, kimga ilashsa, unga qattiq yopishib oladi, degan edi. Yuzini yashirgani esa, barcha qilmishlarim - ya'ni davlat jafo, unga ishonma, degani, deb kishi davlat va baxtga quvonib ketmasligi, ulardan quvonib, ortiqcha g'ururlanib ketmay, aksincha, o'zini ehtiyot qilishi, yig'ilgan narsalarni me'yorida sarflashi, bexud bo'lib, ichkilikka berilmasligi, narsalarni sovurmasligi kerak deb ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Hojibning mazkur asari insonni har tomonlama kamolga yetkazishda yirik ta'limiy-axloqiy asardir. Shuning uchun ham bu asar o'zining ilmiy, ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyatini shu paytgacha saqlab kelmoqda.

Nazorat uchun savollar:

- 1.Yu.X.Xojib faoliyati xaqida so'zlab bering.
- 2.Yu.X.Xojibning "Qutadg'u bilig" asari va uning mazmuni xaqida so'zlab bering.

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

1. Yu.X.Xojib ijodida pedagogik g'oyalar xaqida so'zlab bering

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T."O'zbekiston" 1997 yil.
- 2.Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

8-mavzu	Kaykovusning "Qobusnoma" asarida ta'limiy-axloqiy qarashlar

Reja:

- 1.Kaykovus "Qobusnoma" asarining yaratilish tarixi.
- 2.Asarda ilgari surilgan ta'lim-tarbiya va axloq masalalari.
- 3.Qobusnoma asarida barkamol inson tarbiyasida qo'llaniladigan metod va usullarning ifodalanishi.
- 4.Qobusnomada ota-onalar, hunar o'rganish, taom tartibi, mehmon kutish, farzand parvarish qilish, do'st tutinmoqlik, ilm talabi va bosh. xaqidagi nasixatlari.
- 5.Qobusnoma asarining ilk pandnoma sifatida yoshlarni xayotga amaliy faoliyatga tayyorlashdagi ahamiyati.

Tayanch iboralar: Sharq pedagogikasi qomusi, Qobusnoma, pandnoma, mutafakkir Muxammad Rizo Ogohiy, Muxammad Siddiq Rashidiy, Qayum Nosiriy. . .

Darsning maqsadi: Kaykovus “Qobusnoma”sining yaratilish tarixi, uning ta’limiy-tarbiyaviy va axloqiy ahamiyati xaqida talabalarda bilim, malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish

1.Kaykovus “Qobusnoma” asarining yaratilish tarixi

Kaykovus o‘z hayoti davomida ko‘rgan-bilganlari asosida o‘zining buyuk “Qobusnoma” asarini yaratãe. Kitobni u o‘g‘li Gilonshohga bag‘ishlagan. Bu paytda Kaykovus taxminan oltmish yoshlarda edi.

“Qobusnoma” Sharqda, xususan Eronning o‘zida ham saqlanib kelayotgan an’anaga ko‘ra pand-nasihat tarzida yozilgan bo‘lib, mana bir necha asrlardan beri xalqlarni, jumladan yoshlarni hayotga, amaliy faoliyatga tayyorlashda, ularni har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalashda muhim qo‘llanma bo‘lib kelmoqda.

Lekin asarning “Qobusnoma” deb atalishining sababi, uning umuman Qobusga aloqasi haqida eslatilmaydi.

Kitob Eronda sakkiz marta nashr etiladi. Bularning eng mukammali mashhur oli Rizo Qulixon Hidoyat tomonidan 1890—1891 yillarda chop etilgan nashri hisoblanadi. Asar keyinchalik Bombeyda, Isfaxonda Fatxulla ibn Amulla Vali Urduni Baxtiyoriy tomonidan chop etildi.

Bundan tashqari, “Qobusnoma” ko‘plab Sharq va G‘arb tillariga o‘girilib, nashr etilgan. Jumladan, 1432 yilda Merjomak Ahmad ibn Ilyos tomonidan, 1705 yilda Hasan posha Nazmizoda Murtoza tomonidan, 1881 yilda Qozon tatarlari tilida Qayum Nosiriy tomonidan, 1860 yilda Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan o‘zbek tiliga, G‘arb tillaridan — nemis, fransuz, ingliz tillariga tarjima qilinib, chop etildi.

Endi bir-ikki og‘iz so‘z Shamsul-maoliy Qobus haqida. Shamsul-maoliy Qobus o‘z davrining fozil kishilaridan bo‘lgan. U keng bilim egasi bo‘lish bilan birga she‘rlar ham yozgan. Hukmdorligi davrida o‘z saroyida zamonasining peshqadam olimlari va shoirlarini yig‘ib, poytaxti Jurjonni yirik madaniy markazga aylantirgan. Tarixiy manbalarda Qobusning arab tilida yozgan, uchta kitobdan iborat mashhur “Nomalar”i bo‘lganligi qayd etiladi. Bular “Kamol al-balag‘a” (“Suxandonlik kamoloti”), maqol va hikmatlar to‘g‘risidagi “Al-forida fi-l amsal va-l adab” (“Nodir nomalar”), “Risola fi-l iftixor va-l itob” (“Tanbeh va maqtov nomalari”)dir.

“Qobusnoma” murakkab yo‘lni bosib o‘tdi. Sho‘ro mafkurasi davrida asarning insonni aqliy, axloqiy tarbiyalashdagi ahamiyati hokim sinf axloqini targ‘ib qilish deb baholandi. Kaykovusning Vatan haqidagi, kasb-hunarni ulug‘lovchi, bilimlarni egallash haqidagi fikrlari, diniy qarashlari siyosiy nuqtai nazardan qoralanadi. Asarning qimmatini faqat uning adabiy-badiiy, til xususiyati va tarixiy jihatlarida deb ta’kidlandi.

2.Asarda ilgari surilgan ta’lim-tarbiya va axloq masalalari.

“Qobusnoma” asariga davr va shart-sharoitlar, siyosiy qarashlar ta’sirida qay darajada soya tashlanmasin, bu asar mashhur hind asari “Kalila va Dimna”, izom ul-Mulkning “Siyosatnoma”, Nosir Xisravning “Saodatnoma”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk”, Sa’diyning “Guliston”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq”, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Voiz Koshifiyning “Axloqi muhsiniy”, Davoniyning “Axloqi Jaloliy” kabi axloqiy-ta’limiy asarlari bilan bir qatorda Sharq pedagogik fikr taraqqiyotida inson kamolotini shakllantirishda muhim o‘rinni egallaydi. Unda Sharq pandnomalaridagi an’anaga binoan va X asrda paydo bo‘lgan yoshlar jamoasi juvonmardlik tarbiyasi ifodalanadi.

Muallif juvonmardlik haqida eng oxirgi bobda so‘z yuritadi. U odamlarning xislatlarini uch xilga bo‘ladi: biri aql, biri rostlik va yana biri juvonmardlikdir. Juvonmardlikni asosini Kaykovus uch narsada deb biladi. Birinchisi, aytgan so‘zning ustidan chiqish, ya’ni rostlik; ikkinchisi rostlikka xilof qilmaslik; uchinchisi, xayr ishini ilgari tutish.

Insondagi boshqa barcha xislatlar shu uch narsaga bog‘liq, deydi Kaykovus. Juvonmardlik (yoki iyorlik)ning ustunlarini (ruknlari) quyidagilarda deb ko‘rsatadi: jasurlik, mardlik, sabr-matonat, va’daga vaf o qilmoq, pok dil va pok zabon bo‘lmoq; asirlarga ziyon yetkazmaslik, bechora kishilarga madad berib, yomonlarning yomonlig‘ini yaxshilardan yiroq tutish, rostgo‘ylik, yaxshiga yomonlik qilmaslik, ziyon-zahmatdan saqlash, odamlarga ziyon-zahmat yetkazmaslik. Juvonmard sipohiyar esa sabr-bardosh bilan

ish tutishi, kamtarlik va mehmondo'stlik, sahiylik, to'g'rilik, haqshunoslik, pok kiyinish, yaxshi qurollanishi zarurligini qayd etadi.

Mazkur bobda yana juvonmardlik yo'lini tanlagan yoshlarga uch narsadan o'zini: ko'zni yomon nazardan, qo'lni yomon ishdan, tilni yomon so'zdan saqlashni tavsiya etadi.

Uch narsani do'st va dushmanga ochiq tut: uy eshigini, sufra boshini, hamyonning bog'ichini, deydi. So'ng hamma vaqt rostgo'y bo'lish, xiyonat qilmaslik ham juvonmardlikning ko'rinishlaridan, deb biladi. Shuningdek, Kaykovus juvonmardlikning kamolot nuqtasini ko'rsatuvchi mezon deb o'z mol-mulkini o'zganikidan ajrata bilish, xalq mulkiga ta'ma qilmaslik, birovning mol-mulkiga xiyonat qilmaslik, xalqqa yomonlik qilmaslik, qanoatli bo'lish kabilarda deb biladi.

Shuningdek, mazkur bobda Kaykovus aql haqida ham fikr bildirib, inson qobiliyatining bir xil emasligini, inson aqlining tug'ma, ya'ni azaliy aql (tabiiy aql) va kasbiy aql, ya'ni muktasib (o'rgatilgan aql) kabilarga bo'linishini bayon etadi. Kasbiy aqlni donish ham derlar, deydi. Muktasib aqlni o'rganish mumkin, ammo azaliy aqlni o'rganishga yo'llaydi. Kaykovus aql hikma (falsafa) bilan kamol topadi, deb ko'rsatadi. Muktasib aqlning takomillashib borishini, tabiiy aql ham muktasib aqlsiz rivojlanishi mumkin emasligini ta'kidlaydi va fikrlari bilan ta'lim-tarbiyaning ahamiyatiga katta e'tibor berib, insonning kamolga erishishida aqliy shakllantirish g'oyasini ilgari suradi.

Kaykovusning o'zi ta'kidlaganidek, butun bir asr ana shu oxirgi bobida ta'rif bergan juvonmardlar tarbiyasiga bag'ishlangan. Kaykovus unda "... barcha fikr va tushunchalarimning sening uchun kitobga yozdim va har bir ilm, ham hunar va har peshakim bilur edim, hammasini qirq to'rt bobda bayon etdim", deyish bilan har bir yoshning aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasiga oid turmush tajribasi bilan bog'lagan holda kamolga yetkazish yo'llari va usullarini bayon etgan. Kitobda juvonmardlar egallashi zarur bo'lgan quyidagi yo'nalishlarda ta'lim-tarbiya berish nazarda tutilgan:

Kaykovus bilim olish haqida.

Hunar va turli kasb egalari haqida.

Turmush va xulq-odob qoidalari haqida.

Jismoniy yetuklik haqida.

Chunki har bir juvonmard uchun tan, jon, havos va maoniy, ya'ni ham sipohiylik, ham ma'rifat, ham donishmandlikka ega bo'lish zarur bo'lib, bu xislatlar ana shu yuqoridagi to'rt yo'nalishda zikr etilgan. Kaykovus ilmni uchga bo'ladi: biror kasb-hunarga bog'liq bo'lgan ilm; ilm bilan bog'liq kasb-hunar hamda xayr va dalolatga taalluqli odat.

Birinchisiga, ya'ni biror kasb bilan bog'liq ilmlarga tabiblik, munajjimlik, muhandislik, yer o'lchash, shoirlilik va boshqalar kiritiladi. Ilmga taalluqli kasblar musiqa asboblari ustasi, hayvonlarni davolovchi, binokorlik va boshqalar bo'lib, har qanday usta bo'lsa ham bu boradagi ilmni bilmasa, hech ish qila olmasligi ta'kidlanadi.

Shuningdek, ilm olish yo'liga kirgan toliblarga ham yo'llanmalar beradi:

Hamma vaqt parhezli va qanoatbaxsh bo'lish, bekorchilikdan o'zini tiyish, doimo shod-xurram va harakatchan bo'lish, kitob o'qishga berilish, ilm yo'lida qayg'u-hasratga berilmaslik, ilmni yodda saqlash uchun takrorlab borish, yod olish, ilmda haqiqat uchun kurashish, taqlid qilmaslik, doimo o'z yonida kitob va boshqa o'quv qurollarini saqlash, oz so'zlab, ko'p tinglash haqida fikr bildiradi. Ilm yo'lida munozaradan chekinmaslik, lekin uni janjalga aylantirmaslik, isbot va dalillar bilan o'z fikrini bayon qilish zarurligini ta'kidlaydi. Yana u olimning aytgani bilan qilgan ishi bir bo'lishi kerakligi, ilmni chuqur o'rganish, har bir kasb, sohaning bilimdoni bo'lishda doimo kamtar, oqil, xalqparvar, har bir narsani oldindan ko'ra biladigan bo'lish kerakligini ham ko'rsatib o'tadi. Zero, ilmni faqat kitobdan o'rganish bilan cheklanib qolmay, aql, tafakkur bilan hukm chiqarish zarurligini ham ta'kidlaydi. Ana shu talablar asosida u tijorat ilmi, tib ilmi, nujum (yulduzlar) ilmi, handasa (geometriya) ilmi borasida o'z qarashlarini tarbiyalashda ularga ilmu odob o'rgatishlari zarurligi ham ta'kidlanadi.

Kaykovus bilim va aqlning ahamiyatini ulug'lar ekan, uni mol-dunyodan ham yuqori qo'yadi: "Agar molsizlikdan qashshoq bo'lsang, aqldan boy bo'lmoqqa sa'y ko'rguzgilki, mol bila boy bo'lg'andan, aql bila boy bo'lg'on yaxshiroqdur, nedinkim aql bila mol jam etsa bo'lar, ammo mol bila aql o'rganib bo'lmas. Bilg'il, aql bir moldurki, uni o'g'ri ololmas, u o'tda yonmas, suvga oqmas"— deb ta'riflar ekan, inson adabi ham aqlning belgisi, ("al-adab-suratil aql") deya xulosa chiqaradi.

Kaykovus jamiyat taraqqiyotida ilm bilan birga kasb-hunarning ham zarurligini ta'kidlaydi: "Agar kishi har qancha oliy nasab va asl bo'lsa-yu, ammo hunari bo'lmasa, u haloyiqning izzat va hurmatidan noumid bo'lur. Ulug'lik aql va bilim biladur, nasl-nasab bila emas. Otni senga ota va onang qo'ymishlar, sen unga g'urra bo'lmag'il ... Ammo sen hunar bila bir nomga ega bo'lg'il". Shuning uchun ham asarda turli kasb egalari ulug'lanadi. Kasb-hunar o'rganishni bilim olish bilan qo'shib olib borishni tavsiya etadi. Fanni amaliyot bilan uzviy aloqada qaraydi. Kaykovusning bu qarashlari o'sha davrning ilg'or qarashlaridan sanaladi.

Asarda munajjimlik, yer o'lchash, musiqa, tibbiyot sohasidagi kasb egalarining faoliyati ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi. Ayniqsa, tibbiyot ilmiga oid qarashlari Kaykovusning zukko, donishmand, har tomonlama yetuk bilimga ega kishi bo'lganligidan dalolat beradi.

Ayniqsa, uning turli kasb-hunar vakillari haqidagi fikrlari amaliyotga tatbiq etishda o'ta muhimligi bilan diqqatga sazovor. Masalan, "Dabirlik va kotiblik zikrida" bobida yozma nutqni yaxshi egallash, chiroyli yozish va mashq qilishni maslahat beradi. U xat yozishda saj'ga rioya etish, har bir so'zni yoqimli, tushunarli, qisqa yozish, zukko va sezgir bo'lishni ta'kidlaydi. Xattotlikning ulug' hunar ekanligi, ammo bu hunarda hech qachon soxtalik, pastkashlik qilmaslikni, sir saqlashni tavsiya etadi va bu borada ibratli hikoyatlar keltiradi.

Kasb-hunarga oid uning "Dehqonchilik va bozor peshalari bayoni zikrida" bobi ham diqqatga sazovor.

Tadqiqotchilar shu vaqtgacha Kaykovusni faqat yuqori tabaqa vakillari manfaatini ko'zlagan tarbiyashunos sifatida biryozlama talqin etdilar. Aslini olganda Kaykovus yuqori tabaqa vakillarini ham ilm, hunar egallashga, mehnat qilishga undagan. Xususan, "Dehqonchilik va bozor peshalari bayoni zikrida" bobida ham u, avvalo, dehqonchilik ilmini egallash, mazkur ishda yerni tarbiya qilish, tezkor va g'ayratli bo'lishni ta'kidlaydi. Boshqa hunarlarni egallashda ham rostgo'y bo'lish, xiyonat qilmaslik, muhtojlarga yordam qilish kabi xislatlarga ega bo'lishga undaydi. Ayniqsa, uning bozor bilan bog'liq kasb-hunar kishilariga bergan o'gitlari qiziqarli. Masalan, u: "Bozor xalqi bila bozori bo'lg'il. Tosh va tarozini rost qilg'il. O'z aqchang haqida ikki dil va ikki hamyon bo'lmag'il. Sheriklaringga xiyonat qilmag'il, har peshakim qilsang, unga hiyla qilmag'il va hamisha hamma ishingni birdek qilg'il. Agar moldor bo'lsang, muhtojga qarz bermoqni g'animat bilg'il", — deb to'g'ri ta'kidlaydi. Bu pandlar ham hukmdorga, ham oddiy fuqaroga bab-baravar zarur bo'lib hisoblanadi. Bu bilan Kaykovus yoshlarda mehnatsevarlikni, mehnatkash insonga hurmat tuyg'usini tarbiyalaydi, jismoniy mehnat bilan ham aqliy mehnat kabi shug'ullanish lozimligini bayon etadi.

Kaykovusning "Qobusnoma" asarida yoshlar tarbiyasida — juvonmardlik talablaridan eng muhimi — axloq tarbiyasi deb ko'rsatiladi. U yoshlarda insonga nisbatan insoniy munosabatda bo'lish, adolatlilik, samiylik, saxiylik kabi xislatlarni tarkib toptirishni istaydi va asarning boshidan oxirigacha ana shu ezgu maqsadni amalga oshirishga harakat qiladi. Ko'rinib turibdiki, Kaykovus qarashlarida inson tarbiyasi omili muhim o'rin tutadi.

U axloqlilikning birinchi belgisi, suxandonlik deb biladi. U (suxango'ylik) notiqlikda rost so'zlash kerakligini ta'kidlaydi. U so'zlarni to'rt xilga bo'lgani kabi odamlarni ham to'rt xilga bo'ladi. Birinchi xil kishilar ko'p narsani biladi va yana bilgisi kelaveradi. Bular olimlar bo'lib, ularga bo'ysunish kerak, deydi. Ikkinchisi, bilmagan narsasini bilishga harakat qiladi, ular qobil kishilar bo'lib, bunday kishilarga o'rgatish kerak. Uchinchisi, bilganini ham bilmaydi, uyquda yashagandek, ularni "uyg'otish" kerak. To'rtinchisi, bilmaydi va bilmaganini tan olmaydi. Bular johil kishilar bo'lib, ulardan qochish kerak, deydi.

So'zlarning esa birinchi xili bilinmaydi va aytilmaydi; ikkinchisi aytiladigan va biladigan; uchinchisi ham bilinadi, ham bilishga zarurati yo'q, ammo aytsa bo'ladi. To'rtinchisi, bilinadigan va aytiladigan. Eng yaxshisi, to'rtinchisi, ya'ni bilinadigan va aytiladigani deydi. So'zlaganda andishalik bo'lish, sovuq so'zlik bo'lmaslik, kam gapirish, kamtarlik, maqtanmaslik, birovning so'zini diqqat bilan eshitish odoblarini ta'kidlaydi.

Uning axloqiy o'gitlari kitobda ota-ona haqqini bilish bilan boshlanadi. Unda Kaykovus "Qur'on" va "Hadislar"dagi talablardan kelib chiqqan holda o'zining nuqtai nazarini bayon qiladi: "O'z farzanding sening haqingda qanday bo'lishini tilasang, sen ham ota-onang haqida shunday bo'lg'il, nedinkim sen ota-onang haqida nima ish qilsang, farzanding ham sening haqingda shundoq ish qilur, chunki odam mevaga, ota-ona daraxtga o'xshaydir".

Kaykovus oilada otaning vazifasi va burchiga alohida ahamiyat beradi. Farzand tug‘ilganda avvalo unga yaxshi ot qo‘yish, undan so‘ng aqlli va mehribon murabbiyga topshirish, o‘qitish, ulg‘aya boshlaganda kasb va hunar o‘rgatish, harbiy ish bilan tanishtirish, so‘ng suvda suzishni o‘rgatish kerak, deydi. Kaykovus otaning burchi yana o‘z farzandlariga nisbatan qattiqqo‘l bo‘lishini talab etadi. Lekin bolalarni jazolashni otaning o‘zi emas, murabbiy tomonidan bajarilishini istaydi. Chunki otaning o‘z qo‘li bilan farzandini jazolashi unda adovat hissini paydo qiladi, deydi. Lekin otadan farzand hayiqib tursin, agar u hayiqmasa, ota-onani xor qiladi, deydi.

Kaykovus ota-onaning yana bir muhim vazifasi farzand balog‘atga yetgach, o‘g‘il bo‘lsa uylandirib, qiz bo‘lsa uzatib, o‘z burchini ado etishi kerak, deb ko‘rsatadi. Ayniqsa qiz bola tarbiyasiga e‘tibor berish, unga g‘amxo‘rlik qilish kerakligini alohida qayd etadi: “Agar qizing bo‘lsa, uni mastura doyalarga topshirg‘il, toki yaxshi parvarish qilg‘aylar va kattaroq bo‘lg‘andin so‘ng muallimga topshirg‘il ... Balog‘atga yetgandan so‘ng harakat qilib erga berg‘il, unga shafqat va marhamat ko‘rguzg‘il, nedinkim qiz otaning asiri bo‘lur”.

Kaykovusning hayotida xulq-odob qoidalariga qanday rioya etish haqidagi, yoshlarni adolatparvar, insonparvar, saxovatli, qanoatli, muruvvatli bo‘lishi haqidagi qarashlari, ayniqsa diqqatga sazovor. Ular yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi qarama-qarshilik asosida bayon etilgan:

“Ey farzand, yaxshilik qil va qilg‘on yaxshilikdan hargiz pushaymon bo‘lmag‘il. Bir kishiga bir yaxshilik qilsang, ko‘rgilki, yaxshilik qilg‘on vaqtda u kishiga naqadar rohat yetg‘on bo‘lsa, sening ko‘nglingga ham undan ziyodroq shodlik va xurramlik yetishur. Agar kishiga yomonlik qilsang, unga naqadar ranj yetsa, sening ko‘nglingga ham ul miqdor tanglik yetishur. Demak, bu jahonda yaxshilik va yomonlik mukofoti, albatta, yetgusidur”.

Kaykovusning kundalik turmushdagi xulq-odob qoidalariga oid fikrlari asarning “Majoz (hazil-mazah) qilmoq, shatranj (shaxmat), nard o‘ynamoq zikrida”, “Shikorga (ovga) chiqmoq zikrida”, “Chavgon o‘ynamoq zikrida”, shuningdek, ovqatlanish, dam olish, hammomga borish, mehmondorchilik, sharob ichishga bag‘ishlangan boblarida bayon qilingan bo‘lib, hozirgi paytda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Bunday xulq-odob qoidalari inson kamolotini ko‘rsatuvchi sevgi va muhabbat, do‘st tanlash va dushmanidan saqlanish masalalarida ayniqsa, namoyon bo‘ladi. “Ishq va uning odatlari zikrida” bobida Kaykovus ishqda yanglishmaslikni, latif ta‘b bo‘lishni manzur ko‘radi.

“Ey farzand, to kishining ta‘bi latif bo‘lmag‘uncha oshiq bo‘lmag‘usidir, nedinkim ishq beshak ta‘bi latiflikdin paydo bo‘lur. Har narsaki, ta‘bi latiflikdan paydo bo‘lsa, u beshak latif bo‘lur. Shul vajdankim, latif ta‘bdin latiflik tug‘ilur ...”

“G‘aliz ta‘b va yalqov kishi hech vaqt oshiq bo‘lmas”, — deb haqiqiy oshiqqa xos his-tuyg‘ularni ifodalaydi. U oshqlikda ehtiyot bo‘lishga undaydi. “O‘zingni saqlag‘il va oshqlikdan parhez qil,” — deydi. U ishq dardiga muhtalo bo‘lish jarayonini shunday ta‘riflaydi: “... avval bir zebo suratni ko‘rgusidur, undir so‘ng ko‘ngulga pisand (ma‘qul) tushgusidir. Ko‘ngulga pisand tushg‘ondin so‘ng ta‘b unga moyil bo‘lur, ko‘ngil uning suratini taqozo qilur”, — deb birinchi ko‘rganda “Uni (ma‘shuqani) yana bir ko‘rmoq ta‘birida” bo‘ladi, ikkinchi marta “ko‘ngling havosi g‘olib” bo‘ladi, uchinchi marta ko‘rganda “ixtiyorni qo‘lingdan berursan”, — deydi. Shuning uchun ham oshiq o‘zini qo‘lga olishi kerakligi, “aqlni ko‘ngulga muakkal (vakil etilgan)” qilib, o‘zga narsalar bilan mashg‘ul bo‘lsa, ishq dardidan asta-sekin xalos bo‘lishi mumkinligini uqtiradi. U ayniqsa, keksalarning hamda poshoh-hukmdorlarning keksalik davrida oshqlikdan o‘zini tiyish zarurligini alohida ta‘kidlaydi. Demak, Kaykovus sevgini insoniy tuyg‘u sifatida ta‘riflasa ham undan o‘zini tiyish yo‘llarini bayon etadi, lekin har bir yosh boshiga ishq savdosi tushganda har qanday nasihatga itoat eta olmasligini ham qayd etib, shuni ko‘rsatadi:

“Bas, agar oshiq bo‘lsang shundoq kishiga bo‘lgilki, ul ma‘shuqlikka loyiq bo‘lsin, Batlimus va Aflotundek kishi bo‘lmasa va Ya‘qubning o‘g‘li Yusufdek sabohati (husni) bo‘lmasa ham, bir oz malohati bo‘lsun... Ammo bir joyga mehmon bo‘lsang, ma‘shuqangni o‘zingga hamroq qilib olib bormog‘il.

Kaykovus yuksak axloqlilikning yana bir tarkibiy qismi do‘stlik deb biladi va do‘st tutmoq odobi haqida fikr bayon etar ekan, uning asosiy talablarini talqin etadi.

Kaykovus, avvalo, inson do‘stsiz bo‘lgandan ko‘ra, birodarsiz bo‘lgani durustdir, deydi. Kishining do‘sti qancha ko‘p bo‘lsa, aybi shuncha sir tutiladi va fazilati ko‘payadi. Kaykovus qiyinchiliklarda hamdard, tayanch bo‘ladigan, sadoqatli, ta‘magir, hasadchi bo‘lmagan, aqlli, ilimli, muruvvatli kishilarni do‘st tutish mumkin, deb ta‘kidlaydi. Shuningdek, do‘st bilan dushmani ajrata bilish, dushman oldida

o‘zini o‘jiz ko‘rsatmaslik, kuchli dushman va xiyonatchi, chaqimchi, sir ochuvchi do‘stdan saqlanishni maslahat beradi. U quyidagi xislatlarni har bir kishi o‘zida tarkib toptirishni ta’kidlaydi. Bular: o‘zidan zo‘r kishi bilan urushmaslik, hasadchi kishi bilan birga jamoat o‘rtasida o‘tirmaslik, nodon bilan munozara qilmaslik; riyokor, ikkiyuzlamachi kishi bilan do‘st bo‘lmaslik; yolg‘onchi kishi bilan muomala qilmaslik; baxil bilan suhbatda bo‘lmaslik; dushman kishi bilan sharob ichmaslik; xotinlar bilan bir yerda ko‘p o‘tirmaslik; kishilarga sir aytmasslik; biror kishi aybingni aytsa, shu aybni yo‘qotishga harakati qilish, biror kishini ortiqcha maqtash yoki ortiqcha yomonlamaslik, muhtoj bo‘lgan odamni hojatini chiqarish, kechirimli bo‘lish, kichiklarga mehribon bo‘lish; bir ishni ikki kishiga buyurmaslik, ya’ni sheriklik ish qilmaslik kabi hayotiy tavsiyalardir.

Bulardan ko‘rinib turibdiki, Kaykovus do‘stlikni insonning kamolotini ko‘rsatuvchi axloqiy xislatlardan biri sifatida talqin etgan.

Kaykovus “Qobusnoma” asarida jismoniy tarbiyaga ham katta ahamiyat bergan. Zero, Kaykovus asarini muvonnasirlar tarbiyasiga bag‘ishlar ekan, ularning eng avvalo jismonan sog‘lom bo‘lib kamolga yetishini alohida ta’kidlaydi.

Buni biz asardagi “Shikorga chiqmoq zikrida”, “Urush qilmoq zikrida”, “Chavgon o‘ynamoq zikrida”, Sipohsolarlik shartlari va odatlari zikrida” va boshqa boblarda ko‘ramiz.

Kaykovus, avvalo har bir tartibli, aqlli kishi o‘z vaqtini to‘g‘ri taqsimlashi va undan to‘g‘ri foydalanishini tavsiya etadi: “Hushmand (aqlli) kishilar o‘zlarining har bir ishlariga aniq vaqtni tayin etibdurlar. Ular kecha va kunduzning yigirma to‘rt soatini o‘z ishlariga taqsim qilibdurlar. Bir ishni yana bir ishdan farq etib, unga vaqt, had (chegara) va andoza (o‘lchov) paydo qilibdurlar, toki ishlar bir-biriga aralashmag‘ay”.

Kaykovus bir kecha-kunduzni shunday taqsim etadi: sakkiz soati ibodatga, sakkiz soati ishratga va ruhni tozalamoqqa va sakkiz soatni mana shu o‘n olti soat davomida qiynalg‘on a‘zolarga orom bermakka tayin etmoq kerakdur, toki a‘zo harakat takallufidin osuda bo‘lsin.

Inson salomatligida to‘g‘ri va oqilona ovqatlanish ham katta ahamiyatga ega. Bunga Kaykovus alohida bob ajratgan. U bir kecha-kunduz ikki mahal — erta tong va peshinda ovqatlanishni tavsiya etadi. Kechki ovqatni esa tavsiya etmaydi. U ohista, shoshilmasdan, hamtovoqlari bilan suhbatda bo‘lib, ularning luqmasga boqmasdan ovqatlanishni ma’qul ko‘radi.

Kaykovus inson o‘z tanining toza, pokiza bo‘lishiga ham e’tibor berishi kerak, deydi. Uning “Hammomga borish zikrida”, “Uxlamoq va osuda bo‘lmoq zikrida”, “Tamkin sharofatining va taom tartibining bayoni” kabi boblarida uxlamoq, yemoq-ichmoq, hammomga bormoq qoidalari asosida yoshlarga jismoniy-axloqiy tarbiya asoslari singdirilgan.

Demak, Kaykovusning “Qobusnoma” asari XI asrda yuzaga kelgan yirik tarbiyaviy asardir. Bunda o‘sha davrga xos har bir yosh egallashi zarur bo‘lgan aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiya bilan bog‘liq faoliyat turlari: otda yurish, merganlik, suvda suzish, harbiy mashqlar san’ati, ifodali o‘qish, hattotlik san’ati, she’r yoza olish, musiqiy bilimga ega bo‘lish, shatranj va nard o‘yinini bilish kabilar ham o‘z ifodasini topgan.

Kaykovusning katta xizmati shundaki, u yoshlarni hayotga tayyorlashda ularni har tomonlama kamolga yetkazishning nazariy masalalarini amaliy faoliyatga tatbiqi nuqtai nazaridan ifodalashi bilan hamma zamonlarda, har qanday tuzumda ham o‘z qimmatini yo‘qotmadi va amaliy hayot dasturi sifatida o‘z o‘rniga ega bo‘ldi.

Nazorat uchun savollar:

- 1.Kaykovus o‘z pandnomasini kimga atab yozgan?
- 2.Asar qaysi asrda yaratilgan?
- 3.Asar nechta bobdan iborat?
- 4.Nima uchun asarning axloqiy-tarbiyaviy ahamiyati katta?
- 5.Asar kim tomonidan va qachon tarjima qilingan?.

Mustaqil ta’lim uchun vazifalar:

Qobusnoma asarining 5, 6, 27, 28 boblarini o‘qib izox bering.

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T."O‘zbekiston" 1997 yil.
- 2.Safo Ochil, K.Xoshimov "O‘zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O‘qituvchi" 1995 yil.

9-mavzu	Amir Temur davrida (XIV-XVI asrlarda) ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti

Reja:

- 1.XIV-XVI asrlarda fan, madaniyat va maorif taraqqiyoti
- 2.Sohibqiron Amir Temur
- 3.Muhammad Tarag'ay Ulug'bek.
- 4.Zaxiriddin Muxammad Bobur.
- 5.Alisher Navoiy
- 6.Abdurahmon Jomiy

Tayanch iboralar: Amir Temur davri, Chingizxon, mayda fiodal xokimlar, mo'g'illar, Movarounnaxr va Xuroson tarixi . . .

Darsning maqsadi: Tumuriylar davrida ta'lim-tarbiya xaqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish.

1.XIV-XVI asrlarda fan, madaniyat va maorif taraqqiyoti

Qariyb bir yarim asr davomida mo'g'ullar istibdodi ostida xonavayron bo'lgan Movarounnahr xalqi XIV asrning boshlariga kelib mo'g'ul istilochilari zulmidan qutula boshladi. Movarounnahrda kuchli davlat tuzishga bo'lgan intilish g'olib keldi. Mo'g'ul istilochilariga qarshi Buxoroda xalq Mahmud Torobiy boshchiligida qo'zg'oldi, Samarqand va Xurosonda esa Sarbadorlar qo'zg'olonlari ro'y berdi. Natijada Sarbadorlar uzoq muddat hatto hokimiyatni ham boshqarib turdilar.

Sohibqiron Temur va dastlabki temuriylar hukmronlik qilgan davr Movarounnahr tarixida alohida o'rin egallaydi.

Markazlashgan buyuk Temur davlatining barpo etilishi bilan Movarounnahrda yana fan va madaniyat, maorif qaytadan ravnaq topa boshladi.

Shuning uchun ham XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr tarixda Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi deb ataladi. Chunki, bu davr madaniyati o'z tamoyillari, yo'nalishi, iqtisodiy asosi jihatidan IX-XII asr madaniyatining davomi sanaladi.

Shu bois XIV asr oxiri va XV asrlarda Movarounnahrda Sharq Uyg'onish davri madaniy ravnaqini IX-XII asrlardagi madaniy rivojlanishidan ajratib olib ko'rsatish mumkin emas. XIV asrning uchinchi choragi va XV asrda Markaziy Osiyoda iqtisodiyot, fan va madaniyat o'sdi. Amir Temur hukmronligi davrida jahonning ko'plab shaharlarida Samarqandga hunarmandlar, olimu fozillar, san'atkorlar, muhandislar olib kelindi va ularning boy tajribalari, ijodiy mahoratlaridan ilm- ma'rifat, madaniyat, qurilish jabhalarida keng foydalanildi. Samarqand va Hirot madrasalar, kutubxona va rasadxona qurildi. Tibbiyot ilmini o'rganishga qiziqish yanada kuchaydi. Riyoziyot, falakiyot, jo'g'rofiya, tarix, adabiyot, falsafa hamda tarbiyashunoslikka oid asarlar yaratildi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Umar Xayyom, Sa'diy meroslarini, shuningdek, yunon-rim madaniyatini o'rganishga havas kuchaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Temur va uning izdoshlari, temuriylar davrida fan va madaniyat rivojlandi. Ayniqsa Samarqand va Hirot shaharlari madaniyat, ilm-ma'rifat markaziga aylandi.

Amir Temur saltanatni bino qilish va uni mustahkamlash uchun juda katta xizmat qildi. Ana shunday buyuk xizmatlaridan eng muhimi mamlakatda ta'lim tizimini rivojlantirish sohasiga qaratilganligi edi. Chunki uning e'tiqodiga ko'ra bilimdon va tadbirkor insongina mamlakatning rivojlanishiga hissa qo'sha oladi. Shuning uchun ham sohibqiron bilimli va ishbilarmon, tadbirkor kishilarni tarbiyalashga katta e'tibor beradi. Bu borada ta'lim tizimining o'ziga xos o'rni bo'lishi kerakligini anglagan holda maktab va madrasalar qurdiradi. Saltanat poytaxti Samarqand atrofida o'n ikki bog' va qasr yaratadi, shahar arki Ko'ksaroy, uning atrofida esa Bo'stonsaroylar bino etadi. Jome' masjidi, maqbaralar, me'moriy yodgorliklar qurdiradi. Bu ishlarga faqat Amirning o'zi emas, uning atrofidagi yaqinlari ham turli madrasalar qurishga bosh-qosh bo'ladilar. Bulardan Amir Temurning amirlaridan Idigu Temur, mavlono Qutbiddin, umr yo'ldoshi Saroymulxonim, nabirasi Muhammad Sultonlar ham madrasalar qurdiradilar.

Madrasalarda darslar arab, fors, turkiy (o‘zbek) tillarida olib borilgan. Arab tili grammatikasini o‘rgatishga ko‘proq vaqt ajratilgan. Shuning uchun Sa‘diy Sheroziyning “Guliston”, “Bo‘ston”, Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” va boshqalar ham o‘qitilgan.

Ulug‘bek 1428—1429 yillarda Samarqandda rasadxona qurdiradi. 1437 yilda ana shu rasadxonada “Ko‘ragoniy jadvali”ni, ya‘ni yulduzlar jadvalini tuzadi. U yaratgan kutubxonada esa fanning turli sohalariga oid 1500 jild kitob mavjud edi.

Samarqand shahrida X asrda 17 ta madrasa bo‘lib, ularda yirik olimlar dars bergan bo‘lsa, XIV—XV asrlarga kelib ular soni yanada ortdi. Tabobat ilmi, tarix, adabiyot va san‘at ham rivojlandi. Boysunqur Mirzo davrida saroy kutubxonasi keng rivoj topadi. Uning rahbarligida kitoblarni ro‘yxatdan o‘tkazish va ilmiy matn ishlari ham olib borilgan. Firdavsiyning “Shohnoma” asarining shu davrda to‘liq matni tuzilib, miniatyuralar bilan bezatilgan.

Bular XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr Markaziy Osiyo tarixida uyg‘onish davri bo‘lib tarixga kirgan deya olishimizga asos bo‘la oladi.

Bu davrda o‘zbek adabiyotida ham ancha siljish ro‘y berib, Atoiy, Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Durbek va Lutfiyar tomonidan qimmatli asarlar yaratildi. Shuningdek, tarixiy va adabiy asarlarni o‘zbekchaga tarjima qilish ishlari jonlandi.

Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”da Hirot to‘g‘risida yozar ekan butun dunyoda bunday obod shaharni ko‘rmaganligini aytadi.

Alisher Navoiy ham masjidlar, madrasalar, hammomlar, kasalxonalar, hovuz va ko‘priklar, rabotlar qurdirgan. U shaharning eng xushhavo joyida barpo etgan Xalosiya va Ixlosiya binolari guruhi fan, adabiyot, san‘atga xizmat qiladigan madaniy markazga aylangan.

Hirotida Alisher Navoiy bilan birga Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Behzod, xattotlar — Sulton Ali Mashhadiy, kotib Mir Ali, sozanda — Qulmuhammad, tarixchilar — Abdurazzoq Samarqandiy, Xondamir va boshqalar yashab ijod etgan.

Hirotida xattotlik san‘ati rivojlangan. Hatto Buxoroda “Hirot yozuvi” mirzalar, xattotlar tomonidan 1920 yilgacha qo‘llanilganini tarixchilar manbalarda keltiradilar.

Bu davrda Movarounnahrda ham san‘at, arxitektura, binokorlik texnikasi ancha ravnaq topdi. Musiqqa, tasviriy san‘at, madaniyat, adabiyot, ta‘lim-tarbiyaga oid qator asarlar yaratildi. Hasan Buxoriy Nisoriyning (1556) “Muzakkir al-ahbob” tazkirasi, Mutribiyning “Tazkira — tush shuaro” (1604—1605) to‘plamlari, tarixiy va adabiy yodgorlik bo‘lgan “Boburnoma” o‘sha davrda yaratilgan asarlar orasida o‘ziga xos ahamiyat kasb etdi. Amin Ahmad Roziy “Haft iqlim” (“Etti iqlim”) degan geografik bibliografik lug‘at tuzdi.

XVI asrda xattotlik san‘ati yuksak darajaga yetdi. Sulton Ali Mashhadiy, Mirali Halaviy, Mahmud ibn Ishoq ash-Shixaybiy va boshqalar ustoz xattot bo‘lib nom qozondilar. Darvesh Muhammad ibn Do‘stmuhammad Buxoriy xattotlik san‘atining nazariyasi to‘g‘risida asar yozdi.

Bu davrda bir qator ilm maskanlari bunyod etildi. jumladan: Shayboniyxon madrasasi, Abdurahim sadr madrasasi, Mirarab madrasasi, masjidi Kalon va boshqa inshootlarning qurilishi ta‘lim-tarbiya jarayonida muhim bosqich bo‘ldi.

Aholining savodxonligini oshirish, bolalarga ta‘lim-tarbiya berish borasida ham ma‘lum darajada imkoniyatlar yaratildi. Xususiyl maktablar yuzaga keldi, muallim yollab bolalarni uyda o‘qitish tadbirlari odat tusiga kirdi.

Shahar va qishloqlarda, ovullarda ochilgan maktablarda bolalarni o‘qitish 6 yoshdan boshlandi. Olti yoshli bolalar maktabga borib, alifbeni o‘rganar, uning ayrim harflarini chizishni mashq qilar edilar. O‘quvchilar maktablarda savod chiqarganlaridan keyin madrasaga kirib ham diniy, ham dunyoviy fanlardan bilim olar edilar.

Shulardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, XIV—XVI asrlarda Movarounnahrda ta‘lim-tarbiya va pedagogik fikrlar yuksak taraqqiyot bosqichiga ko‘tarildi.

2.Sohibqiron Amir Temur

Amir Temur Ko‘ragon ibn Amir Tarag‘ay Kesh (Shahrisabz)ning Xo‘jailg‘or (hozirgi paytda bu qishloq Yakkabog‘ tumaniga qarashli) qishlog‘ida 1336 yilning 9 aprelida tavallud topgan. Uning otasi Amir Tarag‘ay o‘ziga to‘q, badavlat kishi bo‘lgan. Onasi Tegin Begim esa buxorolik taniqli olim Ubaydullohning qizi bo‘lgan.

Temur 7 yoshidan bilim olishni boshlaydi. U yosh bolalik davridan boshlab mard, dovyurak, jasur bo‘lib o‘sadi. Harbiy san‘atni mukammal egallaydi. Qur‘oni Karimni yod oladi, hadis ilmini o‘rganadi. Dunyoviy bilimlarga ham ega bo‘ladi. Shuning uchun ham iymon-e‘tiqodli, halol pok, aql-zakovatli, o‘z e‘tiqodiga mustahkam rioya qiladigan, adolatli inson bo‘lib yetishadi.

Amir Temur o‘z davlati qudratini yuqori ko‘tarib dunyoga tanitadi.

Amir Temur johillik, yovuzlikni, zo‘ravonlikni yoqtirmas. Insonparvar, adolatli hukmdor edi. Masalan, “Temur tuzuklari” hukmdorning hokimiyatni boshqarish qoidalari hamda odob-axloq me‘yorini belgilab beruvchi yo‘riqnomadir. Taniqli olim Bo‘riboy Ahmedov “Temur tuzuklari” podsholarning turish-turmush va axloq-odob normalarini belgilovchi risoladir, deb ta‘riflaydi.

Amir Temur bu asarida insonparvarlik, mehnatsevarlik, adolatlilik, vatanga sadoqat, jasorat, to‘g‘rilik, do‘stlik va hamkorlik, mehr va muruvvat ko‘rsatish, sabr-qanoat, yaxshilik kabi xislatlarni ulug‘laydi va xiyonat, bevafoqlik, sotqinlikni qoralaydi. Hayotda “rosti-rusti” qoidasiga rioya etgan Amir Temurning o‘zi naqshbandiylik tariqatidagi “Dil ba yoru, dast ba kor” tamoyiliga ko‘ra ish tutib, Yusuf Xos Hojib, Abu Nasr Forobiy, Jaloliddin Davoniy va boshqalar tomonidan targ‘ib etilgan va haqiqiy komil inson, adolatli g‘ukmdor uchun zarur bo‘lgan quyidagi o‘n ikki qoidani o‘ziga yo‘riq qilib olganini ko‘ramiz:

Amir Temur zamonida musiqa, badiiy adabiyot, rassomlik san‘ati rivoj topib, yoshlarga she‘r yozish, rasm chizish, musiqa asboblari chalish, kitobxonlik, lison ilmi, husnixat o‘rgatilar edi. Bu san‘at turlari o‘sha davr tarbiyasi tarkibiga kiritilgan edi. Sohibqironning buyuk saltanatida ijod qilgan shoirlar, rassomlar, mashshoqlar va boshqalar buning yaqqol dalilidir. Bu davrda katta shahar hunarmandlari ham ashula, raqs, suxandonlik bilan shug‘ullanganlari haqida Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarida qayd etilgan.

Amir Temur jismoniy tarbiyaga ham katta e‘tibor bergan. Sharqda dilovarlik tarbiyasi, ya‘ni yoshlarda mardlik, jasurlikni tarbiyalash asosiy masalalardan sanalgan. Yigitlar bolalikdan merganlik, chavandozlik, suvda suzish, ovchilik, qilichbozlik, shaxmat o‘yini kabilarni mohir murabbiylardan o‘rganib, bu borada mashq qilar edilar. Amir temurning o‘zi kuchli lashkarboshi sifatida harbiy ilmning “Ming askar” uslubi asoschilaridan biri bo‘lgan. Buyuk sohibqiron shunday ta‘kidlaydi:

Xulosa qilib aytganda, Amir Temurning buyuk davlatchilik siyosati — mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish bilan birga tarix oldida ma‘rifiy xizmatlari ham beqiyos. Uning ta‘lim-tarbiyaga oid o‘g‘itlari, tutgan siyosati hozir ham o‘z qiymatini yo‘qotmagan.

Amir Temurning ta‘lim-tarbiyaga oid ishlari, qarashlari hozirgi barkamol insonni shakllantirishda katta rol o‘ynaydi.

3. Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek

Ulug‘bek 1394 yilning 22 martida Eronning g‘arbidagi Sultoniya shahrida bobosi Sohibqiron Amir Temurning harbiy yurishi paytida tavallud topdi. U Shohruh Mirzoning to‘ng‘ich o‘g‘li bo‘lib, unga Muhammad Tarag‘ay ismi berildi. Lekin uni bobosi alohida mehr bilan “Ulug‘bek” deb atayverгани uchun uning asosiy ismi Ulug‘bek bo‘lib qoladi va jahonga ana shu nom bilan shuhrat tarqatadi.

Ulug‘bekning otasi Shohruh Amir Temurning uchinchi o‘g‘li bo‘lib, Xuroson hukmdori, ma‘rifatli, ilm-fanga qiziqqon shoh edi. Onasi Gavharshodbegim ham o‘z davrining oqila, bilimdon ayollaridan hisoblanardi.

...“Taqqdir bu ulug‘ zotning zimmasiga behad ulkan va mashaqqatli vazifalar yukladi. Buyuk sarkarda amir Temur bunyod etgan saltanatning vorisi bo‘lishdek mislsiz sinov aynan unga nasib etdi”.

Ulug‘bekning bolalik yillari bobosi Temurning harbiy yurishlarida o‘tdi. Garchi Ulug‘bek tug‘ilganda bir oz zaif bo‘lgan bo‘lsa-da, harbiy yurishlar davrida chiniqdi.

Amir Temur nabirasi Ulug‘bekning o‘tkir zehnli, aqlu farosatli bo‘lganligi uchun juda sevardi. “Ko‘zimning nuri, saltanatimning umidli niholi”, deb erkalatardi. Biroq, Ulug‘bek Mirzo nozik bo‘lib o‘sdi. Buning ustiga ko‘p vaqtini kitob mutolaa qilish bilan o‘tkazar, davlat ishlariga rag‘bati yo‘q ko‘rinardi.

Ulug‘bekning tarbiyasi bilan buvisi Saroy Mulk xonim shug‘ullanib, sevimli nabirasiga o‘quv-yozuvni o‘rgatgani, tarixiy mavzularda hikoya va ertaklarni so‘ylab bergani uning hayotida o‘ziga xos maktab bo‘ldi.

1405—1411 yillarda, o'sha davrning qonun-qoidalariga binoan amir shoh Malik yosh mirzoga otabegi bo'lib tayinlangan. Otabegi Ulug'bekka asosan harbiy va siyosiy tarbiyadan ilm o'rgatgan.

O'rta asrlardan saqlanib qolgan kitoblarda ma'lum bo'lishicha, saltanatga vorislar davlatni boshqarishda muayyan tartib-qoidalar bayon qilingan qo'llanmalar asosida tayyorlangan. Shulardan biri Shahzodalar va Xonzodalar bilishi zarur bo'lgan "Suluk ul-muluk" (Podshohlarga qo'llanma) kitobidir.

Ulug'bek ham an'anaga ko'ra mazkur kitobni mukammal o'rganar va unda ko'rsatilgan davlatni idora qilish san'ati — turli lavozim egalarini tayinlash, soliq to'plash, ruhoniylar, mansabdorlar hamda boshqa yurtlardan kelgan elchilarni qabul qilish, xayru sadaqa berish kabi tartib-qoidalar bo'yicha ko'nikmalarni egallaydi.

Ulug'bek yoshligidan ko'p kitoblarni mutolaa qiladigan bo'lib, u ayniqsa, matematika, astronomiya ilmlariga qiziqdi.

U bobsining xos munajjimi mavlono Badriddin bilan ko'p vaqtini o'tkazar, undan hisob va taqvimdan dars olar, ba'zi kechalari, qor tinib osmon yorishgan paytlarda yulduzlarning o'rni va harakatini kuzatish bilan mashg'ul bo'lar edi.

Taniqli olim Bo'riboy Ahmedovning ma'lumotlariga ko'ra mavlono Badriddin Samarqandda bo'lgan vaqtda Ulug'bekni Ko'ksaroydagi xos kutubxonasiga boshlab borib, kutubxonaga yangi kelib tushgan Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma"sini ko'rsatadi. Shu yerda mavlono Badriddin Ulug'bekka alloma al-Farg'oniy tarafidan bitilgan "Kitob fi javome' ilm an-nujum va usul al harakat as-samoviya" ("Yulduzlar haqidagi ilm bilan osmon yoritkichlari harakatining asosini (bir-biriga) qo'shuvchi kitob")ni ko'rsatadilar.

Shunday qilib, Ulug'bek bolalik yillaridayoq mavlono Badriddin Tusiy, Abu Rayhon Beruniy, Umar Hayyom kitoblari bilan hamda Oqsulot va O'trorda "Ziji Malikshohi" bilan tanishdi.

Fanga bo'lgan zo'r muhabbati, katta qobiliyati va mehnatsevarligi tufayligina Ulug'bek astronomiya maktabining asoschisi va rahbari sifatida ajoyib muvaffaqiyatlarga erisha oldi. Bu maktab butun dunyoda hamma tomonidan e'tirof etildi, shuhratga sazovor bo'ldi.

Zo'r qobiliyat, o'tkir xotira va asta-sekin bilimlarni to'plash shunga olib keldiki, Ulug'bekda fanga qiziqish va intilish rivojlana bordi. Ulug'bek bilimlarini tinmay chuqurlashtirishi va o'z ustida muntazam ravishda ishlashi natijasida o'zining ko'pgina zamondoshlaridan o'zib ketdi. Shunday qilib, oldin o'tgan ajdodlar — Markaziy Osiyodagi qadimgi xalqlarning madaniy merosi Ulug'bek bilimlarining asosiy manbai bo'ldi.

Samarqanddagi madrasa qurilishi 1417 yili boshlanib, uch yilda qurib bitkaziladi. Tez orada Ulug'bek madrasaga mudarris va olimlarni to'play boshlaydi va shu tariqa uning falakiyotshunoslik maktabi shakllanadi. Bu maktabning asosiy mudarrisleri ilmiy ishlarga qulay sharoit va panoh izlab Temur davridayoq Samarqandga kelgan Taftazoniy, Mavlono Ahmad va Qozizoda Rumiylar kabi olimlar edi. Qozizodaning maslahati bilan Ulug'bek otasining mulki Xurosonning Koshon shahridan G'iyosiddin Jamshid Koshiyni chaqirtirdi. Shunday qilib, Movarounnahrning turli shaharlaridan va Xurosondan to'plangan olimlar soni 1417 yilga kelib 100 dan ortib ketdi. Ular orasida adiblar, muarrixlar, xattotlar, rassomlar, me'morlar bor edi. Lekin yulduzshunoslik va riyoziyot sohasidagi olimlar sharafliroq va obro'liroq edi. Ular orasida Qozizoda va Koshiy eng salobatli va nufuzli edilar.

1420 yili Samarqand madrasasining tantanali ochilishi bo'ldi. Manbalarda qayd etilishicha, "madrasa binosi bitishiga yaqinlashganda, bu yerga to'plangan adabiyot, san'at va fan namoyandalari Ulug'bekdan madrasaga kimni mudarris etib tayinlamoqchisiz, deb so'rashganda, Ulug'bek, barcha fanlardan xabardor biror odamni qidirib topaman, deb javob bergan. Shu yerda g'ishtlar orasida oddiy kiyimda o'tirgan mavlono Muhammad Ulug'bekning bu gapini eshitib qolgan va shu onda o'rnidan turib, bu vazifaga men loyiqman, degan. Shundan keyin Ulug'bek uni imtixon qilib, uning chinakam bilimdon odam ekanligiga ishonch hosil qilgan va uni hammomda yuvintirib, yaxshi kiyintirish to'g'risida buyruq bergan. Madrasaning ochilish kunida mavlono Muhammad mudarris sifatida ma'ruza o'qigan; mavlono Muhammadning olimlardan 90 kishi ishtirokida qilgan ma'ruzasini Ulug'bek bilan Qozizoda Rumiylardan boshqa hech kim tushuna olmagan. Chunki bu ma'ruza haddan tashqari ilmiy jihatdan kuchli va murakkab masalalarni o'z ichiga olgan edi."

Bu yerda tilga olingan Qozizoda Rumi (Salohiddin Musa bin Mahmud) mashhur matematik va astronomdir. U Ulugʻbek madrasasining dastlabki mudarrislaridan biri edi. Gʻoyat bilimli bu olimni zamondoshlari “Oʻz davrining Aflotuni” deb ataganlar.

Madrasada boshqa mudarrislar bilan bir qatorda, Ulugʻbekning oʻzi ham astronomiya boʻyicha maʼruzalar oʻqir edi. Uchinchi darajali algebraik tenglamaga olib kelgan bir gradus yoʻyning sinusini aniqlash — Ulugʻbek va uning maktabi erishgan ajoyib va eng muhim muvaffaqiyatlardan biri boʻldi.

Ulugʻbek ilmiy merosining eng asosiysi, maʼlum va mashhuri uning “Ziji” boʻlib, bu asar “Ziji Ulugʻbek”dir. “Ziji jadidi koʻragoniy” deb ham ataladi. “Ziji”dan tashqari uning qalamiga mansub riyoziyot asari — “Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola”, yulduzlarga bagʻishlangan “Risolai Ulugʻbek” (yagona nusxasi Hindistonning Aligarh universitetining kutubxonasida saqlanadi) va tarixga doir “Tarixi arbaʼ ulus” asaridir.

Hozirgi kundagi maʼlumotlarga koʻra “Zij”ning 120 ga yaqin forsiy va 15 dan ortiq arabiy nusxasi mavjud. Oʻrta asrlarda yozilgan hech bir astronomik yoki riyoziy asar bunchalik ommalashmagan. “Zij” musulmon mamlakatlarining deyarli barchasida oʻrganilgan.

Ulugʻbek “Ziji”, ayniqsa, Hindiston olimlariga kuchli taʼsir koʻrsatdi. Samarqand olimlarining ilmiy anʼanalarini Hindistonga Boburning oʻzi yetkazgan degan maʼlumot bor. Boburning vorislari oʻtmishdagi shohlarga oʻxshab atrofiga olimlarni toʻplaydilar va ularning ilmiy izlanishlariga sharoit yaratadilar.

“Zij”ning Gʻarbiy Ovroʻpa faniga ham taʼsiri katta boʻldi. Umuman olganda, Gʻarbiy Ovroʻpa Temur va uning farzandlarini, ayniqsa, Ulugʻbekni XV asrdanoq bilardi. Ali Qushchining Istambuldagi faoliyati tufayli Ulugʻbekning olimligi haqidagi xabar ham Ovroʻpaga tarqaladi.

1638 yili Istanbulga ingliz olimi va sharqshunosi, Oksford dorifununing professori Joʻn Grivs (1602—1652) keladi.

Qaytishida u oʻzi bilan Ulugʻbek “Ziji”ning bir nusxasini Angliyaga olib ketadi. 1648 yili avval “Zij”dagi 98 yulduz jadvalini chop etadi. Oʻsha yilning oʻzida Grivs “Zij”dagi joʻgʻrofiy jadvalni ham nashr etadi. 1650 yili esa u “Zij” birinchi maqolasining lotincha tarjimasini nashr etadi.

Cheksiz aql-idroki, azmu qatʼiyati, odilona siyosati bilan Mirzo Ulugʻbek qariyb qirq yil mobaynida Movarounnahr diyoring donishmand hukmdori boʻlib, xalqlarning azaliy orzusi — tinchlik, totuvlik, har tomonlama taraqqiyotni qaror toptirish yoʻlida mislsiz shijoat va matonat koʻrsatdi.

Mirzo Ulugʻbek oʻz umrini kelajak uchun, bugungi hayot uchun fido etdi. Oʻsha uzoq zamonlarda bashariyat taraqqiyotini oʻylab yashadi, oʻz avlodlari asrlar osha tartib etajak maʼrifatli bir jamiyatni orzu qildi. Har qanday millat ham Ulugʻbekday farzandni tarbiya etgani uchun gʻururlanishi tabiiy holdir, chunki bunday insonlar faqat oʻz xalqiga emas, balki umubashariy gullab-yashnash uchun xizmat qiladi va jahonning eʼtiborini qozonadi.

“...Mirzo Ulugʻbekning umumbashariy qadriyatlarga qoʻshgan hissasi beqiyos boʻlib, u bugungi kunda ham hayotimizda ulkan ahamiyat kasb etmoqda va Oʻzbekistonning xalqaro obroʻsini oshirish yoʻlida katta xizmat qilmoqda. Buyuk ajdodimiz Ulugʻbek nomi berilgan maʼnaviyat maskanlari, mahallalar, koʻchalar va shaharlar juda koʻp. Yurtimizda dunyoga kelib koʻz ochayotgan har oʻn chaqaloqning biriga ezgu niyat bilan Ulugʻbekning muborak ismi berilyapti deb aytsak, mubolagʻa boʻlmaydi.

Bularning barchasi — millatimizning buyuk allomaga boʻlgan cheksiz hurmati va ehtiromlaridan darak beradi.”

Mirzo Ulugʻbek xizmatlaridan yana biri shundaki, u avvalo yosh avlodning aqliy va maʼrifiy tarbiyasiga katta ahamiyat berib, ularni dunyoviy bilimlarni egallashga daʼvat etdi, har qanday johillik va bilimsizlikka qarshi kurashdi. U insonning imkoniyatlari cheksiz ekanligiga ishora qilib, yoshlarni ilm egallashga, insofli va himmatli boʻlishga, halollik va rostgoʻylikka daʼvat etadi.

Ulugʻbekning bilimlarini nafaqat kitoblardan, balki bevosita hayotning oʻzidan ham olishni tavsiya etadi.

Ulugʻbek taʼlim-tarbiyada mudarrislarining odil va halol boʻlishiga, oʻz pedagogik mahoratlarini, bilimlarini oshirib borishga, har bir mashgʻulotni yuksak saviyada oʻtkazishga daʼvat qiladi, ana shu bilangina oʻquvchilarda bilimga qiziqish orttirish mumkinligini taʼkidlaydi. Uning fikricha, tarbiyachi avval oʻzini tarbiyalashi, bilim va malakalarini egallashi lozim.

Ulug‘bek bolalarni tarbiyalashda uy sharoiti va ota-onalarning faoliyatiga yuqori baho beradi, ularni hayotda chidamli, mehnatsevar qilib tarbiyalash juda zarur deydi. Buning dalili sifatida “Zij” ustida ishlash paytidagi qiyinchiliklar haqida shunday deydi: “Yulduzlar jadvalini tuzish maqsadida biz kechayu kunduz ishladik, o‘z mo‘ljallagan maqsadimizga yetguncha biz o‘zimizga qadar yaratilgan jadvallarni taqqosladik, qayta tuzdik va shu tariqa yuz qaytalab tuzatishlar kiritgach, o‘n sakkiz yildan so‘nggina o‘z ko‘zlagan niyatimizga yetdik”.

Ulug‘bek axloqiy tarbiya haqida gapirar ekan, bu masalada insonlar orasidagi o‘zaro munosabat, do‘stlik va birodarlik alohida ahamiyat kasb etish kerakligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, haqiqiy va soxta do‘stlarni ajrata bilish lozim, g‘arazli kishi hech vaqt do‘st bo‘lmaydi, kishilarni u to‘g‘ri yo‘ldan ozdiradi. Shu bois g‘arazli kishilardan har qanday yo‘l bilan bo‘lsa-da, yiroq bo‘lish, kasbi va xulq-atvori yaxshi, hamma hurmat qiladigan, xushfe‘l kishi bilan do‘stlashish lozimligini tavsiya etadi.

1. Zaxiriddin Muhammad Bobur

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zbek xalqining yirik mutafakkiri, davlat arbobi, o‘zbek mumtoz adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakili, tarixchi, olim, shoir va tarjimonidir. U temuriylar avlodidan bo‘lib, Hindistonda «Buyuk mo‘g‘ullar imperiyasi» deb nom olgan davlatning asoschisi hisoblanadi.

Bobur 1483 yili Andijonda tug‘ildi. Uning bolalik yillari mana shu yerda o‘tdi. Uning otasi Umarshayx temuriylar sulolasiga mansub bo‘lib, o‘sha davrda Farg‘ona viloyatida hokimlik qilar edi. Bobur saroy muhitida tarbiyalandi, yoshligidanoq ilm-fanga mehr qo‘ydi, ayniqsa, adabiyot va tarix bilan qiziqib boshladi.

Umarshayx vafotidan keyin Bobur 12 yoshda taxtga o‘tirib, davlatni boshqarish ishi bilan shug‘ullana boshlaydi.

U 1530 yilda Agrada vafot etdi. Keyinchalik uning hoki Qobulga keltirib dafn etildi.

Bobur o‘zbek adabiyoti, tarixi, gsografiyasi, falsafasiga katta hissa qo‘shgan mutafakkirdir. U yoshligidan boshlab ijod bilan shug‘ullandi, lirik she‘rlar yozdi. Uni butun jahonga tanitgan asari «Boburnoma»dir. «Boburnoma» juda qimmatli adabiy-tarixiy asar bo‘lib, u XV asr oxiri va XVI asrning 30-yillarigacha bo‘lgan murakkab tarixiy voqealarni o‘z ichiga oladi. Bobur ushbu asarda Movarounnahr, Afg‘oniston, Xuroson va Hindistondagi siyosiy voqealarga batafsil to‘xtaladi. Unda o‘zaro urushlar, taxt uchun kurashlar, xalq ahvolining yomonlashuvi va boshqa voqealar bayon qilinadi. Shuningdek, Bobur Andijon, Samarqand, Kobul va Dehlidagi o‘z faoliyatiga ham to‘xtaladi. «Boburnoma» asari geografiya xaqida ham qimmatli ma’lumot beradi. Adib ushbu asarda «shuncha ko‘p geografik nomlar, kishilar nomi, hayvonot va o‘simliklar nomini keltiradiki, bularning hammasi uning noyob xotira quvvatiga ega bo‘lganini isbot qiladi. Bobur chst el tillaridagi kishi va gsografik nomlarni mumkin qadar aslida qanday bo‘lsa, shunday berishga harakat qiladi». (O‘zbek sovet ensiklopediyasi, 2-jild, Toshkent, 1972, 296-bet).

Yuqoridagi asardan tashqari, Bobur aruz vazni va qofiyaga bag‘ishlangan «Mufasssal» nomli asar yozgan, huquqshunoslikka oid uning «Mubayyin» risolasi ham ma’lum, musiqaga bag‘ishlangan «Musiqiy ilmi» nomli kitob ham bitgan. Shuningdek, Bobur Xoja Ahrorning «Volidiya» risolasini fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Bobur g‘azal, ruboiy, masnaviy va boshqa janrdagi she‘rlarida o‘z o‘tmishdoshlari Umar Xayyom, Hofiz, Navoiylarning eng yaxshi an‘analarini davom ettirdi.

U insonparvar shoir bo‘lib, inson va uning erkini, baxtini kuyladi, ishq-muhabbat, vafodorlik, mehru shafqat haqida so‘z yuritadi.

Bobur ma’rifatni xalq orasiga yoyishga, ilm va jamiyat ravnaqi yo‘lida xizmat qildirishga intildi.

5. Alisher Navoiy. Hayoti va faoliyati (1441-1501)

O‘zbek adabiyotining asoschisi, she‘riyat mulkining sultoni, ma’rifatparvar shoir, davlat arbobi Alisher Navoiy 1441 yil 9 fevralda Hirot shahrida tug‘ilgan. Yosh Alisher favqulodda iste’dod egasi bo‘lib, iste’dodining dastlabki ko‘rinishlari u uch-to‘rt yoshga to‘lgan vaqtlardayoq namoyon bo‘la boshlagan. Shu vaqtda u Fariddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asarini yod oladi.

Alisherdagi ilm o‘rganishga bo‘lgan kuchli qiziqish hamda ishtiyoqni o‘z vaqtida anglagan ota-onasi uni 1445 yilda maktabga beradilar. Maktabda tahsil olayotgan chog‘larida o‘tmish mutafakkirlari va o‘z zamonasining zabardast shoirlarining ijodlari bilan yaqindan tanishadi. Mazkur davrda badiiy mavjud asarlar mazmunini o‘qib-o‘rganish bilan kifoyalanib qolmay, 10-12 yoshidayoq mustaqil ravishda she‘rlar

yoza boshlaydi. Yosh Alisher tomonidan yaratilgan she'riy misralar o'zida yuksak badiiy va falsafiy g'oyalarni aks ettirar edi.

Qomusiy bilimlarni chuqur o'zlashtirgan Alisher Navoiy xalq orasida hurmat-e'tibor qozonadi. Bolalikda birga ulg'aygan do'sti sulton Husayn Boyqaro Alisher Navoiyning iste'dodi, bilimi hamda hayotiy qarashlarini yuksak qadrlagan holda uni o'ziga vazir etib tayinlaydi. Davlat arbobi sifatida faoliyat olib borgan Alisher Navoiy fan va san'atning turli sohalari: adabiyot, tarix, til bilimlari, musiqa, hattotlik, tasviriy san'at hamda me'morchilikning rivoji yo'lida amaliy harakatlarni olib borish bilan birga yoshlarga ta'lim va tarbiya berish masalalariga ham alohida diqqat-e'tibor qaratdi. Ulug' mutafakkir o'zining "Xamsa", "Mahbub-ul-qulub", "Munojot", "Vaqfiya", "Majolis-un-nafois", "Muhokamat-ul-lug'atayin", shuningdek, Abdurahmon Jomiyning "Arba'in" nomli asarining tarjimai sifatida yaratilgan "Chihil hadis" ("g'irq hadis") kabi asarlarida ta'lim-tarbiya masalalariga oid qarashlarini ifoda etadi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ular qiyofasida namoyon bo'luvchi ma'naviy-axloqiy sifatlarni ulug'lagan bo'lsa, ta'limiy-axloqiy muammolarni yorituvchi asarlarida esa komil insonni shakllantirish jarayonining mazmuni, ushbu jarayonning o'ziga xos jihatlari, yo'llari, shakl va usullari borasidagi mulohazalarni bayon etadi.

Alisher Navoiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari, shu jumladan, komil insonni shakllantirish konsepsiyasining mazmunini o'rganish muayyan davrlarda dolzarblik kasb etgan. Shu bois bu yo'lda bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan. Xususan, navoiyshunos olimlar O.Sharafiddinov, I.Sultonov, A.Hayitmetov, N.Mallaev, T.Jalolov, V.Zohidov va S.G'aniyev va boshqalar tomonidan samarali ravishda olib borilgan tadqiqotlar shular jumlasidan sanaladi.

Alloma tomonidan yaratilgan asarlar mazmunidan anglanadiki, ularda ilgari surilgan qarashlarning markazida inson va uning kamolotini ta'minlash g'oyasi turadi. Mazkur o'rinda navoiyshunos olim V. Zohidov quyidagi fikrni ifoda etadi: "Navoiy ijodi hamda amaliy faoliyatining eng asosiy, markaziy masalasi, yo'nalish nuqtasi har narsadan oldin inson, uning taqdiri, baxti, saodati, uning yaxshi yashashi, bu uchun zarur jamiyat masalalaridir".

Alloma tomonidan yaratilgan asarlarda komil insonni tarbiyalab voyaga yetkazishning uslub, vosita va usullari yuzasidan ham so'z yuritiladi. Alisher Navoiy bola tarbiyasi bilan oila hamda maktabda shug'ullanish, shuningdek, bola tarbiyasini olib borish jarayonida namuna uslubidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligiga alohida urg'u beradi. Tarbiya va ta'lim ishlari o'qituvchi hamda ota-onalar tomonidan olib borilishi lozim. Mutafakkir bolalar bilan munosabatda bo'lish chog'ida ular tomonidan yo'l qo'yilgan xatoliklarni bartaraf etishda ularga jismoniy jazo berishdan saqlanish, aksincha, xushmuomalalik bilan yo'l qo'yilgan xatolarning mohiyatini ularga tushuntirish zarurligini, biroq bu o'rinda ma'lum me'yorga amal qilish zarurligini aytadi. Alisher Navoiy o'qituvchining, ayniqsa, talabchan bo'lishi bolalarning puxta bilim olishlari va ularda axloqiy sifatlarning shakllanishiga muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Alloma ma'lum fan asoslari yoki muayyan kasb-hunar sirlarini o'rganishga layoqatli, iste'dodli bolalarni tarbiyalashga alohida ahamiyat berish jamiyat uchun katta foyda keltiradi, qobiliyatsizni tarbiyalashga urinish befoydadir, degan xulosaga keladi va bu o'rinda quyidagilarni bayon etadi: "g'obiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir, qobiliyatsizga tarbiya hayf. Uni tarbiya qilmaslik bilan nobud qilma, bunga tarbiyatingni nobud qilma".

Alisher Navoiy asarlarida zamonaviy pedagogika fani asoslari qatorida muhim o'rin tutuvchi omil o'z-o'zini tarbiyalash masalasining mohiyati ham yoritiladi. Bu borada bildirilgan fikr mazmuniga ko'ra, bolaning o'zi yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarini o'zi anglab olishi hamda ularni bartaraf etish uchun imkoniyat yaratish zarur. Mutafakkirning e'tirof etishicha, kimki bu borada yaratilgan imkoniyatdan to'g'ri foydalansa, o'z xatosini anglay oladi va uni bartaraf etishga harakat qiladi, kimki yo'l qo'yilgan xatoni anglash va uni to'g'rilashga harakat qilish o'rniga turli bahonalarni ro'kach qilaversa, xatolari sonining yana bittaga oshishi uchun shaxsan o'zi sharoit yaratadi. Keltirayotgan bahonasi qancha ko'p bo'lsa, uning yanglishishi, xatosi shunchalik katta ko'rinadi, kamchilikning mavjud ekanligini ko'rsatgan kishi bilan tortishish qancha kuchli bo'lsa, el oldida uning obro'si shunchalik pasayadi.

5. Abdurahmon Jomiy. Hayoti va faoliyati (1414-1492)

Abdurahmon Jomiy XV asrda yashagan mutafakkirlar kabi inson va uning yuksak axloqiy xislatlari, go'zal fazilatlarini tarannum etish orqali kishilarning baxt-saodatini ta'minlash yo'llari xususidagi g'oyalarni ifoda etadi.

Abdurahmon Jomiyning hayoti va ijodiy faoliyati, ta'limiy va tarbiyaviy qarashlari borasida mashhur sharqshunos olimlar - Ye.E. Bertels, M.Orifiy, Sh. Shomuhamedov, A.Qayumov, H.Aliqulov va boshqalar samarali ravishda tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Allomaning to'liq ismi Nuriddin Abdurahmon ibni Ahmad bo'lib, u 1414 yilning 7 noyabrida Jom shahrida tavallud topgan.

Abdurahmon Jomiylarning oilasi keyinchalik Hirot shahriga ko'chib o'tadi. Bu davrda Xurosonda Shohruh Mirzo hukmronlik qilar, Hirot shahri esa eng yirik madaniy markazlardan biri sanalardi.

Yosh Nuriddin Abdurahmon maktabga juda erta qatnay boshlagan. Uning otasi o'z davrining ziyoli kishilaridan biri bo'lganligi uchun o'g'lining bolalikdan bilim olishiga katta e'tibor bergan.

Abdurahmon Jomiy maktabni tamomlagach, "Nizomiya" madarasida tahsilni davom ettirdi. Madrasada tahsil olish davrida u arab tili grammatikasini puxta o'rgandi, shuningdek, arab tilida yaratilgan hamda aruz vazni va uning o'ziga xos jihatlar hamda qofiya ilmidan saboq beruvchi asarlar mazmuni bilan tanishib chiqdi. Ko'plab badiiy asarlarning sharhlari bilan tanishishga musharraf bo'ldi. Ayni vaqtda Sa'diddin Qoshg'ariy, Shayx Bahoviddin Umar va Mavlono Muhammad Asad kabi allomalarning qo'lida tahsil oldi. Abdurahmon Jomiy badiiy asarlarni yaratishga oid ilmlarni puxta o'zlashtirganligi hamda nasriy va nazmiy asarlarni birdek muvaffaqiyatli yarata olish qobiliyati bilan ustozlarining tahsiniga sazovor bo'ldi.

Biroq Abdurahmon Jomiyda o'zi egallagan bilimlari darajasidan qoniqmaslik hissi ustun edi. Shu bois bilimlarini yanada oshirish maqsadida Samarqand shahriga yo'l oladi. Mazkur davrda Samarqand shahri ulug' mutafakkir Muhammad Tarag'ay Ulug'bekning boshqaruvi ostida bo'lib, u madaniyat va ma'rifat o'chog'iga aylangan edi. Mirzo Ulug'bekning rahbarligi ostida matematika, fizika va astronomiya kabi fanlarning rivoji yo'lida samarali tadqiqotlar olib borilayotgan edi. Samarqand shahrida bo'lgan vaqtda Abdurahmon Jomiy o'z zamonasining yetuk olimi g'ozizoda Rumi tomonidan o'qilgan ma'ruzalarni tinglashga muvaffaq bo'ldi. Hirot shahriga qaytgach, mashhur olim, Muhammad Tarag'ay Ulug'bekning sevimli shogirdlaridan biri Ali Qushchi tomonidan sinovdan o'tkazildi.

Abdurahmon Jomiy tinimsiz izlanish, o'qib-o'rganish evaziga matematika, arab tili va adabiyoti, sintaksis, badiyot ilmi, musiqa, falakiyot, falsafa, fiqh, notiqlik ilmi, Qur'onni qiroat bilan o'qish va sharhlash kabi fanlardan chuqur bilimga ega bo'ldi. Chuqur bilim va keng dunyoqarashga ega bo'lganligi bois Abdurahmon Jomiy xalq orasida shoir va olim sifatida shuhrat qozondi, hurmat-e'tiborga sazovor bo'ldi. Allomaning o'ta darajada kamtarligi ham uning xalq orasidagi obro'siga obro' qo'shdi.

Alloma va she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy o'rtasida mustahkam do'stona aloqa mavjud bo'lib, ushbu aloqa ham badiiy ijod, ham maishiy turmush, ham ijtimoiy munosabatlar sohasida yaqqol ko'zga tashlanar edi. 1469 yilda Hirot shahrida asos solingan mazkur do'stlik alloma hayotining so'nggi daqiqalarigacha davom etdi.

Abdurahmon Jomiy 1472 yilda haj safari bilan Makka shahriga o'tlanadi, ushbu safar jarayonida turli shaharlarda bo'lib, mashhur shoir, olim va mutafakkirlar bilan muloqotda bo'ladi, adabiy jarayon, uning o'ziga xos yo'nalishlari va mazmuni bilan yaqindan tanishadi. Ikki yillik safardan so'ng Hirot shahriga qaytadi va o'zi orttirgan boy tajribaga tayangan holda ijod qiladi.

Abdurahmon Jomiy ham o'z asarlarida yuksak insoniy xislatlarni ta'rif etadi. Tadqiqotchi Sh.Shomuhamedov Abdurahmon Jomiyning shaxsi xususida so'z yuritarkan, quyidagilarni qayd etib o'tadi: "Uning shaxsan o'zi bunga namuna bo'ldi, poklik shamlaridan biri bo'lib porladi".

Alloma uchta lirik devoni, ta'lim-tarbiya masalalariga oid "Bahoriston", shuningdek, yettita dostonni o'z ichiga olgan "Haft avrang" ("Etti taxt") nomli asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotida munosib o'ringa ega bo'ldi.

Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari "Bahoriston" asari hamda "Haft avrang" ("Etti taxt") asarining tarkibidan o'rin olgan "Tuhfatul ahror" va "Silsilatuz zahab" ("Oltin tizmalar") dostonlarida aks etadi. Allomaning "Bahoriston" asari Muslihiddin Sa'diy tomonidan yaratilgan "Guliston" asari yaratilgan uslubda yozilgan bo'lib, unda Abdurahmon Jomiy haqiqiy kamolotga erishgan inson va uning ma'naviy-axloqiy qiyofasi borasida to'xtalib o'tadi.

Abdurahmon Jomiy ham boshqa allomalar kabi inson kamolotining birinchi mezonini uning bilimlilik darajasi deya ta'kidlaydi.

Abdurahmon Jomiy asarlarida yaxshilik barkamol insonga xos bo'lgan muhim axloqiy xislat mohiyatini ifoda etuvchi xatti-harakat sifatida ulug'lanilishi bejiz emas. Zero, Yer yuzida yaxshilik va yomonlikning mangu barqaror bo'lishi, ular o'rtasida boradigan abadiy kurash, shuningdek, yaxshilik va ezgulikning yomonlik va yovuzlik ustidan g'olib kelishiga bo'lgan yuksak ishonch tuyg'usi eng qadimgi ma'rifiy yodgorliklardan tortib, barcha pandnoma janrida yaratilgan ma'rifiy asarlarning asosini tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, Abdurahmon Jomiyning yetti dostonidan iborat "Haft avrang" ("Etti taxt") asarining "Tuhfat-ul-ahror" ("Erkinlar tuhfası"), "Sabhat-ul-abror" ("Yaxshilar tasbihi"), "Silsilatuz zahab" ("Oltin tizmalar") kabi falsafiy-axloqiy asarlari hamda "Xiradnomai Iskandar" nomli dostonida allomaning barkamol inson tarbiyasiga oid umuminsoniy g'oyalari o'z ifodasini topgan.

Abdurahmon Jomiyning "Salomon va Absol" dostonida esa tuban his-tuyg'ulardan tozalanib, ma'naviy kamolotga erishish yo'li badiiy tarzda ifoda etiladi.

Alloma o'z asarlarida yuksak insoniy sifatlarni tarannum etar ekan, ularning eng muhimlari sifatida quyidagi xislatlarni qayd etadi ham mazkur xislatlarning har bir inson qiyofasida aks etishi hayotiy zaruriyat deya hisoblaydi: insoniylik, adolatlik, mehnatsevarlik, saxovat va karam, mehr-muruvvat, chin inchoniy muhabbat, rostgo'ylik, kamtarlik, jasorat, mardlik va boshqalar. Ayni vaqtda insonning takabburlik, molu dunyoga qirs qo'yish, yolg'onchilik, johillik, ta'magirlik kabi salbiy xislatlardan xalos bo'lishini maqsadga muvofiq deb topadi. Abdurahmon Jomiy insonga xos bo'lgan ma'naviy-axloqiy sifatlari va shaxsda ularni shakllantirish masalalarini o'z asarlarida she'riy misralar orqali yanada ta'sirchan uslubda ochib berishga harakat qiladi. Yuqorida nomlari qayd etilgan asarlarda bayon etilgan fikrlar hayotiy xususiyatga egaligi bois asrlar davomida o'zining nazariy qimmatini saqlab qolishga muvaffaq bo'lmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahrda fan, madaniyat, ta'lim qanday rivojlandi?
2. Nima sababdan XIV asrning ikkinchi yarmi — XVI asrlar Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi deyiladi?
3. Amir Temurning ta'lim-tarbiya taraqqiyotida tutgan o'rni haqida gapirib bering.
4. Ulug'bekning fan va ta'limni rivojlantirishdagi xizmati nimalardan iborat?
5. Boburning ilm-fan taraqqiyoti va ma'rifiy-axloqiy tarbiyada tutgan o'rni haqida so'zlab bering?

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

"Boburnoma" asarini o'rganish va tahlil qilish.

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K. Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K. Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

10-mavzu	Zaxiriddin Muxammad Bobur, Abduraxmon Jomiy, Alisher Navoiy va Jaloliddin Davoniylarning asarlarida ta'limiy-axloqiy qarashlar

Reja:

1. Zaxiriddin Muxammad Bobur xayoti xaqida.
2. Abdurahmon Jomiy xayoti va ijodi xaqida.
3. Alisher Navoiy xayoti va ijodi xaqida.
4. Jaloliddin Davoniyning xayoti va ijodi xaqida.

Tayanch iboralar: "Axloqiy Jaloliy", "Aziz farzandimga nasixat", o'z davrining Aflotuni, o'z davrining Ptolomeyi . . .

Darsning maqsadi: Zaxiriddin Muxammad Bobur, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va Jaloliddin Davoniylarning xayotlari va ijodlari xaqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish.

1. Zaxiriddin Muhammad Bobur

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek xalqining yirik mutafakkiri, davlat arbobi, o'zbek mumtoz adabiyotini ko'zga ko'ringan vakili, tarixchi, olim, shoir va tarjimondir. U temuriylar avlodidan bo'lib, Hindistonda «Buyuk mo'g'ullar imperiyasi» deb nom olgan davlatning asoschisi hisoblanadi.

Bobur 1483 yili Andijonda tug'ildi. Uning bolalik yillari mana shu yerda o'tdi. Uning otasi Umarshayx temuriylar sulolasiga mansub bo'lib, o'sha davrda Farg'ona viloyatida hokimlik qilar edi. Bobur saroy muhitida tarbiyalandi, yoshligidanoq ilm-fanga mehr qo'ydi, ayniqsa, adabiyot va tarix bilan qiziqqa boshladi.

Umarshayx vafotidan keyin Bobur 12 yoshda taxtga o'tirib, davlatni boshqarish ishi bilan shug'ullana boshlaydi.

U 1530 yilda Agrada vafot etdi. Keyinchalik uning hoki Qobulga keltirib dafn etildi.

Bobur o'zbek adabiyoti, tarixi, gsografiyasi, falsafasiga katta hissa qo'shgan mutafakkirdir. U yoshligidan boshlab ijod bilan shug'ullandi, lirik she'rlar yozdi. Uni butun jahonga tanitgan asari «Boburnoma»dir. «Boburnoma» juda qimmatli adabiy-tarixiy asar bo'lib, u XV asr oxiri va XVI asrning 30-yillarigacha bo'lgan murakkab tarixiy voqealarni o'z ichiga oladi. Bobur ushbu asarda Movarounnahr, Afg'oniston, Xuroson va Hindistondagi siyosiy voqealarga batafsil to'xtaladi. Unda o'zaro urushlar, taxt uchun kurashlar, xalq ahvolining yomonlashuvi va boshqa voqealar bayon qilinadi. Shuningdek, Bobur Andijon, Samarqand, Kobul va Dehlidagi o'z faoliyatiga ham to'xtaladi. «Boburnoma» asari geografiya xaqida ham qimmatli ma'lumot beradi. Adib ushbu asarda «shuncha ko'p geografik nomlar, kishilar nomi, hayvonot va o'simliklar nomini keltiradiki, bularning hammasi uning noyob xotira quvvatiga ega bo'lganini isbot qiladi. Bobur chst el tillaridagi kishi va gsografik nomlarni mumkin qadar aslida qanday bo'lsa, shunday berishga harakat qiladi». (O'zbek sovet ensiklopediyasi, 2-jild, Toshkent, 1972, 296-bet).

Yuqoridagi asardan tashqari, Bobur aruz vazni va qofiyaga bag'ishlangan «Mufassal» nomli asar yozgan, huquqshunoslikka oid uning «Mubayyin» risolasi ham ma'lum, musiqaga bag'ishlangan «Musiqiy ilmi» nomli kitob ham bitgan. Shuningdek, Bobur Xoja Ahrorning «Volidiya» risolasini fors-tojik tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Bobur g'azal, ruboiy, masnaviy va boshqa janrdagi she'rlarida o'z o'tmishdoshlari Umar Xayyom, Hofiz, Navoiylarning eng yaxshi an'alarini davom ettirdi.

U insonparvar shoir bo'lib, inson va uning erkini, baxtini kuyladi, ishq-muhabbat, vafodorlik, mehru shafqat haqida so'z yuritadi.

Bobur ma'rifatni xalq orasiga yoyishga, ilm va jamiyat ravnaqi yo'lida xizmat qildirishga intildi.

2. Abdurahmon Jomiy.

Abdurahmon Jomiy XV asrda yashagan mutafakkirlar kabi inson va uning yuksak axloqiy xislatlari, go'zal fazilatlarini tarannum etish orqali kishilarning baxt-saodatini ta'minlash yo'llari xususidagi g'oyalarni ifoda etadi.

Abdurahmon Jomiyning hayoti va ijodiy faoliyati, ta'limiy va tarbiyaviy qarashlari borasida mashhur sharqshunos olimlar - Ye.E. Bertels, M.Orifiy, Sh. Shomuhamedov, A.Qayumov, H.Aliqulov va boshqalar samarali ravishda tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Allomaning to'liq ismi Nuriddin Abdurahmon ibni Ahmad bo'lib, u 1414 yilning 7 noyabrida Jom shahrida tavallud topgan.

Abdurahmon Jomiyning oilasi keyinchalik Hirot shahriga ko'chib o'tadi. Bu davrda Xurosonda Shohruh Mirzo hukmronlik qilar, Hirot shahri esa eng yirik madaniy markazlardan biri sanalardi.

Yosh Nuriddin Abdurahmon maktabga juda erta qatnay boshlagan. Uning otasi o'z davrining ziyoli kishilaridan biri bo'lganligi uchun o'g'lining bolalikdan bilim olishiga katta e'tibor bergan.

Abdurahmon Jomiy maktabni tamomlagach, «Nizomiya» madarasida tahsilni davom ettirdi. Madrasada tahsil olish davrida u arab tili grammatikasini puxta o'rgandi, shuningdek, arab tilida yaratilgan hamda aruz vazni va uning o'ziga xos jihatlari hamda qofiya ilmidan saboq beruvchi asarlar mazmuni bilan tanishib chiqdi. Ko'plab badiiy asarlarning sharhlari bilan tanishishga musharraf bo'ldi. Ayni vaqtda Sa'diddin Qoshg'ariy, Shayx Bahoviddin Umar va Mavlono Muhammad Asad kabi allomalarning qo'lida tahsil oldi. Abdurahmon Jomiy badiiy asarlarni yaratishga oid ilmlarni puxta o'zlashtirganligi hamda nasriy va nazmiy asarlarni birdek muvaffaqiyatli yarata olish qobiliyati bilan ustozlarining tahsiniga sazovor bo'ldi.

Biroq Abdurahmon Jomiyda o'zi egallagan bilimlari darajasidan qoniqmaslik hissi ustun edi. Shu bois bilimlarini yanada oshirish maqsadida Samarqand shahriga yo'l oladi. Mazkur davrda Samarqand shahri ulug' mutafakkir Muhammad Tarag'ay Ulug'bekning boshqaruvi ostida bo'lib, u madaniyat va ma'rifat o'chog'iga aylangan edi. Mirzo Ulug'bekning rahbarligi ostida matematika, fizika va astronomiya kabi fanlarning rivoji yo'lida samarali tadqiqotlar olib borilayotgan edi. Samarqand shahrida bo'lgan vaqtda Abdurahmon Jomiy o'z zamonasining yetuk olimi g'ozizoda Rumi tomonidan o'qilgan ma'ruzalarni tinglashga muvaffaq bo'ldi. Hirot shahriga qaytgach, mashhur olim, Muhammad Tarag'ay Ulug'bekning sevimli shogirdlaridan biri Ali Qushchi tomonidan sinovdan o'tkazildi.

Abdurahmon Jomiy tinimsiz izlanish, o'qib-o'rganish evaziga matematika, arab tili va adabiyoti, sintaksis, badiiyot ilmi, musiqa, falakiyot, falsafa, fiqh, notiqlik ilmi, Qur'onni qiroat bilan o'qish va sharhlash kabi fanlardan chuqur bilimga ega bo'ldi. Chuqur bilim va keng dunyoqarashga ega bo'lganligi bois Abdurahmon Jomiy xalq orasida shoir va olim sifatida shuhrat qozondi, hurmat-e'tiborga sazovor bo'ldi. Allomaning o'ta darajada kamtarligi ham uning xalq orasidagi obro'siga obro' qo'shdi.

Alloma va she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy o'rtasida mustahkam do'stona aloqa mavjud bo'lib, ushbu aloqa ham badiiy ijod, ham maishiy turmush, ham ijtimoiy munosabatlar sohasida yaqqol ko'zga tashlanar edi. 1469 yilda Hirot shahrida asos solingan mazkur do'stlik alloma hayotining so'nggi daqiqalarigacha davom etdi.

Abdurahmon Jomiy 1472 yilda haj safari bilan Makka shahriga o'tlanadi, ushbu safar jarayonida turli shaharlarda bo'lib, mashhur shoir, olim va mutafakkirlar bilan muloqotda bo'ladi, adabiy jarayon, uning o'ziga xos yo'nalishlari va mazmuni bilan yaqindan tanishadi. Ikki yillik safardan so'ng Hirot shahriga qaytadi va o'zi orttirgan boy tajribaga tayangan holda ijod qiladi.

Abdurahmon Jomiy ham o'z asarlarida yuksak insoniy xislatlarni ta'rif etadi. Tadqiqotchi Sh.Shomuhamedov Abdurahmon Jomiyning shaxsi xususida so'z yuritir ekan, quyidagilarni qayd etib o'tadi: "Uning shaxsan o'zi bunga namuna bo'ldi, poklik shamlaridan biri bo'lib porladi".

Alloma uchta lirik devoni, ta'lim-tarbiya masalalariga oid "Bahoriston", shuningdek, yettita dostonni o'z ichiga olgan "Haft avrang" ("Etti taxt") nomli asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotida munosib o'ringa ega bo'ldi.

Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari "Bahoriston" asari hamda "Haft avrang" ("Etti taxt") asarining tarkibidan o'rin olgan "Tuhfatul ahror" va "Silsilatuz zahab" ("Oltin tizmalar") dostonlarida aks etadi. Allomaning "Bahoriston" asari Muslihiddin Sa'diy tomonidan yaratilgan "Guliston" asari yaratilgan uslubda yozilgan bo'lib, unda Abdurahmon Jomiy haqiqiy kamolotga erishgan inson va uning ma'naviy-axloqiy qiyofasi borasida to'xtalib o'tadi.

Abdurahmon Jomiy ham boshqa allomalar kabi inson kamolotining birinchi mezonini uning bilimlilik darajasi deya ta'kidlaydi.

Abdurahmon Jomiy asarlarida yaxshilik barkamol insonga xos bo'lgan muhim axloqiy xislat mohiyatini ifoda etuvchi xatti-harakat sifatida ulug'lanilishi bejiz emas. Zero, Yer yuzida yaxshilik va yomonlikning mangu barqaror bo'lishi, ular o'rtasida boradigan abadiy kurash, shuningdek, yaxshilik va ezgulikning yomonlik va yovuzlik ustidan g'olib kelishiga bo'lgan yuksak ishonch tuyg'usi eng qadimgi ma'rifiy yodgorliklardan tortib, barcha pandnoma janrida yaratilgan ma'rifiy asarlarning asosini tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, Abdurahmon Jomiyning yetti dostonidan iborat "Haft avrang" ("Etti taxt") asarining "Tuhfat-ul-ahror" ("Erkinlar tuhfasini"), "Sabhat-ul-abror" ("Yaxshilar tasbihi"), "Silsilatuz zahab" ("Oltin tizmalar") kabi falsafiy-axloqiy asarlari hamda "Xiradnomai Iskandar" nomli dostonida allomaning barkamol inson tarbiyasiga oid umuminsoniy g'oyalari o'z ifodasini topgan.

Abdurahmon Jomiyning "Salomon va Absol" dostonida esa tuban his-tuyg'ulardan tozalanib, ma'naviy kamolotga erishish yo'li badiiy tarzda ifoda etiladi.

Alloma o'z asarlarida yuksak insoniy sifatlarni tarannum etar ekan, ularning eng muhimlari sifatida quyidagi xislatlarni qayd etadi ham mazkur xislatlarning har bir inson qiyofasida aks etishi hayotiy zaruriyat deya hisoblaydi: insoniylik, adolatlilik, mehnatsevarlik, saxovat va karam, mehr-muruvvat, chin inchoniy muhabbat, rostgo'ylik, kamtarlik, jasorat, mardlik va boshqalar. Ayni vaqtda insonning takabburlik, molu dunyoga qirs qo'yish, yolg'onchilik, johillik, ta'magirlik kabi salbiy xislatlardan xalos bo'lishini maqsadga muvofiq deb topadi. Abdurahmon Jomiy insonga xos bo'lgan ma'naviy-axloqiy

sifatlar va shaxsda ularni shakllantirish masalalarini o'z asarlarida she'riy misralar orqali yanada ta'sirchan uslubda ochib berishga harakat qiladi. Yuqorida nomlari qayd etilgan asarlarda bayon etilgan fikrlar hayotiy xususiyatga egaligi bois asrlar davomida o'zining nazariy qimmatini saqlab qolishga muvaffaq bo'lmoqda.

3. Alisher Navoiy.

O'zbek adabiyotining asoschisi, she'riyat mulkining sultoni, ma'rifatparvar shoir, davlat arbobi Alisher Navoiy 1441 yil 9 fevralda Hirot shahrida tug'ilgan. Yosh Alisher favqulodda iste'dod egasi bo'lib, iste'dodining dastlabki ko'rinishlari u uch-to'rt yoshga to'lgan vaqtlardayoq namoyon bo'la boshlagan. Shu vaqtda u Fariddin Attorning "Mantiq-ut-tayr" asarini yod oladi.

Alisherdagi ilm o'rganishga bo'lgan kuchli qiziqish hamda ishtiyoqni o'z vaqtida anglagan ota-onasi uni 1445 yilda maktabga beradilar. Maktabda tahsil olayotgan chog'larida o'tmish mutafakkirlari va o'z zamonasining zabardast shoirlarining ijodlari bilan yaqindan tanishadi. Mazkur davrda badiiy mavjud asarlar mazmunini o'qib-o'rganish bilan kifoyalanib qolmay, 10-12 yoshidayoq mustaqil ravishda she'rlar yoza boshlaydi. Yosh Alisher tomonidan yaratilgan she'riy misralar o'zida yuksak badiiy va falsafiy g'oyalarni aks ettirar edi.

Qomusiy bilimlarni chuqur o'zlashtirgan Alisher Navoiy xalq orasida hurmat-e'tibor qozonadi. Bolalikda birga ulg'aygan do'sti sulton Husayn Boyqaro Alisher Navoiyning iste'dodi, bilimi hamda hayotiy qarashlarini yuksak qadrlagan holda uni o'ziga vazir etib tayinlaydi. Davlat arbobi sifatida faoliyat olib borgan Alisher Navoiy fan va san'atning turli sohalarini: adabiyot, tarix, til bilimlari, musiqa, hattotlik, tasviriy san'at hamda me'morchilikning rivoji yo'lida amaliy harakatlarni olib borish bilan birga yoshlarga ta'lim va tarbiya berish masalalariga ham alohida diqqat-e'tibor qaratdi. Ulug' mutafakkir o'zining "Xamsa", "Mahbub-ul-qulub", "Munojot", "Vaqfiya", "Majolis-un-nafois", "Muhokamat-ul-lug'atayin", shuningdek, Abdurahmon Jomiyning "Arba'in" nomli asarining tarjimai sifatida yaratilgan "Chihil hadis" ("g'irq hadis") kabi asarlarida ta'lim-tarbiya masalalariga oid qarashlarini ifoda etadi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ular qiyofasida namoyon bo'luvchi ma'naviy-axloqiy sifatlarni ulug'lagan bo'lsa, ta'limiy-axloqiy muammolarni yorituvchi asarlarida esa komil insonni shakllantirish jarayonining mazmuni, ushbu jarayonning o'ziga xos jihatlari, yo'llari, shakl va usullari borasidagi mulohazalarni bayon etadi.

Alisher Navoiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari, shu jumladan, komil insonni shakllantirish konsepsiyasining mazmunini o'rganish muayyan davrlarda dolzarblik kasb etgan. Shu bois bu yo'lda bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan. Xususan, navoiyshunos olimlar O.Sharafiddinov, I.Sultonov, A.Hayitmetov, N.Mallaev, T.Jalolov, V.Zohidov va S.G'aniyev va boshqalar tomonidan samarali ravishda olib borilgan tadqiqotlar shular jumlasidan sanaladi.

Alloma tomonidan yaratilgan asarlar mazmunidan anglanadiki, ularda ilgari surilgan qarashlarning markazida inson va uning kamolotini ta'minlash g'oyasi turadi. Mazkur o'rinda navoiyshunos olim V. Zohidov quyidagi fikrni ifoda etadi: "Navoiy ijodi hamda amaliy faoliyatining eng asosiy, markaziy masalasi, yo'nalish nuqtasi har narsadan oldin inson, uning taqdiri, baxti, saodati, uning yaxshi yashashi, bu uchun zarur jamiyat masalalaridir".

Alloma tomonidan yaratilgan asarlarda komil insonni tarbiyalab voyaga yetkazishning uslub, vosita va usullari yuzasidan ham so'z yuritiladi. Alisher Navoiy bola tarbiyasi bilan oila hamda maktabda shug'ullanish, shuningdek, bola tarbiyasini olib borish jarayonida namuna uslubidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligiga alohida urg'u beradi. Tarbiya va ta'lim ishlari o'qituvchi hamda ota-onalar tomonidan olib borilishi lozim. Mutafakkir bolalar bilan munosabatda bo'lish chog'ida ular tomonidan yo'l qo'yilgan xatoliklarni bartaraf etishda ularga jismoniy jazo berishdan saqlanish, aksincha, xushmuomalalik bilan yo'l qo'yilgan xatolarning mohiyatini ularga tushuntirish zarurligini, biroq bu o'rinda ma'lum me'yorga amal qilish zarurligini aytadi. Alisher Navoiy o'qituvchining, ayniqsa, talabchan bo'lishi bolalarning puxta bilim olishlari va ularda axloqiy sifatlarning shakllanishiga muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Alloma ma'lum fan asoslari yoki muayyan kasb-hunar sirlarini o'rganishga layoqatli, iste'dodli bolalarni tarbiyalashga alohida ahamiyat berish jamiyat uchun katta foyda keltiradi, qobiliyatsizni tarbiyalashga urinish befoydadir, degan xulosaga keladi va bu o'rinda quyidagilarni bayon etadi: "g'obiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir, qobiliyatsizga tarbiya hayf. Uni tarbiya qilmaslik bilan nobud qilma, bunga tarbiyatingni nobud qilma".

Alisher Navoiy asarlarida zamonaviy pedagogika fani asoslari qatorida muhim o‘rin tutuvchi omil o‘z-o‘zini tarbiyalash masalasining mohiyati ham yoritiladi. Bu borada bildirilgan fikr mazmuniga ko‘ra, bolaning o‘zi yo‘l qo‘ygan xato va kamchiliklarini o‘zi anglab olishi hamda ularni bartaraf etish uchun imkoniyat yaratish zarur. Mutafakkirning e‘tirof etishicha, kimki bu borada yaratilgan imkoniyatdan to‘g‘ri foydalansa, o‘z xatosini anglay oladi va uni bartaraf etishga harakat qiladi, kimki yo‘l qo‘yilgan xatoni anglash va uni to‘g‘rilashga harakat qilish o‘rniga turli bahonalarni ro‘kach qilaversa, xatolari sonining yana bittaga oshishi uchun shaxsan o‘zi sharoit yaratadi. Keltirayotgan bahonasi qancha ko‘p bo‘lsa, uning yanglishishi, xatosi shunchalik katta ko‘rinadi, kamchilikning mavjud ekanligini ko‘rsatgan kishi bilan tortishish qancha kuchli bo‘lsa, el oldida uning obro‘si shunchalik pasayadi.

4. Jaloliddin Davoniy

XV asrda faqat Eronda emas, balki Xuroson va Movarounnahrda ham ijtimoiy-falsafiy, ma‘rifiy fikr taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan olimlardan biri Jaloliddin Davoniydir. Davoniyning ta‘limiy-axloqiy qarashlari Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiylarning ijtimoiy fikrlari bilan ko‘p jihatdan tutash keladi. Ular dunyoqarashining mag‘zini komil inson tarbiyalash uchun yuksak insoniy fazilatlarini tarkib toptirish tashkil etadi.

Jaloliddin Muhammad Ibn Asad as-Sddiqiy al-Davoniy Eronning Kazarun viloyatidagi Davon qishlog‘ida 1427 yilda dunyoga kelgan.

Jaloliddin Davoniy boshlang‘ich ma‘lumotni qishlog‘ida olgach, Sherozga keladi va u yerda Dorul ay-tom madrasasida tahsil ko‘radi. Madrasada u musulmon qonunshunosligi (fiqh) bilan maxsus shug‘ullanadi hamda ilm-fan sirlarini mashhur odamlardan o‘rgana boshlaydi.

Uning otasi Sa‘diddin ham o‘z zamonining fozil kishilaridan bo‘lib, o‘g‘lining ham ilm-fanni chuqur egallashiga yordam beradi.

Davoniy umrining oxirgi yillarini o‘z qishlog‘ida o‘tkazgan. Olim 1502 yilda vafot etgan. U Kazarun yaqinidagi qishlog‘i Davonga dafn etilgan.

Davoniy o‘z davrining ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan qomusiy olim. Uning yirik olim bo‘lib yetishishida Samarqand, Hirot ilmiy muhitining ham katta ta‘siri bo‘lgan. Chunki, ilm-fan XIV—XV asrlarda xuddi ana shu ikki yirik fan va madaniyat markazida taraqqiy etgan. Davoniy bu ikki shahar ilm ahllari, shuningdek, Vizantiya, Ozarbayjon, Qirmon, Hurmuz, Tabariston, Xuroson va Jurjon olimlari bilan uzviy aloqada bo‘lgan. Ayniqsa, Hirotida bo‘lganda mashhur shoir va mutafakkir Abdurahmon Jomiy bilan uchrashgan va keyinchalik u yerdan ketganidan so‘ng ham alloma bilan xat yozishib turgan.

Demak, Davoniyning yetuk olim bo‘lib yetishishida Yaqin va O‘rta Sharq, Movarounnahrda yetuk olimlar bilan hamkorlik qilishi muhim omil bo‘lgan. Davoniyning madrasadagi uzoq vaqt mudarrislik faoliyati uning ta‘lim-tarbiya to‘g‘risida o‘z qarashlariga ega ekanligini ko‘rsatadi.

H.Aliqulov tadqiqotlarida keltirilishicha, Davoniyning hayoti va faoliyati, ilmiy-pedagogik merosini Sharq va G‘arb olimlari Xondamirning “Habib us-siyar” kitobiga tayangan holda tadqiq etganlar. Samarqandlik olim Abu Tohir Xo‘janing “Axloqi Muzaffariy”, Shamsiddin Somiyning “Qomus ul-allom” asarlarida alloma haqida ma‘lumotlar berilgan. Lekin H.Aliqulov Jaloliddin Davoniy haqida batafsil ma‘lumot Ali Davoniyning “Jaloliddin Davoniy” nomli kitobida, A.M.Shastrining “Islom madaniyati haqida lavhalar” nomli asarida, ingliz tilida chop etilgan “Islom qomusi”, M.Duayt va D.D.Donaldsonlarning kitoblarida ancha batafsil aytib o‘tilganini ta‘kidlaydi.

H.Aliqulovning tadqiqotlaridan ma‘lum bo‘lishicha, Davoniydan quyidagi ilmiy meros qolgan: “Risolai isboti vojib” (Zaruriyatning isboti haqida risola), “Risolat ul-mufradot” (Moddalar haqida risola), “Risolat ul-huruf” (Harflar haqida risola), “Risolati fi tavjix ul-tashbix” (Majoz talqini haqida risola), “tariqati tarbiyat ul-avlod” (Bolalarni tarbiyalash usuli), “Arznoma” (Armiyani boshqarish qoidalari) kabilar shular jumlasidandir.

Shuningdek, Davoniyning she‘rlari ham “Foniy” taxallusi bilan chop etilgan. Lekin dunyoga mashhur bo‘lgan, fors tilida yozilgan “Ahloqi Jaloliy” asari dunyoning ko‘p tillariga tarjima qilingan va shuhrat qozongan. Mazkur asar 1470—1478 yillarda yaratilib, G‘arbiy Eron Hokimi Uzun Hasan Oq qo‘yinliga bag‘ishlangan. Bu asar 1839 yilda V.F.Tompson tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan. 1911 yilda Kalkuttada nashr qilingan. 1948 yilda Eshonjon Ibn Muhammadxo‘ja tomonidan o‘zbek tiliga qisqacha tarjima qilingan. Mazkur asarni rus sharqshunosi A.A.Semyonov, Re va Braunlar fikriga tayangan holda uni musulmon Sharqidagi mashhur kitoblar qatoriga qo‘shadi, deydi tadqiqotchi.

Haqiqatan ham ushbu asar Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning axloq mavzuidagi asarlari qatorida turadi va axloqiy tarbiyada o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan asar sanaladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Boburning ilm-fan taraqqiyoti va ma'rifiy-axloqiy tarbiyada tutgan o'rni xaqida so'zlab bering.
2. Abduraxmon Jomiyning she'riy asarlaridan qaysilarini bilasiz?
3. Jaloliddin Davoniyning "Axloqiy Jaloliy" asari xaqida so'zlab bering.

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

1. Boburning "Boburnoma" sini o'qib taxlil qiling
2. Abduraxmon Jomiyning "Aziz farzandimga nasixat" she'rini o'qib taxlil qiling
3. Jaloliddin Davoniyning "Axloqiy Jaloliy" asari xaqida doklad tayyorlang

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

11-mavzu	XVII-XVIII asrlarda va XIX asrning birinchi yarmida ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar

Reja:

1. Muxammad Sodiq Qoshg'ariyning "Odob as-solihin" asari xaqida.
2. Jaxon otin Uvaysiy
3. Husayn Voiz Koshifiy
4. Xonliklar davridagi ilm-fan va ta'lim-tarbiyadagi o'zgarishlar

Tayanch iboralar: Eronning Kazarun viloyatidagi Davon qishlog'i, Axloqi Jaloliy, Navoiy va Fuzuliy g'azallari, Devonu lug'atit-turk, Axloqi Muhsiniy, Risolai Hotamiya, Axloqi Karim. . .

Darsning maqsadi: Jaloliddin Davoniyning, Muxammad Sodiq Qoshg'ariyning, Jaxon otin Uvaysiyning va Husayn Voiz Koshifiylarning xayotlari va ijodlari xaqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish.

1. Muhammad Sodiq Qoshg'ariy (1740-1834)

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy haqida bizgacha juda oz ma'lumot yetib kelgan. Lekin hozirgi paytda bizga ma'lum bo'lgan "Odob as-solihin" asarining o'ziyoq bizga uni mashhur pedagog olim sifatida tanitadi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy 1740 yilda Qoshg'arda kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan va 1843 yilda u shu yerda vafot etgan. Biz olimning qay darajada tarbiyashunos ekanligini u tomonidan yaratilgan asarlarning mazmunidan bilamiz. Bizgacha uning "Odob as-solihin" ("Yaxshi kishilar odobi"), "Zubdat al-masoyil" ("Masalalarning qaymog'i"), "Dur al-muzoxir" ("Ko'makdoshlarning durdonasi") hamda "Tazkirai xojagon" ("Xojalar tazkirasi") nomli asarlari yetib kelgan.

Sharqning buyuk allomalari - Yusuf Xos Hojib, Imom Ismoil al-Buxoriy, Ahmad Yassaviy, Sa'diy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqalar yuksak ahloqiylikni shakllantirishga oid yirik asarlar, hikmatlar yaratganlar. Shu bilan birga hulq-odob tarbiyasiga oid "Axloqi Muhsiniy", "Axloqi Jaloliy", "Axloqi Nosiriy", "Qobusnoma" kabi asarlar yaratilgan.

O'zida shaxs va uning tarbiyasini yo'lga qo'yish masalalarini aks ettiruvchi asarlarni yaratish an'anasi mavjud bo'lgan davrda Muhammad Sodiq Qoshg'ariy tomonidan turkiy tilda "Odob as-solihin" ("Yaxshi kishilar odobi"), "Zubdat as-masoyil" ("Masalalarning qaymog'i") nomli asarlar yaratildi. "Odob as-solihin" asari 5 marta, 1889 hamda 1901 yillarda Toshkent shahrida va 1891, 1892 hamda 1986 yillarda Istanbul shahrida qayta nashr etilgan.

Mazkur asarning nomi va mazmunidan ham anglanib turganidek, unda ilgari surilgan g'oyalar insonning hayoti davomida zarur ahamiyat kasb etuvchi hulq-odob qoidalari xususida kishilar, shu jumladan, yoshlarga muayyan darajada ma'lumotlar berishga xizmat qiladi. "Odob as-solihin" asarida ijtimoiy hayot hamda kundalik turmushda har bir inson tomonidan qat'iy amal qilinishi zarur bo'lgan

zohiriy (tashqi) va botiniy (ichki) odob va ahloq qoidalari, ularning ijtimoiy ahamiyati, yoshlar tarbiyasini yo'lg'a qo'yishdagi o'rni va roli borasida batafsil so'z yuritiladi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy tomonidan yaratilgan "Odob as-solihin" asari muallifning o'zi ta'kidlab o'tganidek, muqaddima va 7 bobdan iborat bo'lib, har bir bob o'zida 4 faslni aks ettiradi.

Muqaddimada asarning maqsadi ochib beriladi. Asarning yozilishidan ko'zda tutilgan maqsad borasida so'z yuritilar ekan, insonning ijobiy hulq-atvorga ega bo'lishini taqozo etuvchi ijtimoiy zaruriyat mohiyati batafsil ochib beriladi. Asarda ilgari surilgan asosiy g'oya – insonlarning ijobiy xulq-atvorga ega bo'lishlari jamiyatda ruhiy xotirjamlik va moddiy farovonlikni qaror toptiruvchi asosiy omil ekanligini asoslashdan iboratdir. Alloma mazkur g'oya mohiyatini sharhlar ekan, inson odob-axloq qoidalarini egallay olmasa hamda ijobiy hulq-atvori bilan muaddab (odobli) va muzazzab (toza) bo'lmasa, nafaqat o'zi, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi degan qarashni ilgari suradi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy tomonidan yaratilgan "Odob as-solihin" asari jamiyat a'zolari, shu jumladan, yoshlarning ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol bo'lishlarida katta ahamiyatga ega. Mazkur asar har bir inson tomonidan o'rganilishi va kundalik turmushda qat'iy amal qilinishi zarur bo'lgan hulq-odob qoidalarining majmui sanaladi. Shu bois Sharq pedagogikasi tarixida mazkur asar ham Unsurul-Maoliy Kaykovusning "Qobusnoma" asari kabi o'z o'rni va mavqeiga ega.

2. Jaxon otin Uvaysiy (1779 - 1845)

Jaxon otin Uvaysiy Marg'ilon shahar Childuxtaron mahallasida, Farg'ona tumani, Arsun qishlog'ida tug'ilib yashagan. Uning otasi Qaynar devona yoki Devonai Qalandar deb yuritilgan. (Uning ismini Siddiqbobo deb ataganlar.) Onasining nomi esa Chinnibibi edi.

Uvaysiyning maktabdorlik faoliyati qaysi yillarda boshlanganligi ma'lum emas. Ammo, u turmushga chiqquncha, shoira, otincha sifatida anchagina tanilib qolgan edi. Onasi Chinnibibi o'qitadigan qizlar maktabida avval xalfalik qilgan, keyinchalik uning o'zi mustaqil tarzda qizlarni o'qita boshlagan.

1809 yilda Umarxon (1809—1822) xon bo'ldi. U Marg'ilon o'rdasidagi butun xarami bilan poytaxt — Qo'qonga ko'chib keladi. Bu davrda ota-onasining vafoti, ustiga eri o'lib, ikki bolasi bilan beva qolgan Uvaysiy Marg'ilonda yashardi, akasi Oxunjon hofizning yordami hamda muallimaliqdan kelgan daromadi bilan tirikchilik qilar edi.

Umarxon Uvaysiyni o'rdaga muallima, sozanda, xonanda sifatida qabul qiladi. Uvaysiy o'rdada yosh bolalarni va kanizaklarni o'qitadi. Nodiraning ijodiy ishiga ko'maklashadi.

Uvaysiyning Umarxon saroyiga kelib saroy shoirlari qatoriga qo'shilishi bilan bog'liq turli fikrlar mavjud. Aslida Uvaysiy maxsus yorliq bilan Marg'ilondan Qo'qonga chaqirilgandi.

Nodira Uvaysiyni o'z himoyasiga oladi. Ikkala shoira egachi-singil tutinadilar. Nodira egachisiga Qo'qondan hovli-joy in'om qiladi. Uvaysiy Qo'qonda Nodiraning eng yaqin kishisi, suhbatdoshi, sirdoshi bo'lib qoladi. Xalq orasida tobora uning obro'yi, shuhrati ortadi, Nodira qaerga sayohatga borsa, Uvaysiyni ham o'zi bilan birga olib boradi. Nodira bilan u Konibodom, Xo'jand, O'ratepa, Toshkent, Aidijon, O'sh va boshqa shaharlarda bo'ladi.

Ammo biz Uvaysiyning muallimlik faoliyatini o'rganar ekanmiz, uning o'qitish usullari haqida, o'sha davrdagi qizlar maktabi, ularning mazmunida otinlarning o'rni haqida muayyan ma'lumotga ham ega bo'lamiz.

XIX asrda hozirgi O'zbekiston hududi va umuman O'rta Osiyoda ta'lim-tarbiya muammolari bilan maxsus shug'ullanuvchi mutaxassislar, olimlar, mutafakkirlar bo'lmagan. Lekin davrning ilg'or kishilari — shoir va mutafakkirlari o'z ma'rifiy qarashlari asosida ta'lim-tarbiyani rivojlantirganlar. Shubhasiz, ta'lim-tarbiyaning mohiyati, ijtimoiy ahamiyati, maqsad va vazifalari, tarbiyachining ijtimoiy hayotda tutgan o'rni singari masalalar haqida u yoki bu ma'noda o'z fikrini bildirmagan inson — chinakam tarbiyachi bo'lishi qiyin.

O'tmishdagi barcha Sharq mutafakkir va shoirlari singari o'zbek otinlarining ham pedagogika nazariyasiga oid asarlari yo'q. Lskin, ularning ko'pchiligida nazm iqtidori bo'lganligi tufayli, bizga meros qilib qoldirgan she'riy durdonalariga asoslangan holda ta'lim-tarbiya to'g'risidagi qarashlari, xalqqa ma'rifat tarqatish sohasidagi intilishlarini aiiqlash mumkin. Bir so'z bilan aytganda, pedagogika ularning asarlariga singib ketgandir.

U 1796—1797 yillarda onasi otinliq qilgan xususiy maktabda dastlab xalfalik va keyinchalik mustaqil ravishda otinlik qilgan. Jaxon Ogin o'z maktabida ta'lim-tarbiya sohasida o'ziga xos ilg'or usullarni qo'llashga harakat qilganligini ko'ramiz.

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, XIX asr sharoitida maktablarning aniq bir ta'lim tizimi haqida gapirish bir oz qiyin.

Budavrda asosan maktablarning, ya'ni ta'lim muassasalarining quyidagicha boshlang'ich maktablar tuzilishiga ega ekanini kuzatamiz:

1. Maktablar: a) o'g'il bolalar maktablari — o'g'il bolalarga diniy ta'lim-tarbiya beradigan boshlang'ich maktablar; b) otin oyi maktablari — qiz bolalarga Islom qoidalarini o'rgatadigan va boshlang'ich ta'lim beradigan maktablar.

2. Madrasalar—o'g'il bolalarga diniy ta'lim beruvchi oliy ta'lim muassasalari.

Yuqorida sanab o'tilgan ta'lim o'choqlari (otin oyi maktablaridan tashqari) vaqf daromadlaridan kelgan mablag' hisobiga ta'minlanardi.

Qizlarga boshlang'ich ta'lim beradigan otin bibi maktablari esa asosan xususiy bo'lib, otinlarning uylarida tashkil qilinardi. Bunday maktablar muayyan bir o'quv rejasi va dasturiga ega emasdilar. O'quvchilarni ham sinflarga bo'lib emas, balki bolalarni o'qitiladigan kitoblarni o'zlashtirish darajasiga qarab gypxlapra bo'lib o'qitilardi.

Domla otin oyi darsni berilgan vazifani o'qitib ko'rish va yangi topshiriq berishdan boshlar edi. Hech bir domla yoki otin oyida o'ziga xos ishlar, umumiy o'quv darsligi yo bo'lmasa o'quv uslubi bo'lmas edi.

Uvaysiy Umarxon saroyida shoira sifatida she'r san'atidan, musiqadan shu tarzda muallimalik qilgan.

Jahon Otin Uvaysiy faoliyat ko'rsatgan qizlar maktabi ham ana shunday ibrat olsa arziydigan bilim o'choqlaridan sanalgap. O'zining butun faoliyati davomida xalqimiz orzu-umidlarini ro'yobga chiqarishga harakat qilgan Jahon Otin xalqimizning oqila qizlarini tarbiyalash — go'zal hayotga erishishning birdan-bir yo'li deb o'ylab, o'zining butun umrini yosh qizlarga ta'lim va tarbiya berishga bag'ishladi. O'zbek ayollarining ma'naviy ozoddigi ularning nazm dunyosiga kirib, baralla kuylashida muhim o'rin tutdi.

O'z maktabida qizlarga boshlang'ich ta'lim berar ekan, Jaxon Otin ularning zehni o'stirishga katta ahamiyat beradi. Otin o'z shogirdlariga savod o'rgatibgina qolmay, ular orasidan iqtidorli qizlarni tanlab sharq she'riyati bilan tanishtiradi. Qizlarni nazm bo'stoniga yetaklaydi. Jahon Otin o'z shogirdlariga ta'lim-tarbiya berar ekan, ularga hayotni faol harakatda deb tushuntiradi. Bilim olishga intilish har bir insonning burchi ekanligini uqtiradi, ilm-ma'rifat kishini go'zal qiluvchi muhim fazilat, deb ta'kidlaydi.

O'zining ravon va nafis g'azallari bilan Umarxon saroyida «Man-Man» degan shoirlar bilan bahslashgan Jahon Otin Uvaysiyning bizga qoldirgan merr. Tajribali murabbiya o'zining muammo san'ati orqali shogirdlari zehni o'stirishga harakat qilgan. Xuddi ana shu she'riy topishmoqlar orqali qancha-qancha yosh qalblarga ziyo oqib kirgan. Chunki, bular shogird qizlarning mushohada kuchini tarkib toptirishda narsalarga e'tibor bilan qarash, san'atkor ko'zi bilan kuzatishga o'rgatishda Jahon Otinning o'ziga xos uslubi bo'lganligiga yaqqol misoldir.

Jahon Otin Uvaysiy o'zbek pedagogikasi maktablari tarixida o'z o'rniga ega bo'lgan buyuk shaxs.

U o'zining maktabdorlik va ijodiy faoliyati bilan yoshlar ta'limida yuksak o'ringa ega. Uvaysiyning ma'rifiy faoliyatida uning ayollar savodxonligini oshirish, aqliy tarbiya, musiqa san'ati, qobiliyatli qizlar bilan ish usullari alohida o'ringa ega. U o'z davrining yosh talabalariga hayotga muhabbat tuyg'ularini singdirib borgan; tez fikrlash, chiroyli so'zlash va boshqa tarbiya vositalari bilan bog'liq bo'lgan chiston-topishmoq usullarini yaratishni o'rgatgan. Shuning uchun xam Uvaysiy ijodiy msrosini o'rganish va uni hozirgi davr maktablar ta'lim-tarbiya tizimi mazmuniga kiritish muhimdir.

3.Husayi Void Koshifiy

Husayn Voiz Koshifiy xam o'z davrining yirik olimi sanaladi. Husayn Voiz Koshifiyning (taxm.1440-1505 yy.) Hirotida Abduraxmon Jomiy, Alisher Navoiylar bilan xamkorligi ilm-fan taraqqiyotida katta axamiyat kasb etgan. Husayn Voiz Koshifiy axloq, nujum, mantiq, adabiyotshunoslik, riyoziyot, xisob, islom tarixi, iloxiyot, tarix, musiqashunoslik, tasviriy san'at, tabobat ilmiga oid 200 dan ortiq asar qoldirib, Sharq ma'naviy madaniyatini rivojlantirishda o'z o'rniga ega.

Koshifiy Xurosonda Husayn Boyqaroning voizi (notig'i), ta'burchisi, maslaxatchisi sifatida shuxrat qozonadi. Chunki Koshifiy Xuroson shaxarlarida va'z aytib, xulq-odob qoidalar, Qur'on va Hadis masalalarini sharxlab, xalq orasida xurmat-e'tibor kozongan.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Husayn Voiz Koshifiyning "Axloqiy Muxsiniy" asari ingliz, nemis, o'zbek, turk tillariga tarjima qilingan. Mazkur asar Husayn Boyqaroning o'g'li Abdulmuxsin Mirzoga bag'ishlangan bo'lib, inson kamoloti uchun eng zarur xislatlar ta'riflanadi. Asarda inson aqliga, aqliy tarbiyaga katta e'tibor beriladi. Aqlni xaqiqat sifatida ta'riflab, inson o'zining faoliyatini aql yordamida amalga oshiradi, deydi.

U ilm boylik va dunyo orttirish uchun emas, balki xayot kechirish uchun zarurdir, chunki ilm — doimiy, mol-dunyo o'tkinchi deb tushuntiradi. Haqiqiy dono, bilimdon kishilar o'tkinchi narsalarga e'tibor bermaydilar, deydi. Demak, Koshifiy ilmni amaliyot bilan bog'lab tushuntiradi. Koshifiy xar bir ishning muvaffaqiyatini bilimlarni amalda qo'llanishi bilan belgilagan. Bunda u inson aqlini faoliyatning asosi

sifatida talqin etib, o'z navbatida bu faoliyat yangi bilimlarning paydo bo'lishiga asos bo'ladi, deydi va bu fikri bilan ancha ilgari ketadi. Masalan, u "Axloqi Muxsin" asarida aql bilan faoliyatning o'zaro aloqasi haqida gapirar ekan, barcha kishilar aqlga ehtiyoj sezadi, aql esa amaliy faoliyatga ehtiyoj sezadi. Harakat, faoliyat aqlning ko'zgusi sanaladi. Aql yordamida insoniyat tajribasi, ma'naviy qadriyatlar yig'ilib boradi va kelgusi avlodlarga yetkaziladi» deb ta'kidlaydi. Koshifiy shuning uchun xam avvalo ilm-fan, olimlarning jamiyatdagi o'rniga katta baxo beradi, ustozlarning qadriga yetish zarurligini uqtiradi. Ikkinchidan, ustozga xurmat odoblilik namunasi sifatida xam qaraladi.

Xusayn Voiz Koshifiy insonni bilim orqali tarbiyalash, uning aqliy qobiliyatini o'stirish mumkin, deb bilimning insonni shakllantirish mezonini sifatida talqin etadi.

U ilgari surgan axloqiy tushunchalar: yaxshilik va adolat, burch, vijdon, or-nomus, baxt-saodat kabilarni ta'riflab, xar birini insonda shakllantirish yo'llari va usullarini xam bayon etadi, ularning tarkibiy qismlarigacha ajratib, ularni ijtimoiy talab darajasida tushuntiradi. Shu bilan birga asosiy mezonlarini xam ko'rsatib beradi. U axlokiylikning asosiy mezonlari sifatida insoniylik, adolatlilik, sof insoniy munosabatlar deb biladi. Bularga teskari bo'lgan xatti-xarakatlar: yolg'onchilik, chaqimchilik, g'araz, xasad, baxillik, pastkashlik, g'iybatchilikni qoralab, ulardan qutulish yo'llarini xam bayon etadi.

Shuningdek, Koshifiy axloqiy talablarni xam bayon etadi. Bu talablar axloq koidalari bo'lib xisoblanadi. u o'ttizdan ortiq axloqiy qoidalarni bayon etib, bular sabr, xayo, pokizalik, sobitqadamlik, avf, saxiylik va saxovat, tavoze' kamtarlik, rostgo'ilik, shijoat, xushyorlik, farosat kabi insoniy fazilatlarini barcha qirralariga ta'rif beradi.

Demak, Koshifiy axloqiy qarashlarida komil insonga xos bo'lgan barcha xislatlarni o'zida ifodalagan ilm-ma'rifatli, xaqiqatparvar, adolatli, xar qanday adolatsizlikka qarshi kurashuvchi oliyanob inson qiyofasini tasavvur etamiz. Xusayn Voiz Koshifiyning yana bir asari "futuvvatnomai Sultoniy" bo'lib, unda komil insonni shakllantirishning aynan amaliy yo'llanmalari beriladi. Ma'lumki, X asrdan boshlab javonmardlik yoki futuvvatchilik xarakati keng yoyilgan. Bunda barcha yosh yigitlar o'z xayotini faqat ezgu xislatlarni tarkib toptirishga bag'ishlab, zoxiran va botinan pok bo'lish, o'z ezgu niyatlarini amalga oshirish uchun jamoa bo'lib uyushgan. Bunday yoshlarni javonmardlar yoki futuvvatlar deb atashgan. Ular ma'naviy va jismoniy yetuklikka intilgan, mardlik va oliyanoblik namunasini ko'rsatgan. Ularning o'z jamoasi, piri, ustozlari, yig'iladigan joylari bo'lgan. Sarbadorlar Abu Muslim, Yaqub ibn Lays, Maxmud Torobiy kabi qaxramonlarimiz xam o'z vaqtida javonmardlar bo'lishgan. Koshifiyning "Futuvvatnomai Sultoniy" asari xam boshqa ta'limiy-axloqiy asarlar qatori ana shu javonmardlik ilmining qoida-nizomlarini ifoda etgan. Futuvvat (jvonmardlik) ilmi xam tasavvuf, so'fiylikka muvofiq kelib, insonni axloqan poklash, mexru shafqat, ximmat va mardlik ko'rsatishni targ'ib etgan. Tasavvuf futuvvatda yuksak g'oyalarning amaliy-ijtimoiy tadbqiqini ko'rsa, futuvvat esa tasavvufda nazariy-e'tiqod asosini topgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Xonliklar davridagi ilm-fan, ta'lim-tarbiyadagi o'zgarishlar haqida gapiring.
2. Mazkur davrda ayollar maktabida ta'lim tizimi va mazmuni haqida so'zlab bering.
3. Jahon otin Uvaysiyning qizlar maktabida ta'lim mazmuni qanday bo'lgan?
4. Muhammad Sodik Qoshg'ariyning "Odob as-solihin" asarining mazmunini so'zlab bering.

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

"Odob as-solihin" asaridan o'zingiz uchun qanday saboq oldingiz (kichik insho yozing).

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

12-mavzu	XIX asrning ikkinchi yari va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida ta'lim-tarbiya

Reja:

1. Turkiston o'lkasida diniy-islomiy tarbiyaviy muassasalar va pedagogik fikr taraqqiyoti
2. Turkistonda chorizm maktab siyosatining boshlanishi. Rus-tuzem maktablari va matbuot.

3. Rossiya xalqlari uchun xukumat maktablari.

4. Turkistonda dastlab ochilgan rus maktablari.

Tayanch iboralar: Turkiston, Rossiya imperiyasi, Shuro xukumati, rus-tuzem maktablari, madrasalar, gimnaziyalar, oliy maktab madrasalari, qizlar maktabi, qorixonalar, dalailxona, madrasa, shamsiya, shariat . .

Darsning maqsadi: Turkiston o'lkasida diniy-islomiy tarbiyaviy muassasalar, Turkistonda chorizm maktab siyosatining boshlanishi, Rus-tuzem maktablari, Rossiya xalqlari uchun xukumat maktablari va Turkistonda dastlab ochilgan rus maktablari xaqida talabalarda talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish.

1. Turkiston o'lkasida diniy-islomiy tarbiyaviy muassasalar va pedagogik fikr taraqqiyoti

Markaziy Osiyo zaminida Temuriylar hukmronligi inqirozga yuz tutgandan keyin, bu o'lkani qo'lga kiritish uchun jahonning ko'pgina mamlakatlari harakat qildilar. Ana shulardan biri chor Rossiyasi edi.

Markaziy Osiyoni Rossiyaga qaram qilish g'oyasi Petr 1 dan boshlanib, uning vafotidan so'ng Yekaterina hukumati tomonidan davom ettirildi. Nikolay II taxtga o'tirgach, tezlik bilan Markaziy Osiyoni o'ziga bo'ysundirishga intildi.

Rossiyaning bosqinchilik yurishi XIX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Chunki bu davrda sobiq imperiya o'rnida 3 ta xonlik – Buxoro amirligi, Xiva hamda Qo'qon xonliklari bo'lib, bular o'rtasida nizo kuchaygan edi. Bundan foydalangan chor hukumati o'zining yovuz niyatlarini amalga oshirishga kirishib dastlab Qozog'istonni o'zlariga tobe qildilar. So'ngra Qozog'iston orqali 1864 yilda Turkmaniston, Chimkent, Avliyo otani, 1865 yilda Toshkentni zabt etdilar. 1867 yilda Yettisuv viloyati, 1868 yilda Samarqand, 1876 yilda Farg'ona viloyati Rossiya qo'liga o'tdi.

1876 yil 19 fevralda podsho Aleksandr II Qo'qon xonligi tugatilganligi to'g'risida buyruqqa imzo chekdi. 1885 yilga kelib Markaziy Osiyoning hamma yerlari Rossiya tasarrufiga o'tdi va o'lkada Turkiston general gubernatorligi tashkil etiladi.

Markaziy Osiyo mustamlaka davlatiga aylantirilgach, chor hukumati mustamlakachilik siyosatini yurgizdi, bu siyosatga qarshi ko'tarilgan xalq qo'zg'olonlarini esa ayovsiz bostirdi. U Markaziy Osiyo xududida istiqomat qiluvchi turli xalqlarni bir-biriga qarshi qo'yish bilan ular o'rtasida kurashni avj oldirdi.

Chor hukumati xalqimizning milliy madaniyatiga va uning rivojiga tish-tirnog'i bilan qarshilik qildi milliy zulmni kuchaytirdi. Bu zulm birinchi navbatda madaniyat, fan, san'at, ijtimoiy va pedagogik fikr, turmush tarziga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xalq o'zining milliy merosi, qadriyati va g'ururidan mahrum bo'la boshladi. Turkiston general gubernatori fon Kaufman imperatorga yo'llagan bir maktubida Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy-ijtimoiy taraqqiyoti uch yuz yil orqaga surib yuborilganini maqtanib yozgan edi. Inqilobdan oldin masjid va madrasalardagi kitoblar, noyob qo'llanmalar yondirib tashlandi, bir qismi Peterburgga olib ketildi.

O'lkada yuz bergan bu voqeliklar ilg'or ziyolilarning faoliyatida ham o'z ifodasini topdi. Ular o'lkada chor ma'murlari qo'llagan jabr-zulmlariga qaramay ilm-fan va madaniyatning umumiy rivojiga o'z hissalarini qo'shdilar. Ular o'zlaridan oldin o'tgan ulug' mutafakkirlarning insonparvarlik, pedagogik fikr, g'oyalarini davom ettirdilar. Buni Anbar otin, Ahmad donish, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Furqat, Muqimiy, Avaz O'tar, Zavqiy, Saidahmad Siddiqiylarning ijodida ko'rish mumkin.

XIX asrning o'rtalarida Turkiston o'lkasida boshlang'ich ma'lumot beradigan maktab hamda o'rta va oliy diniy ta'lim beradigan madrasalar mavjud edi. Maktablarning aksariyati, shu jumladan, qishloq maktablarining ko'pchiligi diniy ta'lim beruvchi eng oddiy boshlang'ich maktablar edi. Bu maktabda machitlarning imomlari, savodxon mullalar dars berardilar. Bunday maktablarda o'qitish eng oddiy diniy vazifalarni o'rgatish bilan, ya'ni arab tilida yozilgan Qur'onni o'qishni o'rgatish, har bir musulmon uchun zarur bo'lgan asosiy vazifalarni bildirish bilan cheklanardi.

Shahar maktablarida diniy ta'limdan tashqari, umumiy ta'lim elementlari – yozish va hisoblash yo'llari o'rgatilardi.

Shahar maktablarida o'quvchilar soni 20-30 taga qishloq joylarida esa 10-15 taga yetar edi. O'qishga 6 yoshdan qabul qilinib, o'zlashtirishga qarab 17-18 yoshlarigacha davom etardi. Maktabda avval "Haftiyak", keyin "Qur'on" yod olinar, so'ng "Chor kitob"ga o'tilardi.

"Chor kitob" 4 bo'limdan iborat bo'lib, 1-bo'lim – haq-xudoning nomlari tushuntirilardi, din qoidalari, tahorat, namoz bayon etiladi, ikkinchisida bidon-e'tiqodni anglash, uchinchi bo'limda kalomi nabi-rivoyatlar bahs etilgan. Shuningdek, xalq orasida mashhur shoirlarning she'r va g'azallari o'qitilar edi. Odatda, bunday maktablarning o'quvchilari badavlat oilalarning bolalari bo'lar edi. Ular o'qishni tamomlab, olgan bilimlarini savdo-sotiq ishlarida, hunarmandchilik ustaxonalarida qo'llar edilar, ba'zilar qo'shimcha ta'lim olib, xattotlik kasbi bilan shug'ullanar, ba'zilar madrasaga kirib o'qishni davom ettirardilar.

Oliy diniy maktab bo'lgan madrasada o'rta asrga oid diniy falsafa va musulmon huquqlari, arab tilining grammatikasi va mantiq ilmlaridan dars o'tilardi. Uning o'quv rejalari vaqt va sharoitga qarab o'zgarib turgan. Masalan: XV asrning 30-40 yillarida Samarqand va Hirot madrasalarida dunyoviy bilimlar: matematika, astronomiya, musiqa kabi fanlar ham o'qitilgan.

Madrasa uch bo'limdan iborat bo'lgan: birinchi bo'limda musulmon diniy aqidalari bayon qilingan kitob – arab tili va qonunchilik o'rgatilar edi. Bu bo'lim talabasi 9-10 yil o'qigan.

Ikkinchi bo'limda qonunchilik, ilohiyot, (qonunchilik), mushkulot, mantiq, arab tili grammatikasi, notiqlik mahorati kalom o'qitilgan. Unda 7-8 yil o'qishgan.

Uchinchi bo'limda ilohiyot, qonunchilik, kalom o'qitilgan. Qonunchilik kursida geografiya va arifmetikadan ba'zi ma'lumotlar berilgan. Madrasani tamomlab chiqqanlar imomlik bilan shug'ullanish va qozixonalarda ishlash huquqiga ega bo'lar edi. Maktab va madrasalarda asosan o'g'il bolalar o'qitilar edi. Shaharlardagi diniy maktablarda ba'zi domlarning xotinlari – otinoyilar qizlarni ham o'qitish bilan shug'ullanar edilar. Maktab va madrasalarda dars o'zbek, arab va fors-tojik tillarida olib borilardi.

Musulmon maktablarida ta'lim tizimi 5 toifaga bo'lingan edi. Quyi maktab – bu maktablarda o'g'il bolalarga savod o'rgatishgan (4 yil). Xalilxona maktabi – (namoz) yod oldirib o'rgatilgan. Qorixona - Qur'on yod olingan. Madrasa. Maktab internat – o'rta madrasa. Bu maktabda ham diniy, ham dunyoviy fanlar o'qitilib, o'rta ma'lumot berilgan.

Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingandan keyin maktab va madrasalarda ba'zi o'zgarishlar yuz berdi. Musulmon maktablari uchun bosmaxonaga chop qilingan darsliklar paydo bo'ldi. Qozondan bosmaxonada nashr qilingan qur'on va haftiyaklar, Hindiston va Erondan shoirlarning litografiya chop qilingan to'plamlari keltirildi, Toshkentning o'zida ham maktablar uchun darsliklarni litografiya usulida nashr qilish yo'lga qo'yildi.

Mustamlaka ma'muriyati mashg'ulotlar o'rta asr tartibida olib borilayotgan musulmon maktablarining ishiga aralashmas edilar. Ammo maktablarda rus tilini o'qitishni rag'batlantiruvchi choralar ko'rishga ham harakat qilinardi. Natijada, mahalliy yoshlar rus tilini o'rganishga ko'proq e'tibor bera boshladilar. XX asr boshlarida esa madrasalarda rus tilini o'qitish joriy qilinsin, degan ko'rsatmaga binoan 1913-1917 yillarda ba'zi madrasalarda rus tilini o'qitish joriy qilindi.

Eski maktablarda ham ba'zi o'zgarishlar sodir bo'ldi. Rus tuzem maktablari hamda yangi xil maktablarning ta'siri ostida ba'zi eski usul maktablarda birmuncha yangiliklar joriy qilindi, - litografiya bosilgan alifbelar yordamida tovush metodi asosida savod o'rgatish joriy qilindi, qizlarga o'qishni o'rgatish bilan birga yozishni ham o'rgatishga kirishildi. Bu yangiliklarga ko'ra o'zbek maktablari hayotida katta siljish ro'y berdi.

XX asr boshlariga kelib, Turkiston o'lkasidagi yirik markaziy shaharlarda oliy ta'lim maskani hisoblangan quyidagi madrasalar:

Buxoroda – 80, Qo'qonda – 40, Samarqandda – 22, Marg'ilonda – 28, Toshkentda -17 mavjud bo'lib, ularda 400 dan 5000 tagacha talaba tahsil olar edi.

1906 yilga kelib, birgina Samarqand viloyatining o'zida 1510 ta musulmon maktabi bor edi, ularda 1482 o'qituvchi 12740 talabaga saboq bergan.

Umuman olganda Turkiston o'lkasida 1905-1906 yillarda 5290 ta maktab bo'lib, ularda 70955 talaba ta'lim olgan.

Bu davrga kelib mahalliy fuqaro bolalaridan ilmiy kishilar tayyorlash maqsadida Xeva xoni Sayid Muhammad Rahimxon Bahodirxon soniy – Feruz (1844-1910 y.) katta ishlarni amalga oshirdi. Bevosita

uning tashabbusi bilan 1884 yili o'z saroyida maktab ochilib, bu maktabda rus o'qituvchisi va Mirzo. Rahmonquli qori kabi mahoratli ta'lim-tarbiya ustalari yoshlarga bilim berish ishi bilan shug'ullandilar.

Feruz farmoniga muvofiq 1904 yilning 10 noyabrida Urganchda birinchi yangi usul maktabi ochildi. Unda Husayn Qo'shaev degan Turkiyadan kelgan o'qituvchi yoshlarga ta'lim-tarbiya bera boshladi.

Husayn Qo'shaev 1906-1907 o'quv yilida xonlikdagi ilg'or ma'rifatparvar kishilarning istaklarini hisobga olib, Urganchda qizlar maktabini ham tashkil etdi. Feruz unga homiylik qilib, Xazina hisobidan maktab uchun alohida mablag' ajratib berdi.

Feruz homiyligidagi bu maktabda Husayn Qo'shaevning turmush o'rtog'i Komila Qo'shayeva qizlarga bilim bera boshladi.

1909 yilga kelib Feruz quli ostidagi madrasalar soni 130 taga yetib, undagi mullavachchalar 2300 kishidan ortib ketdi.

Feruz Xeva ziyolilari orasida nufuzli o'rinni egallagan ma'rifatparvar Komil Xorazmiyni Toshkent shahrida gimnaziya va maktablardagi o'qitish usulini o'rganib kelishi maqsadida safarga jo'natadi. Safardan qaytgach Komil Xorazmiy bu sohadagi ishlarni anchagina jonlantirib yubordi.

Mazkur maktab o'quv dasturi hamda rejasiga – riyoziyot, tarix, jo'g'rofiya, tabiat, rus tili, mahalliy savod (ona tili) va islomshunoslik fanlarini o'qitish belgilanadi. Mashg'ulot jarayonida Sharq mutafakkirlari – Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Sa'diy Sheroziy, Mashrab, So'fi Olloyor kabilar bilan bir qatorda rus shoir, yozuvchilarining asarlari ham o'rganildi. Shuningdek, u, vohada san'at, maorif va madaniyat rivojiga rahnamolik qilib, saroyda "Podshohi zamon tipolitografiyasi"ni tashkil qildi.

"Litografiya" - yunoncha so'z bo'lib "Litos" - tosh va "grafos" yozaman degan ma'noni bildiradi. Bu atama o'zbek tilida toshbosma tarzida qo'llanib kelingan.

Feruz saroyidagi bu toshbosmaxonada ilk bor Abu Nasr Forobiyning "Nisobus - sibiyn" (Bolalar nasibasi), Alisher Navoyning "Xamsa" asaridan parcha, "Hayrat ul-abror" dostoni, Shermuhammad Munisning "Munis ul ushshoq" devoni, Yoqubxo'ja ibn Ibrohimxo'janing "Devoni Xolis" to'plami, Feruzning "Devoni Feruz" va boshqa o'nlab asarlar nashr etilgan.

Turkiston o'lkasi Rossiya tomonidan bosib olingach, chor ma'murlari ming-minglab rus oilalarini Markaziy Osiyoga ko'chirib keltiradi. Farg'ona viloyati, Sirdaryo, Samarqand va boshqa viloyatdagi (shaharlar) mahalliy dehqonlarning serunum yerlari tortib olinib, ularga beriladi.

3. Turkistonda chorizm maktab siyosatining boshlanishi.

Rus-tuzem maktablari va matbuot.

Rus muhojirlari Turkiston general – gubernatorining farmoniga binoan o'lkada rus maktablari, rus tuzem maktablari, gimnaziya kabi maktablarni ochish va bu maktablarni kengaytirish hisobiga mahalliy maktablar, maktab madrasalarni siqib chiqarish maqsadida maorif islohotini o'tkaza boshladilar.

Bu bilan go'yoki, ular Markaziy Osiyo aholisining savodxonlik darajasini oshirmoqchi bo'ldilar va har bir qilingan ishni bo'rttirib ko'rsatishga urindilar.

1917 yilgi to'ntarishgacha 21 foiz savodxon bo'lgan o'lka aholisini, yoppasiga savodsiz edi, deya kamsitishga urindilar, quruq bo'hton yog'dirdilar.

O'lka aholisini savodxon qilish uchun eng avvalo rus, rus tuzem, gimnaziya kabi o'quv maskanlari kerak, madrasa va "usuli qadimiya" eski usul maktablarida, otinlar maktablarida savod chiqarib bo'lmaydi degan siyosatni yurgizishga harakat qildilar.

Ayni vaqtda chor hukumati rus bo'lmagan aholi yashaydigan joylarda maktablar ochar, bu maktablar esa o'z oldiga ruslashtirish maqsadini qo'yar edi.

Chor hukumati tomonidan XX asrning 60 yillarida maktab ustavlari tasdiqlanib, shular asosida boshlang'ich hamda o'rta maktablar qayta tuzilib, rus bo'lmagan xalqlar uchun maktablar tashkil etishga doir davlat hujjatlarini ishlab chiqishga kirishdilar.

Maktab ishiga taalluqli asosiy siyosiy va ideologiya sohasidagi ko'rsatmalar 1870 yilda chor Rossiyasi xalq maorifi noziri D.A.Tolstoy tomonidan ifodalab berilgan edi. "Bizning vatanimizda yashovchi barcha begona (rus bo'lmagan) xalqlarning ma'lumotli bo'lishining oxirgi maqsadi, deb ma'lum qilgan edi, u, - shubhasiz, ularni ruslashtirish va rus xalqi bilan birlashtirishdan iborat bo'lishi kerak". Ruslashtirish ko'rsatmasi 1870 yilda e'lon qilingan bo'lib, unga binoan rus millatiga mansub bo'lmagan barcha xalqlar uchta toifaga bo'lingan edi.

“Juda kam ruslashgan xalqlar”, bularga Sharqiy Sibir va Povolje xalqlari kirar edi. Bu xalqlar uchun ochilgan maktablarda o‘qishni ona tilida boshlash va keyinchalik rus tilida o‘qitishga o‘tish tavsiya qilinardi.

“Ruslar ham yashaydigan rayonlarda yashovchi xalqlar”. Bu joylardagi maktablarda o‘qitishning dastlab rus tilida olib borish ayrim hollarda ona tilining yordamiga tayanish va mumkin qadar tezroq faqat rus tilida o‘qitishga o‘tish taklif qilinardi (masalan, gruzin bolalari o‘qitiladigan maktablarda o‘qitish shunday olib boriladi).

“Etarli darajada ruslashgan xalqlar”. Ukrainlar, bellarus va boshqalar, bularning maktablarida o‘qitishni faqat rus tilida olib borish tayinlangan edi. Mazkur “Qoida”larni mana shu toifaga kiritilgan xalqlarga qo‘llanishni 60 yillarda ijtimoiy harakat jarayonida vujudga kelgan ona tilida o‘qitish tajribasini batamom siqib chiqarishga olib keladi.

Mana shu umumiy direktiv hujjat asosida ulkan Rossiya imperiyasining ayrim hududlardagi maktablarning ta’lim-tarbiyaviy ishi prinsiplarini belgilab beradigan yo‘l-yo‘riqlar yaratiladi va e‘lon qilinadi.

1776 yilda Markaziy Osiyo tumanining general-gubernatori huzurida Turkiston o‘quv yurtlarining maxsus boshqarmasi tashkil etilgan bo‘lib, avvalo, ruslashtirish siyosatini amalga oshirish vazifasi uning zimmasiga yuklatilgan edi.

Tegishli davlat hujjatlari bilan maktablarning ish tartibini belgilab va maktab idorasi organlari o‘z maqsadlarida mustahkamlanib olgach, chorizm o‘qituvchilarning faoliyatini injiqlik bilan sinchiklab nazorat qilish tizimini to‘xtovsiz oshirib bordi.

Tarixda o‘zbek xalqi ko‘p bosqinchilarni ko‘rgan. Masalan, mo‘g‘ul-tatar bosqinchiligini oladigan bo‘lsak, ular odamlarni qirgan, boyliklarini talon-taroj qilgan... ammo madaniyatiga, tiliga va diniga tegmagan. Eng dahshatlisi, ruslar Turkistonda barcha bosqinchilik ishlarini olib borish bilan birga xalqning urf-odatidan, tili va dinidan ham ayirmoqchi bo‘ldilar.

General Rozenbax esa shunday degan edi: “O‘lkani ruslashtirish rejasini amalga oshirishda maktab katta ahamiyat kasb etishi lozim”. Haqiqatdan ham mustamlaka davrida rus-tuzem maktablari vujudga keldi. Bu maktablarning asl maqsadi, o‘lkani ruslashtirish edi. Afsuski bu o‘rinda boshqa tishga tegadigan nozik bir holat ham bor. “Tuzemes” degani ruscha o‘zbekcha lug‘atda “mahalliy xalq”, “tub aholi” deb tarjima qilingan. Rus olimi Vladimir Dalning “Velikorus jonli tilining izohli lug‘ati” kitobida mana shunday jumlar yoziladi: “Tuzemes. Mestno‘y otnosyahiysya do izvestnoy strano‘...Tuzemno‘e jiteli chasti Okeanii stoyat na nizshey stupeni chelovechestva”.

XX asr boshlarida Turkistonda hammasi bo‘lib 20925 ishchi bo‘lgan, xolos. Temir yo‘llar o‘lkamizning barcha boyliklarini Rossiyaga tashib olib ketish maqsadida qurilgan. Yangi ochilgan turli maktablar mustamlakachi amaldorlar uchun tilmochlar tayyorlab berish uchun xizmat qilgan.

3.Rossiya xalqlari uchun hukumat maktablari.

Musulmon aholisi yashaydigan joylarda qadimdan maktab-madrasa va hokazolar mavjud bo‘lib, bularga qarshi chor hukumati Rossiyadagi ko‘p sonli xalqlar uchun maxsus hukumat maktablari barpo qilar edi. Bu maktablarning ko‘pchiligida o‘qitish rus tilida olib borilardi. Ularning biri – to‘rt yillik, ikkinchisi – ikki yillik edi. Ba’zi bir to‘rt yillik maktablarda internatlar ham bo‘lib, ularda ko‘proq feodallarning va mahalliy aholining boy qatlami bolalari ta’lim olardi. Turkistonning 1880 yilda Rossiya tasarrufiga o‘tganidan keyin Markaziy Osiyodagi rus-tuzem maktablari ancha mashhur bo‘ldi. Ammo mehnatkashlarning bolalari uchun yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan ikki yillik savod chiqarish maktablari ochilgan edi. O‘qish muddati ikki yil bo‘lgan milliy maktablardan, masalan, qozoqlarda ovul maktablari, deb atalgan maktablar tipik maktab sanalar edi.

Dastlabki ovul maktablari 1892 yilda To‘rg‘ay oblastining ovullarida tashkil topgan bo‘lib, aholini ko‘chmanchilik turmushiga moslashtirilgan edi. Ovul maktablarida rus tili, arifmetika qozoq alifbosi va islom dini o‘qitilardi. Bu maktablarda o‘qitish o‘quvchilarning ona tilida olib borilardi, lekin ularning saviyasi juda past edi. 1916 yilda 169 ta ovul maktabi bo‘lib, ularda 5 ming o‘quvchi o‘qirdi, bu maktab yoshidagi barcha qozoq bolalarining faqat bir foizga yaqinligina tashkil etardi, xolos.

Markaziy Osiyo va Shimoliy Kavkazning musulmon aholisi uchun ularni ruslashtirish maqsadini ko‘zda tutgan rus-tuzem maktablari XIX asrning 80 – yillaridan boshlab ochila boshladi. Bu maktablar o‘z

dasturlariga ko'ra rus ministerlik maktablaridan islom dinining o'qitilishi bilangina farq qilar edi. Rus-tuzem maktablarida o'qitish rus tilida, diniy ta'limot esa o'quvchilarning ona tilida olib borilardi.

4.Turkistonda dastlab ochilgan rus maktablari

Markaziy Osiyo xonliklarida islom dini davlat dini hisoblanar edi. Musulmon ruhoniylari Markaziy Osiyoning feodal hukmronlari bilan mahkam bog'langan edi; shu hukmronlarning yordami tufayli bu yerda musulmonlarning juda ko'p diniy o'quv yurtlari, chunonchi: masjidlar huzurida maktablar, madrasalar va shunga o'xshagan o'quv yurtlari bor edi. Turkistonda birinchi general-gubernatori bo'lgan Kaufman barcha musulmon muassasalariga nisbatan "aralashmaslik" (betaraflik) siyosatini tutdi.

O'rta asr musulmon maktablarini isloh qilishdan bosh tortgan chorizm, ruslar o'rnatgan yerlarda ochilgan rus maktablarini Turkistonda maorif sohasida o'z siyosatining quroli qilib olishga harakat qildi. (Toshkentda dastlabki rus maktabi 1866 yilda ochilgan edi). Rus maktablariga ruslar bilan birga o'qish uchun mahalliy aholi bolalari ham qabul qilinardi. Turkistondagi boshlang'ich rus maktablarida hunarga Rossiyaning Yevropa qismidagiga qaraganda, ancha ko'proq o'rgatilar edi; bundan maqsad mahalliy aholining bolalarini maktabga ko'proq jalb qilish edi.

Chorizmnining Turkistonda ruslashtirishdan iborat maktab tizimi uning Povolje (Volgabo'yolari) uchun maqullangan "Ilminskiy sistemasi"dan farq qilar edi. Qozon pedagogi Ilminskiy Volgabo'yidagi chuvashlar, mariylar va boshqa xalqlar uchun alohida rus va mahalliy aholi maktablari ochgan edi. Bu maktablarda o'qish dastlab bolalarning ona tillarida olib borilar, rus tili esa alohida fan sifatida o'qitilar edi, shu bilan birga, hamma darsliklar xristian (pravoslavie) dinini targ'ib qilish ruhida tuzilgan edi. Bulardan farqli o'laroq, islom dini ta'siri kuchli bo'lgan Turkistonning mahalliy aholisi o'rtasida xristianlar missionerligiga ruxsat etilmas edi; buning ustiga rus maktablarida musulmon dinini o'qitish ham man etilgan edi; rus maktablariga o'qishga kirgan yerli aholi bolalari dastlabki kundanoq rus tilida o'qitilar edi.

Turkistonda dastlabki rus o'rta o'quv yurtlari 1870 yillardan ochila boshladi: 1876 yili Toshkentda, Verniyda (hozirgi Olmaotada) erlar va Xotin-qizlar gimnaziyalari. 1879 yili esa Toshkentda o'qituvchilar seminariyasi ochildi. Gimnaziyalarga ham yerli aholining bolalari qabul qilinardi. O'qituvchilar seminariyalarida esa mahalliy aholi bolalariga 1G'3 o'rin ajratilgan edi.

Turkistonda dastlab ochilgani ba'zi bir rus maktablarida o'quvchilarning 1G'4 ini va undan ko'prog'ini mahalliy aholi bolalari tashkil etgan bo'lsa-da, lekin butun Turkiston o'lkasi bo'yicha hisoblaganda bunday maktablarda o'quvchi mahalliy aholi bolalari 200 tadan oshmas edi. Bularning ham ko'pi qozoq bolalari bo'lib, o'zbek va tojik bolalari juda oz edi, chunki musulmon ruhoniylari "kofirlar" maktablariga qarshi targ'ibot yurgizar edilar. Rus maktablarida, ayniqsa o'rta maktablarda o'quvchilar o'rtasida o'z ijtimoiy ahvoliga ko'ra boylar va oq suyaklarning bolalari ko'pchilikni tashkil etardi.

Chorizmnining maktab sohasidagi siyosati ruslashtirishdan iborat bo'lsa ham, lekin rus bolalari bilan mahalliy aholi bolalarining birgalikda o'qishlari, ular o'rtasida o'zaro do'stlikni tarbiyalardi.

Rus maktabiga o'qishga kirgan bolalar rus tilini mutlaqo bilmas edilar, natijada ancha qiyinchilik tug'ilar edi. Shuning uchun rus maktabiga kirgan, lekin rus tilini mutlaqo bilmaydigan o'quvchi rus tilida so'zlashishni o'rganib olmaguncha odatda quyi bo'limda o'qir, rus tilida so'zlashishni o'rganib olgandan keyingina yuqori bo'limga o'tkazilardi. Yuqori bo'limlarga o'quv yilining o'rtalarida ham o'tkazilar edi, chunki maktablar kichkina bo'lib, bir vaqtning o'zida mashg'ulotlar bir necha bo'limlar bilan olib borilar edi.

Rus maktablarida o'qiydigan qozoq bolalarning ko'pchiligi internatlarda yashar edilar, xudi shu internatlarda rus tili yanada tezroq va puxtaroq o'rganib olinardi.

Toshkentdagi gimnaziya dastlabki yillarda, mahalliy aholining bolalarini rus tili bilan ko'proq shug'ullantirish uchun lotin tilini o'rgatishdan ozod qilinardi.

1880 yillarning boshlariga kelib rus maktablarida o'qiydigan o'zbek va tojik bolalari uchun islom dinini o'qitish kerak, toki ota-onalari bu maktablardan qo'rqmasinlar, degan fikr tarqalgan edi. Turkiston ma'murlari bu fikrning qanchalik to'g'ri ekanligini tekshirishga qaror qildilar. 1884 yil 19 dekabrda Toshkentda, "eski shahar" qismida sinab ko'rish uchun birinchi rus-tuzem maktabi ochilgan edi. 10 yillardan keyin Toshkentda bunday maktablar soni to'rttaga ko'paydi. Bu tipdagi maktablar o'lkadagi yirik shaharlar hamda qishloqlarda ham tashkil etila boshladi. O'lkada rus, rus-tuzem maktablari ilk bor XIX asrning 70 – yillarida yuzaga kelgan bo'lsa, 1904 yilga kelib ularning soni 57 taga yetdi.

Rus-tuzem maktablarida o'quvchilarga rus muallimi rus tilini hamda arifmetikani va boshqa fanlarni o'rgatar, buning uchun o'qish vaqtining yarmi ajratib qo'yilgan edi. O'qish vaqtining qolgan yarmi "Musulmon domla" ixtiyoriga berib qo'yilgan bo'lib, u eski usul maktablaridagidek bolalarga diniy darslar o'qitish bilan shug'ullanardi.

Rus-tuzem maktablarida faqat o'g'il bolalar o'qitilar edi. Ota-onalar qizlarini bunday maktablarga bermas edilar. 1903 yilda Turkiston pedagogika to'garagi, Toshkentda qizlar uchun rus-tuzem maktabi ochildi. Lekin bu maktabning faoliyati uzoqqa cho'zilmay, ikki yildan keyin yopilib qoldi.

Rus-tuzem maktablarida rus tilini o'qitish dasturi va uslubi rus bo'lmagan o'quvchilar uchun mo'ljallab tuzilar edi. (bu maktablarda ba'zan rus bolalar ham uchrab qolar edi).

1884 yili, sinash uchun ochilgan rus-tuzem maktabida (Turkiston o'qituvchilar seminariyasining rus qismida) tarbiyalanuvchilar uchun o'zbek tili kiritildi. Namangan yaqinida bir qishloqda 6 yil yashagan va o'zbek tilini yaxshi o'rganib olgan V.P.Nalivkin, bu maktabda birinchi bo'lib o'zbek tilini o'qitgan edi. U sinash uchun ochilgan rus-tuzem maktabining birinchi o'qituvchisi edi. Nalivkin V.P. seminariyada 1890 yilgacha dars berdi. Dars chog'ida Nalivkin bo'lajak o'qituvchilarga faqat o'zbek tilinigina o'rgatib qolmasdan, balki ularda o'lkani o'rganishga ham havas uyg'otgan edi. Seminariyada o'qib chiqqanlar orasida rus-tuzem maktablarida ishlashga tayyor bo'lgan va bu ishni sevib qolganlar anchagina edi.

Turkistonning rus aholisi maktab ta'limi bilan yerli aholiga qaraganda ancha yaxshiroq ta'minlangan edi. Turkiston o'lkasida birinchi bo'lib rus maktabi Toshkentda 1866 yilda, Samarqandda 1870 yilda, oradan 1-2 yil o'tgach, Turkiston o'lkasining boshqa shaharlarida ham paydo bo'ldi.

Bu rus maktablarida mahalliy aholi bolalari juda kam sonni tashkil etardi. 1876 yilda Toshkentda erkaklar progimnaziyasi va qizlar progimnaziyasi ochiladi. 1894 yilda real bilim yurti ochildi. Bu o'quv yurtlarida boshqa shaharlardan kelgan o'quvchilar uchun pansion (yotoqxona) ham bor edi. Bu maktablar davlat byudjetidan ta'minlanar edi.

1879 yilda Toshkentda Turkiston muallimlar seminariyasi ochildi. Bu seminariya maktablari rus boshlang'ich sinflari uchun o'quvchilarga ona tilidan muallimlar tayyorlab berishi lozim edi. XIX asrning 80-yillari o'rtalaridan boshlab seminariya rus-tuzem maktablari uchun ham muallimlar tayyorlashga ham kirishdi. Mahalliy tilni o'rganish majburiy qilib qo'yilganligi Toshkentdagi bu seminariyaning xususiyatlaridan biri bo'ldi. Seminariyada V.P.Nalivkin o'zbek tilida dars bera boshlagan birinchi o'qituvchi bo'ldi. 1887 yilda Nalivkin tuzgan lug'at va grammatika risolasi nashr etildi. Bular tilshunoslik tarixida o'zbek tiliga doir birinchi qo'llanma bo'ldi.

Maktablar uchun ajratilgan mablag'larning kattagina qismi o'rta o'quv yurtlariga sarflanardi. Toshkentdagi kodetlar korpusiga ayniqsa ko'p mablag' sarf bo'lar edi. Ishlab turgan to'rtta o'quv yurtidan tashqari 1900 yildan boshlab yana beshta o'quv yurti ochildi. Samarqandda va yangi Marg'ilonda qizlar va erkaklar gimnaziyalari ishga tushdi; 1905-1916 yillar ichida o'rta maktablar soni ikki baravardan ziyodroq ko'paydi; uezd markazlarining deyarli hammasida o'rta maktablar paydo bo'ldi.

Iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan Qo'qon va Toshkent shaharlarida 1905-1907 yillarda yangi tipdagi o'rta maktablar - o'g'il va qiz bolalar birga o'qiydigan kommersiya bilim yurtlari ochildi.

Turkistonning iqtisodiy rivojlanishi hunar-texnika tipdagi maktablarning ochilishiga olib keldi. Chunonchi, 1896 yildayoq Toshkentda paxta zavodlari va boshqa zavodlarni ta'mirlash uchun kadrlar tayyorlaydigan bilim yurti ochildi; 1897 yilda irrigatsiya nazoratchilari tayyorlaydigan kurs tashkil etildi. 1902 yilda Toshkent yaqinida qishloq xo'jalik gidrotexnika maktabi ochildi; 1904 yilda Samarqandda bog'dorchilik va shu yilning o'zida Toshkentda temir yo'l texnika bilim yurti ochildi. 1908 yilda A.M.Malinovskaya Toshkentda qo'l-hunar ustalari hamda hisobchilar tayyorlaydigan xususiy qizlar hunar maktabini ochdi. Shu tariqa Turkistonda madaniy iqtisodiy rivojlanish ancha yuksa pog'onaga ko'tarildi.

Nazorat uchun savollar:

1.XIX asrning II yarmi va XX asr boshlarida Chorizm siyosati Turkistonda qanday siyosatni olib borgan?

2.Turkiston o'lkasida o'tkazilgan islohatlar asosida qanday maktablar tashkil qilingan?

3.Turkistonda dastlabki ochilgan rus maktablarining faoliyati qanday bo'lgan?

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T."O'zbekiston" 1997 yil.

13-mavzu	Turkistonda jadidchilik harakati va uning maorif rivojlanishidagi o'rni

Reja:

- 1.Turkistonda jadidchilik xarakati va ta'lim-tarbiya.
- 2.Maxmudxo'ja Bexbudiy
- 3.Munavvar Qori Abdurashidxonov
- 4.Isxoqxon Ibrat
- 5.Saidaxmad Siddiqiy
- 6.Abdugodir Shakuriy
- 7.A.Avloniy
- 8.Abdurauf Fitrat
- 9.X.X.Niyoziy
- 10.Sadriddin Ayniy.

Tayanch iboralar: Jadidlar, jadid maktablari, maorif, marifatparvarlar, madrasalar, tabobat, xandasa, mantiq, fanatizm, qadimistlar, jadidchilik g'oyalari . . .

Darsning maqsadi: Maxmudxo'ja Bexbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Isxoqxon Ibrat, Saidaxmad Siddiqiy, Abduqodir Shakuriy, A.Avloniy, Abdurauf Fitrat va X.X.Niyoziylarning xayoti va ijodi xaqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish.

1.Turkistonda jadidchilik xarakati va ta'lim-tarbiya.

Turkistondagi jadidchilik harakati bu bir tasodif xodisa bo'lmay, balki hayotimizdagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyotlar maxsuldir.

Jadidchilik oqimini ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy tomonlarini professor B.Qosimov o'z tadqiqotida batafsil bayon etgan.

XIX asrning boshlaridan Buxorodagi ma'rifatparvar musulmon ruhoniylari va ziyolilari orasida madrasa va maktablar tizimiga hamda islom diniga kirib qolgan bid'atlarni isloh qilish fikri paydo bo'la boshlaydi. Shunday islohot tarafdorlarini jadidchilar, ya'ni yangilik tarafdorlari deb atay boshladilar. Jadidizm (arabcha "jadid" so'zidan olingan bo'lib "yangi" degan ma'noni bildiradi). O'sha davrlardan boshlab bunga qarama-qarshi turgan oqim, ya'ni feodal-o'rta asrchilik, diniy fanatizm ruhida bo'lgan kishilarni esa qadimistlar, deb atay boshladilar. XIX asr boshlarida bir qancha ma'rifatparvar mudarrislar Buxoro shahridagi 200 ga yaqin madrasani isloh qilish g'oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarrisi Abu Nasr Al Kursaviy turgan edi. Qadimistlar esa ularni kofirlik va xudosizlikda aybladilar. Buxoro amiri Haydar esa Kursaviyni zindonga tashlatib, o'lim jazosiga hukm qiladi. Ammo uning tarafdorlari uni zindondan qochiradilar. Kursaviy Qozonda o'z faoliyatini davom ettirib, 1813 yilda vafot etadi. XIX asrning 50-60 – yillarida diniy islohotchilik harakati yanada kengaya boshlaydi. Endi bu harakat boshida buxorolik mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889), g'ijduvonlik domla Fozil, Mo'minjon Vobkandiy, mulla Xudoyberdi Boysuniy va boshqa mudarrislar turar edilar. Ular madrasa va maktablarni isloh qilishni emas, balki ortiqcha darslarni olib tashlash tarafdori ekanliklarini yozadilar.

Marjoniy va uning tarafdorlari bo'lgan o'sha davrning jadidlari musulmon taraqqiyparvarlaridan edilar, ular madrasalarda diniy darslar bilan bir qatorda qadimiy islom madaniyati davridagidek dunyoviy darslarni o'qitishni shart qilib qo'ydilar. Biroq, qadimistlar va amirning reaksiya siyosati natijasida ta'qibga uchragan Marjoniy Buxorodan chiqib ketishga majbur bo'ldi. Uning maslakdoshlaridan ko'pchiligi zindonga tashlanib, orqalariga 75 darra urilgach, ular tavba qilib, qaytib bunday ishlarni qilmaslikka va'da berdilar.

XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning ko'p joylarida jadidchilik harakati kuchayib ketdi. Bu harakat mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy asoslarini qayta qurishga qaratilgani sababli eski tuzum, eski turmush, eski maktab tarafdorlarining kuchli qarshiligiga duch keldi. Bu qarshi kuch vakillari qadim yo qadimchilar deb atalgan bo'lsa, yangi hayot shabadalarini olib kelishga uringan kishilar esa jadid yoki jadidchilar degan

nom oldilar. Shu tarzda asrimiz boshlarida jadidlar va jadidchilik harakati yuzaga keldi. Yangi asrning boshlanishi bilan avvalgidek ijtimoiy xorlik, iqtisodiy va madaniy qoloqlik sharoitida yashash mumkin emasligi ular uchun oydek ravshan edi. Nafaqat Markaziy Osiyo, balki Rossiyada yashovchi xalqlar ham o'z taqdirini o'zgartiribgina, feodal tuzumning negizlarini parchalabgina yangi hayotga qadam qo'yishlari mumkin edi. Oq podsho idora qilgan mamlakatdagi ana shu og'ir vaziyat tufayli 1905 yil to'ntarishi sodir bo'ldi. Bu to'ntarishdan maqsad jamiyatni demakratlashtirish, sakkiz soatlik ish kunini joriy etish, dvoryanlar ixtiyoridagi katta yer-mulkni olib, dehqonlarga bo'lib berish va hokazolar edi. Birinchi rus to'ntarishining bu dasturi bilan tanishgan Markaziy Osiyolik taraqqiyparvar ziyolilar tatar qardoshlari ortidan borib, jadidchilik harakatiga kelib qo'shildilar. 1907 yil Eron burjua to'ntarishi, 1908 yil Turkiya burjua to'ntarishi, Markaziy Osiyoda jadidchilik harakatining rasmiylashuvi va kuchga kirishida katta ahamiyat kasb etdi. Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy islohotlar yo'li bilan xalq va jamiyat hayotini yaxshilashga, madaniy yuksaklikka olib chiqishga qaratilgan dasturni bajarishga kirishdilar. Ular ta'sirida o'zbek zaminining boshqa go'shalarida ham jadidchilik harakati avj oldi.

Jadidchilik jamiyati to'ntarish yo'li bilan emas, islohotlar yo'li bilan rivojlantirishni o'zining asosiy vazifasi deb belgiladi. U o'zining bu vazifasini ado etishda, faqat bir sinfga – proletariyatgagina tayanmadi. Umuman jadidchilik insoniyatni sinflarga bo'lib tashlash tarafdori emas. Jadidlar hatto qadimchilar bilan ham ittifoq tuzib, xalq va kelajak manfaati yo'lida baqamti ishlash, bugungi ifoda bilan aytganimizda turli siyosiy qarashlarga ega bo'lgan xalq qatlamlarining tinch-totuv yashashi va ishlashi g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Behbudiy ana shu "muttahid" front tuzish g'oyasini bayon qilar ekan, "ulamo yoki ziyoli va taraqqiyparvarlarimiz boy va avomimiz birlashib, din va millat va vatanning rivoji uchun xizmat etsak"², deb yozgan. Jadidlarning bunday muttahid frontni tuzishga intilganlarining boisi turli sharoit bilan belgilangandi. Avom ham, boylar ham, ulamo ham, ziyolilar ham chor hukumati qaramog'ida bo'lgan mustamlakaning biri oz, ikkinchisi ko'p siquvda bo'lgan kishilar edilar. Markaziy Osiyo bozorlarida rus savdo va sanoat burjuaziyasi hukmron bo'lib, mahalliy burjuaziya vakillari sina boshlagan edilar. Boshqacha aytganda, mustamlakachilik azobini mahalliy boylar va savdogarlar ham seza boshladilar. Ana shunday tarixiy sharoitda, jadidlarning fikr-mulohazalariga ko'ra, oddiy xalqning iqtisodiy-madaniy hayotini yaxshilash qanday zarur bo'lsa, chet el kapitali iskanjasidan, mustamlakachilik kishanlaridan qutilish ham shunchalik kechiktirib bo'lmas vazifa edi.

Jadidlar 1906 yildayoq "Taraqqiy" deb nomlangan gazeta nashr ettirib, o'z g'oyalarini tarqata boshladilar, oradan ko'p o'tmay, "Xurshid", "Shuhrat" singari yangi gazetalar dunyo yuzini ko'rdi. Markaziy Osiyoning turli shaharlarida jadid maktablari bodroqdek ochilib, ularda diniy ilmlar bilan birgalikda dunyoviy bilimlar ham keng targ'ib qilindi. "Jadidlar nima haqida gapirishmasin, hammasi yangi nafas, yangi g'oya edi, proletar mafkurasi ham, ishchilar sinfi ham yo'q edi, tabiat birlamchi deguvchilarning mafkurasini deyarli hech kim tushunmas, biladiganlar esa juda ozchilikni tashkil qilar edi. Shuning uchun jadidchilikning yangi g'oyalar bilan paydo bo'lib, ruhoniylarga, hukmron sinflarga qarshi turishi, madaniyatni yaratishi, bir so'z bilan aytganda, yangilik edi, "jadid" jumlasining ma'nosi ham "yangi" demakdir".

Agar lo'nda qilib aytsak, jadidlarning harakat dasturi quyidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan:

Diniy taassuf va fanatizmga qarshi kurash.

Diniy aqidalarga asoslangan o'rta asr maktablari o'rniga Ovro'po qabiladagi dunyoviy ilmlarni ona tilida o'qitishga moslangan yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, feodal davri maorif tizimini isloh qilish.

Jadidchilik g'oyalarini keng xalq ommasiga yetkazish niyatida yangi o'zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot hurligi uchun kurash, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatrni yaratish.

Xotin-qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablariga qatnashlarini ta'minlash yo'li bilan ular taqdirini o'zgartirish va oilada islohot o'tkazish.

Mahalliy boylar va savdogar ahlining siyosiy va iqtisodiy jihatdan rus burjuaziyasi bilan bir huquqda bo'lishi, mahalliy amaldorlarning chor hukmdorlari tomonidan siquvga olishiga qarshi kurash. Shu yo'l bilan mustamlakachilik siyosatini isloh qilish.

Asosiy talabalari ana shundan iborat bo'lgan jadidlar uchun ilm va ma'rifat yagona qurol bo'lib, ular shu qurol yordami bilan o'lkada ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi bo'ldilar.

2.Mahmudxo‘ja Behbudiy (1874-1919)

Turkistonda jadidlar harakati asoschilaridan biri, jahonga mashhur bo‘lgan o‘zbekning yagona jo‘g‘rofiyashunosi, atoqli jamoat arbobi, buyuk islomshunos, ulug‘ pedagog va axloqshunos, yuksak didli jurnalist, Mahmudxo‘ja Behbudiy 1874 yil 10 martda Samarqandning Baxshitepa qishlog‘ida ruhoniylar oilasida tavallud topdi.

Mahmudxo‘ja 6-7 yoshlarida o‘qib xat-savod chiqargach, otasi uni qori qilish maqsadida Qur‘onni yodlata boshladi. Mahmudxo‘ja Qur‘onni yod olgach, qorilik bilan qanoatlanmay 15 yoshlaridan tog‘asi mufti mulla Odil huzurida dars olishga kirishdi. Bu yerda u “Qofiya”, “Shahri mullo”, mantiqdan “Shamsiya”, “Muxtasar al vakoya”, “Hoshiya” va hisob ilmini ham o‘rganadi. Mahmudxo‘ja o‘quvchilar orasida ibratlisi hisoblangan, o‘tkir zehni va o‘qishga havasi balandlardan edi.

Behbudiy makkaga borish uchun jiddiy tayyorgarlik ko‘radi, arab tilini o‘rganadi, islom nazariyalari bilan tanishadi. Hajni yetuklik imtihoni deb biladi va nihoyat 27 yoshida Makkada bo‘lib, Hoji va mufti unvonlari bilan qaytadi.

Sharq xalqlarining ma‘naviy hayotida, maktab-maorifida chinakam to‘ntarish yasagan, turkiy qavmlarning chinakam iftixori bo‘lgan Ismoilbek G‘aspirali tomonidan ishlab chiqilgan “usuli jadid”ida nomi tarixda katta o‘rin tutgani singari, Behbudiyning nomi ham Turkiston maktab-maorifida keng o‘rin egallaydi. U birinchi bo‘lib o‘lkakda bu yangicha usuldagi maktablarni tashkil etishni targ‘ibotchilaridan hamda amaliyotchilaridan hisoblanadi. Bu sohada Behbudiy Ismoilbek G‘aspiralidan ko‘p yangi tomonlarni o‘rgandi. “Tarjimon” gazetasi Behbudiy uchun vaziyatni anglashda zaruriy vosita bo‘ldi. Gazetaning dastlabki sonlarida: “Bir bechora faqirni ko‘rsak, achinamiz. O‘layotgan bechorani ko‘rsak, yuragimiz iztirobdan orinadi. Hatto biror hayvonning qiynalishi rahmimizni keltiradi. Lekin bir emas, minglab kishilarning, butun bir xalqning jaholatdan mislsiz qiynalayotganini ko‘rmaymiz . . .”, deb yozilgan satrlar bor. Keyin “Tarjimon” sahifalarida yangi maktablar tashkil etish, ilg‘or va yangi fikrlarni berish keng o‘rin egalladi. Bu esa Ismoilbek G‘aspiralining birinchi tomonidan millatlar qarindoshligini himoya etsa, ikkinchi tomondan umumdemokratik xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shuning uchun ham Behbudiy o‘ziga G‘aspiralining tutgan yo‘lini tanlaydi va undan maslahatlar oladi hamda maslakdosh bo‘ldilar.

Behbudiy “usuli jadid” maktabining zarurligi, uning qonun-qoidolari, maktabda o‘tiladigan darslar, qanday imtihonlar olinishi, maktabning qay tarzda tuzilish, unga qanday asbob-uskunalar kerakligi, muallimlarning vazifalari, ularning ta‘minot masalalari va boshqa ko‘p jihatlarini G‘aspiralidan va uning asarlari hamda maqolalaridan o‘rgandi. Shular asosida Turkistonda “usuli jadid” maktablarini tashkil etish uchun bor kuchini sarfladi. Nafaqat tashkil etish, u shu maktablarni kitoblar bilan ta‘minlashda ham jonbozlik ko‘rsatdi. U Samarqandning eski shahar qismida bepul kutubxona, qiroatxona, o‘z hovlisida maktab ochdi. Mashhur pedagog Abdulqodir Shukuriyning yangi usuldagi maktabini o‘z hovlisiga ko‘chirib keldi.

1918 yilda Samarqandda “Musulmon ishchi va dehqon sho‘rasi” tuzilganda Behbudiy maorif komissari etib tayinlanadi. Shunda u yangi maktablar tarmog‘ini yanada kengaytiradi. O‘quv rejalari tuzish, yangi darsliklar yaratish, o‘qituvchilar tayyorlaydigan kurslar ochish kabi ishlarini rivojlantirib yuboradi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy “usuli jadid” maktablari uchun bir qancha darsliklar yozadi. “Muxtarasi tarixi islom” (“Islomning qisqacha tarixi”), “Madxali jo‘g‘rofiya umroniy” (“Aholi jo‘g‘rofiyasiga kirish”), “Muxtarasi jo‘g‘rofi rusiy” (“Rossiyaning qisqacha jo‘g‘rofiyasi”), “Amaliyotchi islom” va hokazo kitoblari darslik sifatida o‘qitilgandi.

“Usuli jadid” maktablarida hamma o‘kish huquqiga ega bo‘lgan. Chor amaldorlari bu paytda Turkistondagi yangi usuldagi maktablarni Biron ayb topib darhol bekittirib quyar edi. Chunki, podsho hukumati “begona xalq”ning qisman bo‘lsa ham ilm-ma‘rifatli bo‘lishini, dunyoviy bilimlarni o‘rganishini istamasdi. Yangi usul maktablarini faqat podsho hukumati emas, balki mahalliy ruhoniylar, eski maktabning domlari ham yoqtirmas edilar. Ular yangi usul maktablari “islom diniga rahna soladi”, “bu maktablarning muallimlari “kofir”, deb tashviqot yuritir edilar. Bunday qarash va to‘siqlarga qaramasdan Behbudiy va uning maslakdoshlari “usuli jadid” maktablarida Turkiston farzandlarini o‘qitish ishlarini jadal suratda olib borardilar.

Behbudiy maktabida har yilning oxirida tantnali imtixonlar o'tkazilib turilardi. Imtixonlarga, albatta, ota-onalar va boshqa mehmonlar ham taklif qilinardi. Bu birinchidan: "usuli jadid" maktablarini ko'proq targ'ib qilish va uning o'qish tartiblarini ko'rsatish bo'lsa; ikkinchidan: maktabni hayotiyroq qilish, ya'ni oila va maktab birligini amalga oshirish edi.

Behbudiy butun vujudi bilan muallim edi. Uning o'zi ham yuqori sinf talabalariga jo'g'rofiya va tarixdan saboq berar. Misr, Turkiya, Qozon va boshqa joylardan olib kelgan turli yangi-yangi kitoblarini yuqori sinf o'quvchilariga hamda eng yaxshi o'qiganlarga hamda muallimlarga tortiq qilardi. U ne qilsa ulug' Turkiston uchun va uning kelajagi bo'lgan yoshlar uchun qilardi.

Behbudiy axloq va tarbiyaning asosi – maktab, barcha ilmning boshi va ibtidosi maktab. Saodatning, fozil insonning ma'naviy chashmasi – maktab degan aqidaga amal qilardi. Bu borada "Turkiston viloyatining gazetasi", "Taraqqiy", "Xurshid", "Shuhrat", "Osiyo", "Turon", "Xurriyat", "Oina", "Samarqand", "Mehnatkashlar tovushi", "Ulug' Turkiston", "Najot", "Tirik so'z", "Tarjimon", "Vaqt", "Sho'ro" kabi matbuot sahifalarida yuzlab maqolalar bilan chiqishlar qildi. Ushbu maqolalar asosan tahsil va ta'limning taraqqiyotiga bag'ishlanardi. Masalan: "Tahsil oyi", "Ehtiyoji millat", "Samarqand usuli jadid maktabi xususida", "Majlis imtihon", "Tarix va jo'g'rofiya", "Samarqand kitobxon islomiya", "Samarqand kitobxona va matbaaxona", "Samarqand isloh rusum majlisi", "Buxoroda usuli jadida" kabi chiqishlarida yangi usul maktablari, uning ahamiyati o'qitish tizimlari, yangi maorif va madaniyatni rivojlantirish, dunyoviy fanlarning nafi, ma'rifatga rag'bat, komil insonning tarbiyasi haqidagi muhim ma'rifiy fikrlarni o'qish mumkin edi.

Behbudiy ta'lim va tarbiya hamda uning muammolari to'g'risida boy publisistik meros qoldirdi. Jumladan, "Imon va islom", "Ixtiyoji millat", "Buxoroda usuli jadida", "Hurriyat – ozodlik - erkinlik", "Tahsil oyi", "Ikki emas, to'rt til lozim", "Turkiston", "Millatni kim isloh etar", "Yoshlarga murojaat", "Vatanparvarlik kerak", "Bizni kemiruvchi odatlar", "Buxoro xonligiga sayohat", "Ibtidoiy maktablarimizning tartibsizligi yoxud taraqqiyning yo'li", "Bizga isloh kerak", "Haq olinur, berilmas", "Samarqandda milliy ishlar haqida" va boshqalar.

Behbudiyning g'oyalari milliy pedagogika tarixga qo'shilgan ulkan xissadir. Uning pedagogik fikrlari faqat u yashagan davr uchungina emas, balki hozirgi yoshlar tarbiyasida ham samarali xizmat qiladi.

3.Munavvar Qori Abdurashidxon o'g'li (1878—1931)

Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li Turkiston tarixida milliy maorif va madaniyat, ijtimoiy-siyosiy sohada tub burilish yasagan, jadidchilik harakatining tashkilotchilaridan biri bo'lgan.

U o'z millati fidoyisi sifatida Turkiston musulmon xalqlari milliy-ozodlik harakatining Toshkentdagi "Sho'roi Islomiya", Qo'qondagi "Turkiston muxtoriyati" tashkilotlariga rahbarlik qilgan.

Abdurashidxon Sotiboldixon olim o'g'li Munavvar qori 1878 yilda Toshkent shahrining markaziy dahasi — Shayx Xolvand Taxurning Darxon mahallasida mudarris Abdurashidxon va Xosiyat otin oilasida dunyoga keladi. U yetti yoshida otasidan ajraydi. Dastlabki ta'limni onasi Xosiyat otindan oladi, xat-savodi chiqgach, o'sha davrdagi yirik maktabdorlardan biri — Usmon domlada o'qiydi, so'ng Toshkentdagi Yunusxon madrasasida tahsil ko'radi. Biroq, o'sha davrda O'rta Osiyoda ilm markazi Buxoro edi. Shuning uchun u 1898 yilda Buxoroga borib, madrasalardan birida tahsil ola boshlaydi. Ammo ko'p o'tmay, moddiy qiyinchiliklar tufayli Toshkentga qaytib keladi va Darxon masjidida imomlik qiladi. Shu davrda Toshkentda ham jadidchilik harakati kuchayib boradi. Munavvar qori ham taraqqiyparvarlar safiga qo'shilib, tezda uning yo'lboshchisiga aylanadi. U ayniqsa Ismoilbek G'aspiralining "usuli savtiya" maktabiga, chor hukumati mustamlaka o'lkalardagi aholini qanday ma'naviy-madaniy uzlatda saqlagani va undan qutulish choralari haqidagi fikrlariga havas va ixlos bilan qaraydi. Chunki, bu davrda birinchidan, eski arab va fors maktabi uslubida faoliyat ko'rsatuvchi ibtidoiy maktablari madrasalarning o'quv pedagogika ishlari ancha eskirib qolgan edi. Ikkinchidan, chor hukumati Turkiston o'lkasida maorifni rivojlantirmaslik uchun astoydil harakat boshlab yuborgan edi. O'lka aholisini ruslashtirish siyosati birinchi o'rinda turar edi.

Munavvar qori 1901—1904 yillarda qrimlik do'sti Rasm Keshod yordamida Toshkentda "usuli savtiya" maktabini ochadi, ayni vaqtda maktabda imomlik ham qiladi. 1906 yilda esa yangi usul maktabi sohasidagi faoliyatini o'z uyining tashqari hovlisida davom ettiradi, oradan ko'p vaqt o'tmay maktab uchun ikki xonalik qo'shimcha bino qurdiradi. Qisqa muddat ichida bu maktab dovrug'i ortadi, bolalar soni

ko'payib ketadi. Natijada qori akaga hamma-halla bo'lgan Buvaxon to'ra Poshshaxon o'g'lining tashqi hovlisida maktabning ikki sinfli sho'bbasi ochiladi. Bu yerda 1, 2-sinflarni bitirgan bolalar o'qishni Munavvar qori hovlisida davom ettirganlar.

1913—14 o'quv yilida maktabda yuqori sinflar (5 va 6-sinflar) ochila boshlaydi. To'rtinchi sinfdan rus tili ham o'quv fani sifatida o'rgatiladi. U maktabni isloh qilmay turib, odamlarning ongida o'zgarish yasab bo'lmagligini yaxshi tushunib yetgan edi.

Munavvar qori maktab tartib qoidalariga qat'iy amal qilishni muallimlardan ham talab qilgan, bolalar bilan qo'pol muomalada bo'lishni, ularni urish va jerkishni taqiqlagan. U bolalarga beriladigan jazo va tanbeh juda demokratik va insonparvarlik ruhida bo'lishi lozim, deydi.

Munavvar qori ziyoli yoshlarni chet elga yuborishni, u yerda ilm-fanni o'rganishni targ'ib qiladi. Masalan, u 1916 yili Toshkentda yig'ilishda nutq so'zlab shunday deydi: "O'zbek ziyoli bolalarining Germaniyaga yuborib o'qitishga juda muhtojmiz, bolalar o'qub, ilm tahsil olib kelsalar, millatga katta xizmat qila oladilar".

Munavvar qori 1909 yili Ubaydulla Xo'jaev, Abdullo Avloniy, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Karim Norbekov va boshqalar bilan hamkorlikda toshkentlik bir boyning raisligida "Jamiyati xayriya" tashkil etadi. Bu jamiyat orqali qashshoq va kasalmand kishilarga, o'quvchilarga yordam ko'rsatadi va bu bilan cheklanmaydi, u Rossiya va Turkiyadagi oliy o'quv yurtlariga talabalar yuborish bilan ham shug'ullandi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda shu jamiyatning yordami bilan Mirmuhsin Shermuhammedov Ufadagi "Oliya" madrasasida o'qigan. Munavvar qori 1906 yil sentyabrda "Xurshid" jurnalini nashr ettirib, o'zi muharrirlik qiladi. Bu jurnal o'zbek xalqining ko'zini ochishga, fikriy uyg'onishga, o'z haq-huquqini tanishiga xizmat qilgani uchun oq poshsho malaylari tomonidan tezda yopib qo'yildi.

Munavvar qori fors, arab, rus, turk tillarini mukammal bilgan, u ko'p ulug' adiblarning asarini mutolaa qilgan. Ma'lumki, zolim Nikolay II ning 1916 yil 25 iyunda "Front orqasidagi xizmatlar uchun Turkiston, Sibir va Kavkaz inonarodeslaridan o'n to'qqizdan 31 yoshgacha er kishilardan mardikorlikka olish haqida 1526 raqamli farmoni e'loni qilinadi. Bu noqonuniy farmonni o'lka qonini so'rib yotgan gubernatorlar bosh-boshdoqlik bilan amalga oshiradilar. Oqibatda, Turkistonning ko'pgina viloyat va shaharlarida aholi o'rtasida norozilik tug'ilib rasmiy isyonlar boshlanib ketadi. Isyonlar shafqatsizlik bilan bostiriladi. Ana shu pallada toshkentlik taraqqiyparvar kishilar sukut saqlamay, aholiga yordam berishga kirishadilar. Ushbu harakat natijasida "Turkiston mardikorlikka olish qo'mitasi" tashkil etiladi. Munavvar qori shu qo'mita raisining o'rinbosari etib saylanadi. U chor hukumati olib borayotgan bu siyosatning noto'g'riligini xalqqa tushuntiradi va bu masalada Peterburgga vakil yuborishni tashkil etish ishlarida faol qatnashadi.

O'zbek xalqini ma'rifatli qilishga intilgan buyuk murabbiy 1918 yil may oyida Toshkent shahrida "Turk o'chog'i" ilmiy-madaniy jamiyati tuzadi. U bu jamiyatni Turkiston turklarini milliy tug' ostiga to'plab, alarga ruh va ma'rifatlarimizni, tijorat, ziroat va san'atimizni rivojlantirib, chin madaniyat vujudga keltirmak va shu tariqa millatimizni ruhiy va jismoniy quvvatini orttirish maqsadida tashkil etgan edi. Munavvar qori ana shu g'oya asosida ish olib boradi.

U insonning ma'rifatli bo'lib, ko'zi ochilmaguncha vijdon uyg'onmasa na o'zini, na xalqining erkini muhofaza qilaolishini, bu imonsizlik ekanini mutafakkirona noziklik bilan o'z asarlarida ifoda etadi. "So'nggi ikki yil ichida, — deydi u, — Turkiston xalqining boshina kelgan falokatlar har biri yolg'iz nodonlik va maorifsizlik orqasidangina bo'lganligi har kimga ma'lumdur. Kelajakda bunday falokatlardan qutulmoq va Turkiston xalqi tilagan ravishda idora qilmoq va dushmanlardan saqlamoq yolg'iz maorif vositasi ilagina mumkindir", deydi u.

Ha, bu Munavvar qorining imon-e'tiqodidan, vijdonidan dalolat edi. Zero, toshkentlik jadidlar — taraqqiyparvarlar millatni illatdan, asoratdan ma'rifatgina qutqaza olish haqidagi xulosaga keladilar.

Umuman, Munavvar Qori Abdurashidxon o'g'li ma'rifatparvar inson, istiqlol uchun kurashgan, pedagogik fikr rivojiga munosib hissa qo'shgan mutafakkir olim sifatida shuhrat qozondi.

O'z xalqini, vatanini joni-dilidan sevgan Munavvar qori Abdurashidxonov shaxsga sig'inishning dastlabki qurbonlaridan biri bo'ldi. U avval Toshkentda, so'ng Moskvada tergov qilinib, otib o'ldirishga hukm etiladi. Bu ulug' insonning ismi sharifi xalq yodidan hech qachon o'chmaydi.

4.Ishoqxon Ibrat (1862—1937)

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan yirik allomalardan biri Ishoqxon Ibratdir. U ma'rifatparvar shoir, zabardast tilshunos, tarixshunos olim, ilk o'zbek matbaachilaridan biri, sayyox, kalligraf, naqqosh, otashin publisist va ilg'or pedagogdir.

Ibratning asli ismi Ishoqxon, otasining ismi Junaydulladir. Ibrat uning adabiy taxallusidir. Ishoqxonning o'ziga "Ibrat" taxallusini olishning boisi shundaki, u ijodining dastlabki yillaridan boshlab ma'rifatparvar shoir, olim sifatida nom chiqardi va kishilarni zamon ilmidan, ilg'or madaniyatdan, ta'lim-tarbiyadan o'rnak olishga chaqirdi. Shuning uchun ham o'ziga "Ibrat" taxallusini tanladi.

Ishoqxon 1279 hijriy (1862 milodiy) yilda Namangan yaqinidagi To'rqo'rg'on qishlog'ida tug'ildi. Uning otasi Junaydullaxo'ja Sunnatillaxo'ja o'g'li ancha bilimli sohibkor bog'bonlardan edi. U adabiyotga, she'riyatga ancha ixlos qo'ygan va "Xodim" taxallusi bilan birmuncha she'rlar bitgan kishi bo'lgan. Onasi Huribibi, o'z davrining o'qimishli, oqila ayollaridan bo'lib, o'z uyida qishloq qizlarini o'qitardi. Huribibi ham adabiyot ixlosmandi bo'lib, u ham she'r yozgan. Lutfiy, Alisher Navoiy, Jomiy, Bedil, Mashrab kabi buyuk shoirlarning asarlarini mutolaa qilish bu xonadon uchun sevimli mashg'ulot hisoblanardi. Oiladagi bunday hayotiy vaziyat Ishoqxonda adabiyotga muhabbatning erta paydo bo'lishi uchun asosiy omil bo'ldi.

Ishoqxon Sharq mamlakatlari bo'ylab sayohatni davom ettirdi va Yevropaning Istambul, Sofiya, Afina hamda Rim singari markaziy shaharlarida bo'ldi. Ancha vaqt Afg'onistonning Kobul, Arabistonning Jidda kabi yirik shaharlarida istiqomat qildi. Arabistonning Makka shahridan Qizil va Hind dengizlari orqali Hindistonga keldi. 1892—1896 yillarda Hindistonning eng katta port shaharlari Bombay va kalkuttada yashadi. Ishoqxon Ibrat u yerlarda ko'p ishlatiladigan arbail lisonni, ya'ni to'rt tilni: arab, fors, hind-urdu va ingliz tillarini mukammal o'rgandi. U chet ellarda o'sha yerlik xalq hayotini, madaniyati va san'atini o'rgandi. Sharq mamlakatlariga yevropaliklar orqali kirib kelgan Yevropa madaniyati, tili va san'ati bilan yaqindan tanishdi. "Lug'ati sitta-al-sina", "Jome' xutut", "Tarixi Farg'ona" kabi ilmiy asarlari uchun materiallar to'pladi. U bu davrda Sharq xalqlari tillari bilan bir qatorda G'arb xalqlari tillarini ham bilish zarur deb hisobladi va Arabistonda fransuz tilini, Hindistonda ingliz tilini, shu bilan birga, eng qadimiy finikiya, yahudiy, suriya, yunon yozuvlarini o'rgandi.

Rus tili bilan bir qatorda yaqin sharq va g'arb tillarini ancha mukammal bilgan Ishoqxon Ibrat bu muhim masalada ham o'z xalqiga yordam qo'lini cho'zdi. U olti tildagi: arabcha, forsha, hindcha, turkcha, sarcha (o'zbekcha) va ruscha so'zlarni o'z ichiga olgan "Lug'ati sitta-al-sina" nomli mukammal lug'at kitobini yaratdi. Muallif ruscha yozuv tizimini bilmaydiganlarga ham qulay bo'lsin uchun rus so'zlarini arab yozuvi bilan beradi. Ma'lumki, rus va Yevropa so'zlarini arab yozuvida ifodalash ancha murakkab ish, lekin Ishoqxon Ibrat bu murakkab ishni muvaffaqiyatli hal qildi.

Ishoqxon Ibratning mazkur "Lug'ati sitta-an-sina" asari bir necha yillik sarguzashtlardan so'ng 1901 yilda Toshkentda nashrdan chiqdi.

Mazkur lug'at ilg'or pedagoglar tomonidan ochilgan usuli savtiya maktablarida ham rus tilini o'rganishda birdan-bir darslik qo'llanma sifatida foydalanib kelindi.

Tilshunoslik fanining bu murakkab sohasida Ishoqxon Ibrat ancha mukammal "Jome'ul xutut" ("Yozuvlar majmuasi") nomli ilmiy asar yaratdi. Bu asarda muallif yozuvlarning eng ibtidoiysi piktografik yozuvlardan, to so'nggi davr eng mukammal yozuvlarigacha bosib o'tilgan tarixiy taraqqiyotni yoritib berishga harakat qildi. Olimning mazkur asari anchagina katta hajmda — 132 betdan iborat bo'lib, 1912 yilda o'zining bosmaxonasi "Matbaai Ishoqiya"da nashr qilindi.

Ishoqxon Ibratning jahon xalqlari tarixiga bag'ishlangan mazkur "Jome'ul xutut" asarining nashr etilishi, o'zbek matbaachiligi madaniyati tarixida, yozuvlar tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

U o'zining "Tarixi madaniyat" asarida xabar berishicha, keyingi 20 yil ichida 14 ta ilmiy tarixiy, lingvistik, pedagogik asarlar va 30 yillik poetik ijodining majmui bo'lmish "Devoni Ibrat" she'rlar to'plamini yaratdi. Ishoqxonning tilshunoslikka oid "Lug'ati sitta-al-sina", "Jome'ul xutut" asarlaridan tashqari tarixshunoslikka oid "Tarixi Farg'ona", "Tarixi madaniyat" va "Mezonul zamon" ilmiy asarlari bizgacha yetib kelgan.

Ishoqxon Ibrat "Tarixi Farg'ona", "Tarixi madaniyat", "Mezonul zamon" asarlarida ham o'zining pedagogik-ma'rifatparvarlik qarashlarini ilgari surdi. Ishoqxon o'zining chet el sayohatida texnika va madaniyat rivojlangan ulkan shaharlarda bo'ldi. U Turkiston shaharlari ham vaqti soati yetib madaniy

shahar qatoridan o‘rin olishiga ishonadi. Buni amalga oshirishning birdan-bir yo‘li ilm-fandan, o‘qish-o‘rganishdan deb bildi.

Ishoqxon Ibrat 1886 yilda eski maktablarga nisbatan birmuncha ilg‘or bo‘lgan maktabni ochdi. 1907 yilda esa ikkinchi marta qishloq bolalari uchun eski maktablardan butunlay farq qiluvchi bepul yangi usuli savtiya maktabi ochdi. Bu maktabda o‘z farzandlari Abbosxon, Vaqqosxon, Fayozxonlarni ham 25 nafar qishloq bolalarini o‘qitdi. Maktab o‘z uyida, yorug‘ derazali xonaga joylashgan bo‘lib, u yangicha o‘quv qurollari — parta, stol, stul, yangi kitoblar, darsliklar, daftar, doska kabilar bilan jihozlangandi, o‘qish-o‘qitish ishlarini bo‘lsa, u o‘zi tuzgan dasturi asosida olib bordi. Ishoqxon o‘z maktabida o‘zining “Lug‘ati-sita-al-sina”, “San‘ati Ibrat qalami Mirrajab Bandiy” asarlaridan, Turkistonda rus-tuzem maktablarining asoschisi va bunday maktablar darsliklarining birinchi avtori S.M.Gramenisskiy uch qismdan iborat “Kniga dlya chteniya” (O‘qish kitobi), rus-tuzem maktablarining birinchi o‘zbek o‘qituvchisi va bu maktablar uchun o‘zbek tilida darslik yaratgan Saidrasul Saidazizovning “Ustod avval”, Ali Asqar ibn Bayramali Kalininning “Ta‘limus soniy”, Namangan rus-tuzem maktabining o‘qituvchisi M.M.Oraqulovning 1887 yilda nashr qilingan “Samouchitel” russkogo yazo‘ka dlya russko-musulmanskix shkol” kabi darslik va qo‘llanmalaridan foydalandi.

Ishoqxon yangicha ta‘lim-tarbiya tizimining nihoyatda katta afzalliklarini isbotlashda ko‘proq o‘zi erishgan yutuqlarga, o‘zi amaliyotga tatbiq qilgan yangi metodlariga tayanadi. Ishoqxon o‘z maktabiga haftalik dars jadvalini joriy qildi.

Ishoqxon ilg‘or o‘qituvchi sifatida bolalarni maktabdan bezdiruvchi, ularda o‘qituvchiga nisbatan nafrat uyg‘otuvchi tan jazosiga birinchilardan bo‘lib barham berdi. Ishoqxon faqat maktabda emas oilada ham bolani kaltaklab tarbiyalash o‘ta noto‘g‘ri usul ekanligini alohida ta‘kidlaydi.

Ishoqxon Ibrat ilg‘or pedagoglar orasida birinchi “qaldirg‘ochlardan” bo‘lib, 1914 yilda To‘raqo‘rg‘onda rus maktabi ochdi va uni “Uchitel” nomi bilan atadi. Bu maktabda 1916 yilgacha To‘raqo‘rg‘on va qo‘shni qishloqlardan 30 nafar o‘quvchi tahsil ko‘rdi. Ibrat bu maktabiga rus o‘qituvchilarni ham jalb qildi, o‘zi ham o‘qituvchilik qildi. Maktab 1916 yilda yopildi.

Ishoqxonning husnixatga, xat-savod chiqarishga bag‘ishlangan “San‘ati Ibrat”, “Qalami Mirrajab Bandiy” risolasi, “Ilmi Ibrat” nomli she‘rlar to‘plami, yozuvlar tarixiga bag‘ishlangan “Jome‘ul xutut” kabi ma‘rifatparvarlik ruhi bilan sug‘orilgan risola va kitoblari o‘zi tashkil qilgan matbaada nashr etildi.

Namangan matbaasi mahsulotining kun sayin ortib borishi shahar va qishloqlarda kitob do‘konlari va kitob bozorlarining birmuncha ko‘payishiga sabab bo‘ladi. 1910 yildan boshlab Namangan shahrida 13 ta, Chustda 2 ta, Popda 2 ta, Yangiqo‘rg‘onda 1 ta kitob do‘koni ochildi. Bu do‘konlarda asosan “Matbaai Ishoqiya”da nashr qilingan kitoblar juda arzon narxlarda sotilar edi.

Ma‘rifatparvar Ishoqxon xalqning bilim saviyasini yanada oshirish niyatida kutubxona tashkil qilishga kirishadi, u yana tashabbusni o‘z qo‘liga olib o‘z uyida anchagina boy kutubxona tashkil qildi va uni “Kutubxonai Ishoqiya” deb ataydi. Ma‘lumotlarga qaraganda, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanuvchi Yusuf Xos Hojibga tegishli “Qutadg‘u bilig” asarining Namangan nusxasi, deb nom olgan nodir qo‘lyozmasi “Kutubxonai Ishoqiya”ga mansubdir.

Ibratning ma‘rifatparvarlikka oid faoliyatining tub mohiyati shundaki, uning xoh ilm-ma‘rifatga chorlovchi she‘rlarida, xoh publisistik, xoh ilmiy asarlarida, xoh amaliy faoliyatida bo‘lsin, inson taqdiri birinchi o‘ringa olib chiqiladi. U o‘z ijodida xalqning iqtisodiy-madaniy hayotiga xizmat qiluvchi ilm-fanni, texnikani kuylaydi. Shu nuqtai nazardan uning “Tarixi chofxona”, “Madaniyat haqida masnaviy”, “Turkiston ahliga xitob”, “Gazeta xususida”, “Tabrik Namangandin”, “Qalam”, “Tarixi manzumi vagon Ibratdin yodgor”, “Muhammasi Ibrat” kabi she‘rlari ayniqsa diqqatga sazovordir. Shoir bu she‘rlarida ilg‘or fan-texnika, madaniyatning otashin kuychisi sifatida maydonga chiqib, mamlakatni, xalqni qoloqlikka yetaklovchi amaldagi qonun-qoidalarni keskin fosh qiladi.

Ishoqxon xotin-qizlar ozodligi, ularning erkaklar bilan bir qatorda ilm olishlari, mehnat qilishlari uchun kurash olib bordi. 1919 yilda uning tashabbusi bilan Namanganda o‘zbek ayollari uchun birinchi marta yangi maktab ochildi va Ishoqxonning taklifi bilan Husain Makaevning raviqasi Fotima Makayeva o‘zbek ayollariga dars bera boshladi.

Ishoqxon Ibrat ayollar, yoshlar o‘rtasida maktabning ahamiyati, ilm-fan yutuqlari haqida suhbatlar, ma‘ruzalar uyushtirib turdi.

Ishoqxon Ibrat bu davrda ijodiy ish bilan bir qatorda jamoat ishlari ham olib bordi. U qishloqni obodonlashtirish, maorif, madaniyat, ta'lim-tarbiya ishlarini tubdan yaxshilashda faol qatnashdi. Maktablar ochish, malakali o'qituvchi kadrlar tarbiyalab yetishtirish, yoppasiga savodsizlikni tugatish, xalq farzandlarini maktablarga tortish ishlarida faol ishtirok etdi.

Ishoqxon Ibrat 1937 yilda 75 yoshida vafot etdi. Ijodkor xalqimiz fan, texnika, madaniyat, adabiyot hamda pedagogikamiz taraqqiyoti tarixidagi ulkan xizmatlari uchun To'raqo'rg'on tumani markazidagi 44-o'rta maktabni uning nomi bilan atashga qaror qildi. Ma'rifat darg'asi, otashin shoir, olim va mohir o'qituvchi, shubhasiz, ana shunday tahsinga loyiqdir, albatta.

5.Saidahmad Siddiqiy (1864—1927)

Saidahmad Siddiqiy ham ta'lim-tarbiya sohasida o'z o'rniga ega.Saidahmad Siddiqiy hunarmand-dehqon oilasida tug'ilib o'sdi. Boshlang'ich maktabni tugatganidan so'ng madrasaga o'qishga kirdi. Ammo tez orada turmush qiyinchiliklari sababli madrasani tashlab, ota kasbi tikuvchilik bilan mashg'ul bo'ldi. Shuning bilan bir vaqtda rus tilida tashkil etilgan maktabga ham qatnay boshlaydi va rus tili hamda adabiyotini mukammal egallab bordi.

Saidahmad Siddiqiy Rossiya, Yevropa va Osiyodagi qator mamlakatlarda sayohatda bo'ladi. U 1903 yili Samarqandga qaytib kelib, madaniyat va maorifning faol targ'ibotchisiga aylanadi.

Siddiqiy Samarqand viloyatidagi Xalvoi nomli o'z qishlog'ida dehqon va hunarmandlarning bolalariga yangi usul maktabini tashkil etib, unda ta'lim-tarbiyani o'sha davr ilg'or maktablarning tajribasi asosida quradi. U yangi usul maktabining ijtimoiy, siyosiy va pedagogik yutuqlarini keng yoritishga dadil e'tibor berdi.

Siddiqiy viloyatda birinchi bor kattalar uchun yangi usul maktabi ochib, madaniy hayotda katta o'zgarish yasadi. U 1914 yil "Zarafshon" nomi bilan kitob savdo do'koni ochib, unda ko'rgazmali qurollar, metodik, darslik adabiyotlar, o'quv qurollari hamda jurnallar bilan savdo qilishga sharoit yaratadi.

Siddiqiy ko'plab asarlar yozdi. Keyinchalik ular tojik va o'zbek tillarida nashr qilingan edi. Uning asarlari "Mir'oti Ibrat" (1912 yil, Tiflis), "Anjumani arvol" (1912 yil, Tiflis), "Ganjinai hikmat" (1914 yil, Toshkent) va "Aynul adab" (1915 yil, Toshkent) kabi to'plamlarida nashr qilingan edi.

U o'zining qator asarlari va nutqlarida maktablarda dunyoviy fanlarni ko'plab o'qitish, dunyoviy ta'lim berish g'oyasini olg'a surib, buning uchun Ulug'bek, Ahmad Donish, Furqat, Muqimiy va boshqalar ijodini puxta o'rgatish, tarbiyaviy ishda qo'llash g'oyalarini targ'ib qiladi.

Ma'lum bo'ldiki, Siddiqiy birinchilardan bo'lib Samarqanddagina emas, qishloq tumanlarida ham yangi usul maktablari ochib, unda nafaqat o'zbek, tojik bolalarini, balki rus bolalarini ham o'qitishga muvassar bo'lgan.

Siddiqiy ta'lim uslubiya-tiga katta mehr bilan munosabatda bo'lib, o'qitishning yangi usulini ilmiy, ongli, tushunib o'qitish prinsiplarini eskicha hijjalab o'qitishga qarama-qarshi qo'ydi. Mohir o'qituvchi darslarni qat'iy tartib dars jadvali asosida tashkil etib, o'zbek, rus tillarida chuqur ta'lim bera olgan. U tabiatshunoslik, geografiya darslarida mashg'ulotlarni Bulung'ur daryosi yonida ochiq havoda amaliy mashqlar bilan o'tishga erishgan. Shu usul bilan bolalarning fan, jamiyat, tabiat qonunlarini, sirli voqealarning asl mazmunini tushunib olishlariga alohida diqqat qilgan. Bolalarga uy vazifasi bermagan, ota-onalar bilan juda yaqindan munosabatda bo'lgan.

Saidahmad Siddiqiy 1918—21-yillar davomida huquq ishlari komissari vazifasida ishladi. 1921 yildan umrining oxirigacha pedagogik ishda ishlagan, "Xizmat ko'rsatgan o'qituvchi" yuksak unvoniga sazovor bo'lgan.

6.Abdugodir Shakuriy (1875—1943)

Abdugodir Shakuriy 1875 yilda Samarqandning Rajabamin qishlog'ida bog'bon oilasida tug'ildi.

Shakuriy do'stlari yordamida Qo'qon shahriga boradi va u yerda o'n kun davomida yangi maktabdagi o'qish-o'qitish usullari bilan tanishadi. Samarqandga qaytib kelgach, bu yangi usullarni o'zi ochgan maktabda qo'llay boshlaydi.

Shakuriy dastlab maktabda o'quv jihozlarini o'zgartiradi. U ustalarga parta va doskalar buyuradi. Shu asosda birinchi marta o'z qishlog'i Rajabaminda 1901 yilning kuzida yangi usuldagi maktab tashkil qiladi. U davrlarda darslik va qo'llanmalar bo'lmaganligi sababli Shakuriy harflarni doskaga yozib qo'yar, o'quvchilar esa shuni o'z daftarlariga ko'chirib yozar edilar. Shuningdek, u qisman tatar tilida yozilgan kitoblardan ham foydalanar edi.

Shakuriy o'z xotiralarida tatar pedagogi Abdulxodiy Maqsudiyning "Muallimi avval", "Muallimi soniy" kabi darsliklaridan o'z vaqtida foydalanganligini ko'p martaba eslaydi.

Chor hukumatining mahalliy amaldorlari bu maktabning ochilishiga rasman qarshi bo'lib, uning o'quv dasturini qattiq nazorat qilardilar. Ular maktabda o'tiladigan diniy darsliklarga hech qanday to'sqinlik qilmas, ammo dunyoviy fanning o'qitilishidan tashvishlanar edilar.

Shogirdlarining aytishicha, Shakuriy qiyinchiliklar bilan qo'lga kiritgan yagona globusni faqat maxsus vaqtda sinfga olib kirar, boshqa vaqtda esa yashirib qo'yar ekan.

Shakuriy maktabida tojik va o'zbek bolalari birga o'qitilar edi. Bu yerda tojik tili asosiy til hisoblanar, bolaning savodi chiqqach, o'zbek va tojik tillarida yozilgan kitoblar o'qitilar edi. Shu bilan bir qatorda, o'quvchilarni ozarbayjon va tatar adabiyoti namunalarini bilan tanishtirish maqsadida shu tillarda yozilgan ayrim parchalar ham o'qitilar edi. Shakuriyning tarjimai holida aytilishicha, bu maktabning to'liq dasturi bo'lgan.

U vaqtlarda maktablarda Qur'oni Karim o'qitilar va yodlatilar edi. Shuning uchun yangi usul maktablarida ham diniy kitoblar o'qitilar edi, chunki hech bir ota-ona Qur'on yoki biror diniy kitob o'qitilmagan maktabga bolalarini bermas edi. Shuning uchun maktablarda "Haftiyak" ham asosiy o'qish kitoblaridan biri hisoblanar edi.

O'zbek adabiyotining asoschisi, buyuk shoir, dramaturg va pedagog Hamza Hakimzoda Niyoziy Shakuriy ochgan maktab bilan juda qiziqqan. U 1909 yilda Shakuriy ochgan maktabini ko'rish, uning imtihonlarida qatnashish uchun Samarqandga keladi. Bu maktabdagi o'qish-o'qitish tartibi va imtihon natijalari Hamzada yaxshi taassurot qoldiradi. Hamza va Shakuriy bir-birlari bilan do'stlashib, ko'p yillar davomida xat yozishib turadilar.

Shuni qayd qilish kerakki, Shakuriy faqat o'qituvchilik qilish bilangina cheklanib qolmagan, u o'z maktabi uchun darsliklar yozib, ularni o'z mablag'lari hisobiga nashr qildirgan. Chunki, tojik va o'zbek bolalarini tatar tilida yozilgan darsliklar bilan o'qitish katta qiyinchiliklar tug'dirar, bu darsliklar bolalar uchun uncha tushunarli emas edi. Shuning uchun, u o'quvchilarga ularning ona tilida darsliklar yaratish zarur, deb hisoblardi.

Shunday bir sharoitda Shakuriy bolalarning o'z ona tilida o'qish kitoblari, darsliklar yaratish zaruriyatini yaxshi tushunadi. U bolaning yosh xususiyatiga muvofiq tarzda axloq, odob va turmush qoidalaridan dastlabki ma'lumot berishni ko'zda tutib, ana shunday darsliklar tuzishga kirishadi. Birinchi navbatda, alifbeni Shakuriyning o'zi tuzdi. "Rahnamoi savod" ("Savod chiqarish rahbariyati"), deb atalgan bu kitob yaxshi qog'ozda nasta'liq xati bilan yozilgan edi. Shakuriyning shogirdi, yozuvchi Rahim Hoshimning aytishiga qaraganda, bu kitobda so'zlar bo'g'inlarga ajratib ko'rsatilgan, kitob oxirida o'qish uchun kichik-kichik material berilgan ekan. Shakuriy ko'p yillik pedagog faoliyati natijasida bolalarni o'qitishda "tovush-harf" metodi (har bir tovushni alohida harf bilan yozish)ning qulay va oson ekanligini aniqladi va 1913 yilda uning rahbarligida o'z shogirdlaridan va Samarqandning mashhur pedagoglaridan biri Ismatulla Rahmatullaev tovush-harf usuli asosida yangi alifbe tuzdi. Bu kitob Toshkent shahrida nashr qilindi. Bu kitob arab harfida tojik tilida yozilgan bo'lib, u ko'p yillar davomida savod chiqarishda eng yaxshi o'quv qo'llanmasi sifatida qo'llanib kelindi. Kitobning kirish qismida tez va osonlik bilan savodli bo'lish masalasiga oid metodik maslahatlar beriladi.

"Alifbe ta'limi" Ismatulla Rahmatullaevning 10—12 yillik ijodiy ishlari va uning ustози Abduqodir Shakuriyning ko'p yillik amaliy faoliyatining natijasida yaratildi. Ular ko'p yillar davomida boshlang'ich ta'limning turlicha metodlarini qo'llash, o'z tajribalari, shuningdek yangi usuldagi o'qish-o'qitish usullari va ko'pdan-ko'p alifbe kitoblarini o'rganish, umumlashtirish asosida bu kitobni tuzdilar. Alifbe 46 betdan iborat bo'lib, taxminan 90 ta dars uchun mo'ljallangan.

Shakuriy tomonidan 1907 yilda yozilgan ikkinchi kitob "Jome' ul hikoyat" ("Hikoyalar to'plami")dir. U qayta tuzatilib, to'ldirilib, 1911 yilda ikkinchi marta nashr qilingan. Kitob boshlang'ich maktabning ikkinchi sinfi uchun xrestomatiyadir.

Yetmish ikki betli bu kitobning matni nafis qog'ozda aniq, chiroyli xat bilan yozilgan. Birinchi qismiga tarbiyaviy ahamiyatga molik 48 ta kichik-kichik hikoyalar kiritilgan. Ikkinchi qismida mumtoz yozuvchilarning asarlari va tarjimalaridan olingan 15 ta she'riy parcha berilgan.

Kitobning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati shundan ibortaki, undagi o'quv materiallarining hammasi bolalarda axloqiy sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

O'sha davrdagi qiyinchilik va to'sqinliklarga qaramay, xalqning bu sodiq do'sti, ma'rifatparvar pedagog Shakuriy butun kuch-quvvatini yangi usuldagi maktab tashkil qilishga sarf qildi, katta g'ayrat, zo'r havas bilan yangi usul asosida o'qish-o'rgatish tartiblarini o'rgandi, savodga o'rgatishning eng qulay va oson usullarini tanlab oldi, yangi usul maktablari uchun darslik va qo'llanmalar tuzib nashr qildirdi.

Shakuriy dastlab qizlar uchun ham yangi usuldagi maktab tashkil qilib, unda o'z rahbarligida xotini muallimalik qilar edi. Keyinchalik o'g'il va qiz bolalar guruhini birlashtirib o'qita boshlaydi.

Demak, u Samarqandda yangi usuldagi maktabning targ'ibotchi va tashkilotchilaridan biri edi. Bu ishda u hech qanday moddiy manfaatni ko'zda tutmas va ayni choqda hech kim unga moddiy yordam bermas edi.

Abduqodir Shakuriy 1917 yil to'ntarishiga qadar o'qituvchilik faoliyati bilan shug'ullandi. 1917 yilda Samarqand shahrining bir guruh ilg'or kishilari A.Shakuriyning pedagogik faoliyatining 15 yilligini nishonladilar.

1921 yilda Samarqand shahridagi 13-maktabga mudir qilib tayinlandi. U bolalarni tarbiyalash, o'qitishga katta g'ayrat bilan kirishdi, ko'p yillar davomida shu maktabning mudiri hamda ona tili va adabiyot o'qituvchisi vazifalarida ishladi.

Samarqand maktablariga Shakuriy birinchi bo'lib mehnat va musiqa darslarini kiritdi. U bolalarni qishloq xo'jalik va bog'dorchilik ishlari bilan tanishtirishdan tashqari, ularga muqovasozlik, duradgorlik va boshqa hunarlarni ham o'rgatar edi, bu mashg'ulotlar uchun alohida soatlar ajratgan edi.

1923 yilning boshlarida "Pravda" gazetasi mamlakatimiz bo'yicha eng namunali ilg'or maktab hamda mohir va tajribali o'qituvchilar uchun tanlov e'lon qildi. 1923 yilning 8 iyulida gazetada shu tanlov natijalari e'lon qilinadi. Ana shu o'qituvchilar tarkibida respublikadagi maktab o'qituvchilaridan A.Shakuriy bor edi. Boshqa ilg'or o'qituvchilar qatorida uning nomi ham "Pravda" gazetasining qizil doskasiga kiritiladi hamda pul mukofoti topshiriladi va Shakuriy haqida bir yaxshi maqola e'lon qilinadi.

Bundan ko'rinadiki, ma'rifatparvar pedagog Shakuriy yangi usuldagi maktablar tashkil qilishda, o'qish-o'qitishning yangi tartiblarini joriy etish va o'qituvchilarning katta guruhini tarbiyalab yetishtirishda xizmatlari juda katta bo'lgan va gazeta redaksiyasi tomonidan yuqori baholangan.

1925 yilda A.Shakuriyning tashabbusi bilan qishloq aholisi o'z mablag'lari hisobiga to'rt sinfli yangi maktab qurib ishga tushiradi.

6. Abdulla Avloniy (1878—1934)

Taniqli ma'rifatparvar adib Abdulla Avloniy pedagogik fikr taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan, o'z asarlarida o'zbek xalqining eng yaxshi an'analarini, ta'lim-tarbiyaga oid muhim hayotiy masalani aks ettirgan pedagog, olimdir.

Abdulla Avloniy 1878 yil 12 iyulda Toshkent shahrining Mergancha mahallasida, mayda hunarmand-to'quvchi oilasida dunyoga keldi. Ota-onasi savodli kishilar bo'lganlar. O'ta iqtidorli bo'lgan Abdulla Avloniy 15 yoshida she'rlar yoza boshladi. Dastlabki she'rlarida va "Hijron" degan maqolasida xalqni yangi usul maktablarida o'qib-o'rganishga targ'ib qildi. Avbdulla Avloniy 1907 yilda "Shuhrat", "Osiyo" nomli yangi gazetalar chiqara boshladi, lekin chor amaldorlari tez orada gazetalarni yoptirib qo'yadi. Abdulla Avloniy keyinroq "Sadoyi Turkiston" (1914—1915), "Turon" (1917), "Ishtirokiyun" (1918) gazetalarda, "Kasabachilik harakati" (1921) jurnalida muharrir bo'lib ishlaydi. Shundan so'ng, u o'zbek matbuotning zabardast vakili, o'zbek matbuotning asoschilaridan biri sifatida taniladi.

Abdulla Avloniy o'zbek xalqning san'ati va adabiyoti hamda milliy madaniyatini, xalq ta'limi ishlarini yo'lga qo'yishda katta xizmatlar qilgan adib, jamoat arbobi va iste'dodli pedagogdir.

Abdulla Avloniy o'zbek ziyolilari ichida birinchilardan bo'lib, o'zbek xalq teatrini professional teatrga aylantirish uchun 1913 yilda "Turon" nomi bilan teatr truppasini tashkil qiladi. Biroq bu truppaning professional teatrga aylanishi uchun katta to'siqlar bor edi. Teatrshunos M.Rahmonov Avloniyning teatrchilik faoliyati haqida shunday yozadi:

"Avloniy truppa uchun "Advokatlik osonmi?", "Pinak", "Ikki muhabbat", "Portug'oliya inqilobi" kabi dramalar yozdi, "Qotili Karima", "Uy tarbiyasining bir shakli", "Xiyonatkor oilasi", "Badbaxt kelin", "Jaholat", "O'liklar" kabi sahna asarlarini tatarcha va ozarbayjonchadan tarjima qiladi". Ammo bu asarlar nashr qilinmadi.

1916 yili ozarbayjonlik mashhur aktyor Sidqiy Ruhillo Toshkentga kelib, “Turon” truppasi bilan birga “Layli va Majnun” spektaklini qo‘yadi. Avloniy bu spektaklda Qaysning otasi rolini ijro etadi. Truppa a‘zolari bilan Avloniy 1914—1916 yillari Farg‘ona vodiysida gastrollarda bo‘ladi.

Abdulla Avloniy 1907 yilda Toshkentning Mirobod mahallasida, keyinchalik Degrez mahallasida yangi usuldagi maktablar ochdi. Maktablardagi o‘quv asbob-jihozlarini o‘zgartirdi, o‘z qo‘li bilan parta va doskalar yasadi. Maktabga qabul qilingan bolalarning asosiy qismi kambag‘al kishilarning bolalari bo‘lganligi uchun ularni kiyim-kechak, oziq-ovqat, daftar-qalam bilan ta‘minlash maqsadida, do‘stlarining ko‘magida “Jamiyati xayriya” tashkil etadi va bu jamiyatga o‘zi raislik qiladi. “Nashriyot” shirkati tuzib, Xadrada “Maktab kutubxonasi” nomli kitob do‘konini ochdi. Avloniyning maktabi o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazifalariga ko‘ra mashg‘ulotlarni sinf-dars tizimi asosida o‘z ona tilida olib borilishi bilan eski usul maktablaridan farq qiladi. U o‘z maktabida bolalarga geografiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat kabi fanlardan muayyan ma‘lumotlar beradi.

Abdulla Avloniy “Usuli jadid” maktablari uchun to‘rt qismdan iborat “Adabiyot yoxud milliy she‘rlar” hamda “Birinchi muallim” (1912), “Turkiy guliston yoxud axloq” (1913), “Ikkinchi muallim” (1915), “Maktab gulistoni” (1917) kabi darslik va o‘qish kitoblari yaratdi. Bu asarlarida hamda publisistik maqolalarida dunyo xalqlari madaniyatini, ilm-fanni, maktab va maorifni ulug‘lab, o‘z xalqini ilmi, madaniyatli bo‘lishga chaqiradi.

XX asr boshlarida yangi maktablar uchun yozilgan alifbelar anchagina edi. Shular orasida Avloniyning “Birinchi muallim”i ham o‘ziga xos o‘ringa ega; “Birinchi muallim” 1917 yil to‘ntarishiga qadar 4 marta nashr etilgan. Avloniy uni yozishda mavjud darsliklarga, birinchi navbatda Saidrasul Aziziyning “Ustozi avval”iga suyanadi (dars berish jarayonida orttirgan tajribalaridan samarali foydalanadi).

Abdulla Avloniy

1878-yil 12-iyulda
Toshkentda
tavallud topgan

“Turkiy guliston
yohud axloq”

1925-yilda “Mehnat
qahramoni” unvoni
bilan taqdirlanadi

Yangi usuldagi
maktabga asos soldi

1930-yilda
“O‘zbekiston xalq
maorifi zarbdori”
degan faxriy
nomga sazovor
bo‘ladi

Sinfdan-sinfga
o‘tishda imtihonni
joriy qiladi

“Birinchi muallim”

Darslar orasida
tanaffusni amalda
joriy etadi

“Maktab gulistoni”

“Ikkinchi muallim”

1934-yil 25
avgustda vafot
etadi

Avloniyning “Ikkinchi muallim” kitobi “Birinchi muallim” kitobining uzviy davomidir. Biz birinchi kitobini, shartli ravishda, alifbe deb, ikkinchi kitobini xrestomatiya deb atasak joiz bo‘lar, desak xato bo‘lmas.

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asarlari ichida “Turkiy guliston yoxud axloq” asari XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o‘rganish sohasida katta ahamiyatga molikdir.

“Turkiy guliston yoxud axloq” asari axloqiy va ta’limiy tarbiyaviy asardir. Asarda insonlarni “yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlardan qaytaruvchi” bir ilm-axloq haqida fikr yuritiladi. Shu jihatlardan qaraganda bu asar Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Nosir Xisravning “Saodatnoma”, Sa’diyning “Guliston” va “Bo‘ston”, Jomiyning “Bahoriston”, Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Ahmad Donishning “Farzandlarga vasiyat” asarlari shaklidagi o‘ziga xos tarbiyaviy asardir.

Abdulla Avloniy pedagog sifatida bola tarbiyasining roli haqida fikr yuritib “Agar bir kishi yoshligida nafi buzulib, tarbiyasiz, axloqsiz bo‘lib o‘sdimi, allohu akbar, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq yerdan turub yulduzlarga qo‘l uzatmak kabidur”, — deydi. Uning fikricha, bolalarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar g‘oyat katta ahamiyatga ega.

O‘zbek pedagogikasi tarixida Abdulla Avloniy birinchi marta pedagogikaga “Pedagogiya”, ya’ni bola tarbiyasining fanidir”, deb ta’rif berdi. Tabiiy bunday ta’rif Avloniyning pedagogika fanini yaxshi bilganligidan dalolat beradi.

Abdulla Avloniy bola tarbiyasini nisbiy ravishda quyidagi to‘rt bo‘limga ajratadi: 1. “Tarbiyaning zamoni”. 2. “Badan tarbiyasi”. 3. “Fikr tarbiyasi”. 4. “Axloq tarbiyasi” haqida hamda uning ahamiyati to‘g‘risida fikr yuritadi.

Abdulla Avloniy 1917 yil to‘ntarishidan keyin, 1918 yildan boshlab respublikamizda o‘qituvchilar uyushmasi, qrovullar, tunukachilar, ko‘nchilar, hunarmandlar va bosmaxona xodimlarining kasaba uyushmalarini tashkil qilib, ularga rahbarlik qiladi. Sobiq eski shahar ishchi dehqon Sovet Ijroiya Komitetiga rais qilib saylanadi. Avloniy Turkiston respublikasi milliy Komissariyatining mas’ul xodimi sifatida milliy urf-odatlar va yangicha madaniy normalar hamda qonunlarga doir masalalar bilan shug‘ullanadi.

1919—1920 yillarda Avloniy Afg‘onistonning Hirot shahrida Sovet elchixonasida bosh konsul bo‘lib ishladi. Xalqimiz o‘rtasida birodarlikni mustahkamlash sohasidagi olib borgan ishlari uchun Afg‘oniston shohi Omonullaxon tomonidan kumush soat bilan taqdirlandi. Bular Avloniyning tariximizdagi o‘ziga xos o‘rni borligini ko‘rsatadi. 20-yillarda Avloniy turli ijtimoiy vazifalar bilan birga muallimlik kasbini ham davom ettirdi, savodsizlikni tugatishda faol qatnashdi. Abdulla Avloniy 1920 yildan boshlab Toshkentda tashkil qilingan o‘lka bilim yurtida, so‘ngra xotin-qizlar bilim yurtida mudirlik qildi. U xalq maorif institutida, turkfront harbiy maktabida (harbiy bilim yurti) o‘qituvchi bo‘lib ishladi. 1924—29 yillarda O‘rta Osiyo Davlat universitetida (SAGU) va boshqa oliy o‘quv yurtlarida o‘qituvchilik qilish bilan birga ilmiy-tadqiqot ishlari olib bordi.

Abdulla Avloniy yangi adabiyot dasturi asosida 1933 yilda o‘zbek maktablarining VII sinflari uchun “Adabiyot xrestomatiyasi” tuzdi.

Abdulla Avloniyning mehnati yuksak taqdirlanib, unga o‘zbek madaniyati va adabiyotini yuksaltirishda, xodimlar tayyorlashda, uzoq yillik halol mehnati uchun 1925 yilda “Mehnat qahramoni” unvoni, 1930 yilda mehnatsevarligi, ilmiy ishlari va asarlari uchun “O‘zbekiston maorifi zarbdori” unvoni berildi.

Abdulla Avloniy 1934 yilning 25 avgustida Toshkentda vafot etdi.

Abdulla Avloniyning ta’lim-tarbiya sohasidagi qarashlari o‘zbek xalqining ruhiyati, turmush tarzi, milliy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘langan. Uning boy pedagogik merosi milliy maktab, milliy pedagogikani rivojlantirishda qimmatbaho manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu ma’noda Avloniyning siymosi, faoliyati biz uchun qadrlidir.

8. Abdurauf Fitrat (1886—1938)

Ma’naviyatimizning ilk namoyandalaridan biri Abdurauf Fitrat garchand qatag‘on qurboni bo‘lib, jismonan oramizda bo‘lmasa ham u hamisha tirik. Qismati og‘ir bo‘lgan ulug‘ siymolar qatori Fitrat butun kuch-qudratini xalqqa bag‘ishladi.

Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat 1886 yili Buxoro shahrida tug'iladi. "Fitrat" Abduraufning adabiy taxallusi bo'lib, bu so'z tug'ma tabiat, tug'ma iste'dod degan ma'noni anglatadi. Uning otasi o'zbek, onasi tojik bo'lgan. Fitratning otasi savdogarchilik bilan shug'ullangan, dindor, o'qimishli shaxs bo'lib, olam kezishni, tijoratni yaxshi ko'rgan.

Fitratning onasi Mustafibibi nozikta'b, savodli ayol bo'lib, farzandlari ta'lim-tarbiyasi bilan asosan u shug'ullangan. Oilada Abduraufdan tashqari yana ikki farzand — ukasi Abdurahmon va singlisi Madbuba bo'lgan. Mustafibibi bolalarining savodli, bilimdon kishilar bo'lib yetishishlarini uchun harakat qilgan. U arab, fors-tojik, turk adabiyotlarini, falsafani, sharq xalqlari tarixi va madaniyatini chuqur o'rganadi.

Buxoroda jadidlar "Yosh buxoroliklar" nomi bilan ish olib bordi.

Fitrat mana shu harakatning rahbarlaridan biri edi. Yosh buxoroliklar o'z faoliyatlarini boshlarida (birinchi yashirin jamiyat Buxoroda 1908 yilda tuzilgan) yangi usuldagi maktablar ochib, ularda boy hamda kambag'allarning bolalarini o'qitdilar.

Jadidlar Orenburg, Qozon, Ufa, Istambul kabi musulmon madaniyati markazlarining bilim yurtlari orqali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor beradilar. Shu maqsadda 1909 yil 18 iyunda Buxoro yoshlari "Tarbiyai atfol" ("Bolalar tarbiyasi") nomli hayriya jamiyati tuzadilar. S.Ayniyning yozishicha "...jamiyatning birinchi maqsadi Istambulga o'quvchilar yubormoq chorasiga kirishmoq edi. Ikmoli tahsil uchun Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li (1878—1968), uning birodari Atom Xo'ja (1894—1938), Mazxar Maxzum Burxon Maxzum o'g'li, Abdurauf Fitrat, Muqimbek Istambulga safar qildilar. Fitrat mazkur talabalarning eng iste'dodlisi va eng fozili edi".

Shunday qilib Fitrat 1909 yili 25 yoshida "Jamiyati hayriya"ning ko'magida Turkiyaga o'qishga ketadi.

Fitrat 1916 yili "Oila" nomli falsafiy asarini yozadi. Bu asar fors tilida yozilib, S.Ayniyning aytishicha Mirza Abdulvohidning xarajatlari hisobidan nashr etiladi. Asarda oilaviy hayotning islohotidan bahs yuritilib, adib najot yo'llarini axtaradi.

1917 yili esa Bokudagi maorifchi do'stlari yordamida o'zining ibtidoiy maktablarning so'nggi sinflari uchun mo'ljallab yozilgan, o'zbek tilidagi "O'quv" nomli kitobini nashr ettiradi. Bu kitob o'sha yillarda Buxorodagina emas, Samarqand, Toshkentda ham M.Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov o'quv kitoblari singari yangi usul maktablari uchun juda kerakli tarbiya kitobi bo'lib qolgan edi.

1922—1923 yillarda Fitrat Buxoro Xalq Respublikasining maorif noziri sifatida barcha o'zbek, tojik va boshqa millatlarning bolalari uchun maktablar ochish, o'quvchilarga metodik qo'llanmalar tayyorlash sohasida katta ishlar olib bordi. Xotin-qizlar maktablarini ko'paytirishga, xotin-qizlarni ma'rifatga tortishga alohida e'tibor berdi.

Fitrat 1923—1924 yillarda Moskva va Leningradda yashab ijod qiladi.

Leningrad Davlat dorilfununi 1924 yili Fitratga o'zbek va tojik mumtoz adabiyotlari namoyandalari to'g'risidagi tadqiqotlari uchun professorlik unvonini beradi. Fitrat O'rta osiyoning birinchi professori bo'lib tarixga kiradi. U "O'zbek adabiyotidan namunalar" kitobida o'nlab mumtoz adabiyotimiz vakillari haqida ma'lumot beradi.

1925 yildan Fitrat turli madaniy-oqartuv, maorif va ilmiy-tadqiqot institutlarida ishlaydi. O'zbekistonda birinchi tashkil bo'lgan Samarqand Pedakademiya'sida, Fanlar komiteti qoshidagi Til va adabiyot institutida, keyinchalik Toshkent Davlat pedagogika institutlarida sharq adabiyoti va tili, tarixidan yuksak saviyada dars beradi.

Professor Fitrat o'sha yillardayoq dunyoga mashhur bo'lgan olimlar akademik A.Samoylovich, S.Malov, Ye.E.Bertelslar bilan hamkorlikda o'zbek, tojik va boshqa millat sharqshunos, adabiyotshunos, turkolog olim, muallimlar tayyorlash ishiga ham yaqindan yordam beradi. Bu sohada Fitrat to 1937 yil qatag'onga uchragunga qadar Yahyo G'ulomov, Ibrohim Mo'minov, Oybek, Xodi Zarifov, Izzat Sulton, Homil Yoqubov, Rahim Hoshim kabi markaziy Osiyoning bo'lg'usi taniqli olimlariga bevosita yoki bilvosita murabbiylik ham qilgan edi,

1934 yil O'zbekiston Fanlar komiteti qoshida tuzilgan mustaqil ilmiy-tadqiqot institutlariga aylangan ilmiy muassasalarda o'sha davrda taniqli olimlardan Otajon Hoshim, G'ozil Yunusov va boshqalar bilan birga yosh adabiyotshunos hamda tilshunos olimlarga o'zbek adabiyoti tarixi va fors tilidan

dars beradi. Sharq adabiyoti, tili, tarixining katta bilimdoni sifatida shuhrat topadi va shogirdlari qalbida o'chmas iz qoldiradi.

Yirik olim Fitratning o'zbek va sharq adabiyoti tarixi xususida yozgan asarlari 20—30 yillardagi Sharq adabiyotining bilimdonlari Ye.Bertels, I.Krachkovskiy, L.Klimovichlarning asarlari bilan yonma-yon turadi. Fitrat hatto ularga ko'rsatmalar bergan. Fitrat ularga ayrim qo'lyozmalarning matnlarini yetkazib bergan, o'sha asarlarning o'rganilish darajasini ko'rsatib, tushuntirgan. Mana shularning hammasi uning xassos shoir, iste'dodli adib, dramaturg, publisist, chuqur ilmiy-tarixiy tadqiqotlar yozgan adabiyotshunos olim, bir necha darsliklar muallifi, ulkan tarixchi ekanligini ko'rsatib turibdi. Lekin 1937 yilga kelib Fitrat Fayzulla Xo'jaev, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Cho'lpon, Elbek kabilar bilan birga qatag'on qurboni bo'ldi. Ular "xalq dushmani" deb qoralanib, ularga "panturkizm" tamg'asi bosildi.

Sud Fitratni 1938 yil 5 oktyabrda otishga hukm qiladi. Bu hukm bir kun oldin ijro etiladi.

Abdurauf Fitrat yirik davlat arbobi, taniqli tilshunos va adabiyotshunos olim, faylasuf, shoir, dramaturg, publisist, geograf, matematik, tabobat va diniy ilmlar bilimdoni bo'lishi bilan birga O'zbekistonda maktab va ta'lim-tarbiya rivojiga katta hissa qo'shgan yetuk ma'rifatparvar va mohir islohotchi pedagog sifatida xalq xotirasida qoldi.

9. Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889—1929)

O'zbek xalqining to'ng'ich pedagogi, shoir, adib, dramaturg, kompozitor Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889 yil 16 iyulda Qo'qon shahrida tabib oilasida tug'ildi. Hamza o'zining o'qishga bo'lgan zo'r ishtiyoqi tufayli 12 yoshidayoq to'la xat-savodli bo'lib yetishadi. 1906 yilda madrasaga kirib o'qiy boshlaydi, Biroq, madrasa ta'limi Hamzani qanoatlantirmaydi. Shunga ko'ra u mustaqil suratda Lutfiy, Alisher Navoiy, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat asarlarini o'qib o'rganadi.

Hamza yozuvchilik ishiga 1905 yildan, 16 yoshidan boshlab kirishgan. Uning shaxsiy arxivida saqlangan materiallar orasida 1905—1914 yillar mobaynida yozilgan 214 she'rining ro'yxati bor. Hamzaning "Devon"iga 214 she'rdan 197 tasi kiritilgan.

Hamza 1911 yili Qo'qonning Hojibek guzarida maktab ochib, yetim va kambag'al bolalarni o'qitadi, o'quvchilar uchun "Engil adabiyot", "O'qish kitobi" o'quv qo'llanmalarini yaratadi. Maktabda o'qish-o'qitish ishlariga ba'zi bir o'zgarishlar kiritib, quruq yod olish uslubini yo'qotishga harakat qildi. O'quvchilarni urish va so'kishni taqiqladi, sinfdan tashqari tarbiyaviy mashg'ulotlarga ko'p e'tibor berdi, ona tili darsiga alohida ahamiyat bilan qarab, mashg'ulotlarga ko'proq vaqt ajratdi.

H.H.Niyoziy 20 yillik o'qituvchilik faoliyati davomida yoshlar tarbiyasi masalasida amaliy va nazariy jihatdan muhim g'oyalarni olg'a surdi.

Hamza 1913 yil fevralda chet ellarga ketadi: Afg'oniston, Hindiston, Makka, Madina, Shom (Suriya), Bayrut, Istanbul, Odessa shaharlarida bo'lib, 1914 yil boshlarida Qo'qonga qaytadi. 1915 yili Marg'ilonda maktab ochadi, muallimlar tayyorlaydigan kurs tashkil etadi.

Hamza 1918 yil Farg'ona shahriga borib o'qituvchilik ishini davom ettiradi. Shuningdek, u Farg'onada teatr san'atini yaratishda katta tashabbus ko'rsatadi. Farg'onadagi yosh san'at havaskorlarini to'plab, "Sayyor dram truppa" tashkil qiladi. U shu yilning o'zidayoq, o'zining mashhur asari "Boy ila xizmatchi", "Tuhmatchilar jazosi", "Kim to'g'ri" kabi pesalarini yozadi. Bu pesalar Hamzaning rejissyorligida sahnaga qo'yiladi va katta muvaffaqiyatga erishadi.

Hamza 1919 yilning boshlarida Qo'qondagi 1-boqimsiz bolalar uyiga mudir qilib tayinlanadi. Turk frontida o'zi tuzgan truppassi bilan qatnashadi. Hamza 1921 yilda Turk frontidan o'qituvchilikka qaytadi. Xorazmga borib ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanadi. 1922—1924 yillarda Qoraqalpog'istonni Xo'jayli tumanidagi 1-bolalar uyining mudiri va o'qituvchisi bo'lib ishlaydi. Hamza 1925 yilning kuzida Farg'ona uyezdi maorifi ixtiyoriga yuboriladi. Bu yerda u xalq kuchi bilan yangi maktab binosi, klub, kutubxona, choyxona qurdiradi. 1926 yilda Hamzaning badiiy ijodidagi muvaffaqiyatlarini va jamoat ishidagi faoliyatini taqdirlab, "Xalq shoiri" degan faxriy unvoni beriladi va umrbod shaxsiy nafaqa tayinlandi.

Hamza Hakimzoda aqliy tarbiya haqida so'z yuritir ekan, aqliy tarbiya orqali tabiat va jamiyat qonunlarini, tabiat hodisalarini, ular o'rtasidagi bog'liqlikni bilish kerakligini aytadi. Shoir ana shunday ma'lumotga ega bo'lgan va jamiyat, xalq farovonligi uchun xizmat qiladigan yoshlarni yetishtirishga da'vat etadi.

Hamza Hakimzoda ta'lim-tarbiya haqida bildirgan fikrlarida bolalarning sog'lom bo'lishiga ham e'tibor beradi. U ayniqsa, ta'lim-tarbiyada ota-onalarning muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi, bolaning go'zal axloqli bo'lib kamol topishi uchun oila muhitida tarbiyaning to'g'ri yo'lga qo'yilishi zarurligini aytadi. Shoirning fikricha bola — odobning boshini ota-onadan oladi, o'rganadi, bunga jiddiy e'tibor berilmasa tarbiya juda qiyin kechadi va yomon oqibatlarga olib borishi aniq ekanligini aniq-ravshan bayon etadi.

Hamza Hakimzoda o'z pedagogik faoliyatida va adabiy ijodida xotin-qizlarning ilm olishiga, jamiyat ishlarida faol ishtirok etishlariga jiddiy e'tibor berdi.

Hamza Hakimzoda Shohimardonda bo'lgan vaqtida ham o'z ilg'or fikrlarini targ'ib qiladi. Ammo u bu yerda joylashgan dushmanlar tomonidan 1929 yil 18 martda fojiali halok qilinadi.

O'zbek xalqining sodiq farzandi Hamza Hakimzoda ajoyib pedagog, yozuvchi va kompozitor sifatida o'z xalqiga sidqidil bilan xizmat etdi. U mehnatkash xalqni ma'rifatli qilish, yosh avlodlarni har tomonlama bilimli qilib yetkazish yo'liga hayotini bag'ishladi.

Umuman, Hamza Hakimzoda Niyoziy respublikamizda pedagogik fikrning rivojiga salmoqli hissa qo'shgan mohir pedagog shoirdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Jadidchilik harakatining kelib chiqish omillari nimalardan iborat?
2. Jadidchilik qanday g'oyalarni ilgari surgan?
3. Turkistonning rivojlanishida jadidchilik harakati qanday ahamiyat kasb etadi?
4. Mahmudxo'ja Behbudiy ta'lim tizimini rivojlantirishga qanday hissa qo'shdi?
5. Munavvar Qori qanday g'oyalar bilan maydonga chiqdi?
6. Abdurauf Fitrat Turkiston o'lkasining ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-madaniy rivojlanishiga qanday hissa qo'shdi?

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K. Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K. Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

14-mavzu	Boshlang'ich ta'lim fidoyilari

Seminar reja:

1. Oqilxon Sharafiddinov xayoti va faoliyati
2. G'ofur G'ulom xayoti va faoliyati
3. G'ayraty (Abduraxim Abdullaev) xayoti va faoliyati
4. Imomxon Xusanxo'jaevning xayoti va faoliyati
5. Karima Qosimova xayoti va faoliyati
6. Raxima Mavlonova xayoti va faoliyati

Tayanch iboralar: O'qish kitobi, darslik, mehnat ta'limi metodikasi, boshlang'ich sinfda ona tili o'qitish metodikasi, 1-2 sinflar uchun o'qish kitobi» . . .

Seminarining maqsadi: Oqilxon Sharafiddinov, G'ofur G'ulom, G'ayraty (Abduraxim Abdullaev), Imomxon Xusanxo'jaev, Karima Qosimova va Raxima Mavlonovalarning xayotlari va faoliyatlari xaqda talabalarda bilim, malaka va ko'ikmalarni shakllantirish

Nazorat uchun savollar:

1. Oqilxon Sharafiddinov xayoti va faoliyati xaqida nimalarni bilasiz?
2. G'ofur G'ulom, G'ayraty (Abduraxim Abdullaev) va Imomxon Xusanxo'jaevlarning xayotlari va ish faoliyatlari xaqida nimalar deya olasiz?
3. Karima Qosimova, Raxima Mavlonovalarning ijod yo'llari xaqidagi nimalarni bilasiz?

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

1. «Uchinchi sinfda mehnat darsligi» kitobini o'qib taxlil qilish.
2. Mehnat ta'limi metodikasi kitobini o'qib taxlil qilish.

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T."O'zbekiston" 1997 yil.
- 2.Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

15-mavzu	1917-1990 yillarda ta'lim-tarbiya, maorif va pedagogik fikrlar

Reja:

- 1.O'zbekistonda 1917-1924 yillarda maktab va marifat.
- 2.Turkistonda milliy davlat chegaralanishi o'tkazilgandan so'ng xalq tizimi va pedagogik fikrlar
- 3.Ikkinchi jaxon urushi va urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda xalq maorifi va pedagogika
- 4.Siddiq Rajabov.
- 5.XX-asrning 70-80 yillarida O'zbekistonda xalq ta'limi tizimi.
- 6.Mustaqil O'zbekistonda ta'lim va pedagogik fikrlar taraqqiyoti.

Tayanch iboralar: Markaziy Osiyo, jadidchi ziyolilar, RSFSR Maorif Xalq Komissarligi, Xalq Komissarligi Kengashi, xalq dorilfununi, Turkiston sharq instituti, Turkiston xalq universiteti, maxalliy maktablar, ikkinchi jaxon urushi, maktab turlari. .

Darsning maqsadi: Turkistonda milliy davlat chegaralanishi, ikkinchi jaxon urushi va urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda xalq maorifi va pedagogika, Siddiq Rajabov, XX-asrning 70-80 yillarida O'zbekistonda xalq ta'limi tizimi va Mustaqil O'zbekistonda ta'lim va pedagogik fikrlar taraqqiyoti xaqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish.

1.O'zbekistonda 1917-1924 yillarda maktab va marifat

1917 yil to'ntarishidan keyin Markaziy Osiyo xalqlarining hayotida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy va xalq maorifi sohalarida keskin o'zgarish yuz berdi.

Turkiston o'lkasida milliy demokratiya vakillari, mashhur ma'rifatparvar ziyolilar tomonidan yangi usuldagi maktablarning keng tarmog'ini yaratish, maktab-maorif borasida zudlik bilan islohotlarni amalga oshirish yuzasidan bir qator takliflar ilgari surildi.

Bu davrda milliy ziyolilar faoliyati keng tus oldi, jumladan: jadidchi ziyolilar Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Sadridin Ayniy, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Hamza, G'ozi Yunus, Xurshid va boshqa ziyolilar madaniyat, maorif sohalarida jonbozlik qildilar va yangi usuldagi maktablarning keng tarmoqlarini yaratish sohasida faoliyat ko'rsatdilar.

1917 yil fevralidan oktabr orasida Turkistonning yirik shaharlarida turli tillarda dars beriladigan xususiy maktablar ochildi.

Turkiston o'lkasining markazi — Toshkentda 1917 yil 9—14 may kunlari o'qituvchilarning 1-o'lka qurultoyi bo'lib, bunda "Turkiston o'qituvchilar ittifoqi" tashkil etildi.

1918 yil 9 aprelda Munavvar Qori uyida to'plangan jadidlar Turkiston Xalq dorilfununining musulmon bo'limini tashkil etish maqsadida 9 kishidan iborat tashkilot komissiyasini tuzadi. Ular 22 kun ichida musulmon bo'limi dasturlarini tuzadilar. O'sha yilning 3 mayida dorilfununning musulmon bo'limi rahbariyatiga saylov bo'lib, unda Munavvar Qori rais (rektor), Iso To'xtaboyev birinchi muovin, Burxon Habib ikkinchi muovin, Abdusamad Qori Ziyobov xazinador, Muxtor Bokir sarkotib bo'lib saylandi. 13 may (yakshanba) kuni Toshkentning eski shahar qismida Vikula Morozovning sobiq do'koni binosi (hozirgi o'zbek yosh tomoshabinlar teatri)da musulmon aholi uchun "Xalq dorilfununi" ochildi. Bu bo'lim tez orada o'ziga xos yirik bilim maskaniga aylanadi.

Universitet tarkibida ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq xo'jaligi va texnika fakulteti bor edi. 1919 yil fevraldan universitet qoshida ishchi fakulteti ham faoliyat ko'rsata boshladi.

1918 yil noyabrda Toshkentda maxsus sharqshunoslik ixtisosligidagi oliy ta'limning to'ng'ichi — Turkiston sharq instituti tashkil qilindi. Institut haqidagi Nizomda uning asosiy vazifalari qilib Turkiston mahalliy aholisi va qo'shni mamlakatlar aholisi tilini yaxshi biladigan sharqshunos olimlar va amaliyotchi xodimlar tayyorlashdir, deb belgilab qo'yilgan edi.

1920 yilda Turkiston xalq universitetiga muqobil Turkiston davlat universiteti (keyin Oʻrta Osiyo, hozirgi M.Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston milliy universiteti) tashkil qilindi.

Universitet faoliyatining birinchi yili oxiriga kelib unda 6 ta fakultet: ijtimoiy-iqtisodiy, tarix-filologiya, fizika-matematika, texnika, tibbiyot, qishloq xoʻjalik fakultetlari ish olib bordi.

Vaqt oʻtishi bilan universitet faqat eng yirik oʻquv yurtigina emas, balki ilmiy-nazariy va amaliy tafakkurning, tabiiy va amaliy fanlarning juda xilma-xil sohalari boʻyicha olib boriladigan tadqiqotlarning eng muhim markazi ham boʻlib qoldi.

Bolsheviklarning aksil milliy, umuminsoniy ilgʻor maʼrifatchilikka dushmanlik qilishlariga qaramasdan 1917—1924 yillarda Oʻzbekistonning hozirgi hududida madaniy-maʼrifiy turmush vujudga keldi, xalq maʼnaviyatida oʻz aksini topdi.

Xalq taʼlimining isteʼdodli tashkilotchilari Abdulqodir Shakuriy, Ismatulla Rahmatullaev, Ishoqxon Ibrat, Munavvar Qori, Mahmudxoʻja Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadriddin Ayniy, Abdulla Avloniy va boshqalar katta pedagogik ish olib bordilar.

Uzoq tarixga ega boʻlgan oʻzbek xalqi, ijtimoiy-siyosiy, diniy toʻsiqlarga qaramay, Markaziy Osiyodagi boshqa xalqlar kabi ilgʻor fikr egalari, buyuk olimlarni yetkazdi, insoniyatga ilm-fan, maʼnaviyat sohasida oʻlmas durdona asarlar, fikrlar qoldirdi.

Bunday ilgʻor fikrli mutafakkir olimlarning asarlari Turkiston oʻlkasi maktablarida to 1917 yil oktabr toʻntarishiga qadar asosiy manba sifatida foydalanib kelingan. Jumladan, “Haftiyak” kitobi boʻlib, unda Qurʼon suralaridan yettitadan biri tanlab olingan. Taxminan, VIII asrlarda yozilgan. X—XII asrlarda fors-tojik tilida islom dini ruknlari bayon etilgan “Chorkitob”, XII asrlardan boshlab esa Ahmad Yassaviyning hikmatlari asosida bilimlar berilgan.

Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Abulqosim Mahmud bin Umar Zamaxshariy, Alisher Navoiy asarlaridan ham keng foydalanilgan. Zero, bunday nodir asarlar va sharq mutafakkirlarining oliyjanob hikmatlari, gʻoyalari XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Turkiston oʻlkasida pedagogik va uslubiy fikrlarning taraqqiy etishida muhim rol oʻynadi. Ayniqsa Turkiston xalqlarining maʼrifatparvarlik pedagogikasi taraqqiyotida asosiy zamin boʻldi.

Markaziy Osiyo, jumladan Turkiston oʻlkasida mahalliy maktablarning xususiyati, taʼlim-tarbiya ishlarining mazmuni, uni tashkil etish usullari oʻsha davr tarbiyasi maqsadiga mos boʻlgan.

Umuman Markaziy Osiyoda Oktabr toʻntarishiga qadar bir necha turdagi maktablar mavjud edi. Ular:

1. Musulmon diniy maktablar: a) maktab (xona) — eski maktab; b) qorixona; v) madrasa; 2. Rus maktablari: a) umumiy maʼlumot maktablari; b) kasb maktablari; v) rus-tuzem maktablari; g) rus tilini oʻrgatish maktablari. “Yangi usul” maktablari (usuli jadid).

Bu davr ijtimoiy-madaniy hayotidagi kuchlar oʻrtasida yuz berayotgan sinfiy kurashning murakkabligi maktab-maorif masalalarida ham oʻz taʼsirini koʻrsatdi. Demak, endi turli vositalarni ishga solib yangi mazmundagi maʼrifatni tashviq qilish, tarbiya usullarini zamonaviylashtirish taʼlimda qulay usullarni topish muammolari turar edi. Bu borada Turkiston oʻlkasidagi dastlabki maktablarda ilgʻor-maʼrifatparvar pedagoglar — toshkentlik Saidrasul Saidazizov, Abdulla Avloniy, namanganlik Ishoqjon Junaydullaev — Ibrat, samarqandlik Abduqodir Shakuriy, Saidahmad Siddiqiy, Ismatulla Rahmatullaev, qoʻqonlik Hamza Hakimzoda Niyoziyilar muhim rol oʻynashdi.

Ular XIX asrning II yarmida maydonga kelgan maʼrifatchilik harakatining merosxoʻrlari sifatida butun oʻlkada katta obroʻga ega boʻlib, rus, ozarbayjon, tatar va boshqa qardosh xalq pedagoglarining taʼlim-tarbiya haqidagi fikrlarini hamda darsliklarini oʻrganib oʻlka maktablarida keng yoyishda jonbozlik koʻrsatdilar. Turkistonda ochilgan rus va tatar muallimlari boshchilik qilgan oʻzbek maktablarida qoʻllangan usullardan foydalanib oʻzlari tashkil qilgan maktablarda uzoq vaqt davom etgan “hijo” usuli oʻrniga “usuli savtiya”da taʼlimni tashkil qildilar va darsliklar yaratdilar.

2. Turkistonda milliy davlat chegaralanishi oʻtkazilganidan soʻng xalq taʼlimi va pedagogik fikrlar (1924-1941)

1924 yilda amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida mintaqqa qartasi qaytadan tuzildi.

Sobiq Sovet hokimiyati yillarida kommunistik partiya rahbarligida respublikada adolatsiz milliy siyosat amalga oshirildi.

To'ntarishning dastlabki kunlaridan boshlaboq mamlakatda bir tomonlama madaniy inqilobning amalga oshirilishiga alohida ahamiyat berildi, maktablarda o'quv-tarbiya ishlari mazmuni tuzumning maqsadi asosida o'zgardi. Din va "Qur'oni Karim"ga e'tibor umuman taqiqlandi. Tarix darslarida voqealar buzib talqin etildi. Adabiyot darslariga esa ko'proq rus yozuchilarining asarlari bilan tanishtirishga katta ahamiyat berildi.

Sho'rolar tuzumi davrida kommunistik firqa qarorlari asosida pedagogika fanini shakllantirishda rus pedagoglari asarlaridan unumli foydalanib asarlar yozishga zo'r berildi. Aksariyat hollarda esa rus pedagog olimlari yozgan darsliklardan foydalanildi. Natijada o'zbek pedagogikasi markscha-lenincha nazariya doirasida shakllangan soxta fanga aylanib ketdi. Bu davrda nafaqat pedagogika, balki boshqa fanlarning ham rivojlanishi sust kechdi. Masalan, "O'zbekiston tarixi" aslida "SSSR tarixi" darsligining ilovasi edi. "SSSR tarixi" esa Rossiya tarixidan iborat bo'lganligi ma'lum. Xuddi shu kabi o'zbek pedagogikasi ham sovet pedagogikasining tarkibiy qismiga aylandi. O'sha davrlarda yozilgan ko'pgina pedagogik asarlar bugungi kunda o'z ahamiyatini yo'qotdi. Chunki o'zbek pedagogikasi nihoyatda siyosiyashgan edi. Pedagog olimlar tadqiqotlarida Marks, Engels, Lenin asarlaridan ko'chirmalar asosiy o'rinni ishg'ol qilardi.

Bolalar va o'smirlarga umumiy ta'lim berishni tezlashtirish hamda kattalar o'rtasida savodsizlikni tugatish harakati boshlandi. 1930 yil 14 avgustda sobiq SSR Ittifoqi Markaziy Ijroiya Komiteti va Xalq Komissarlari Soveti tomonidan qaror qabul qilindi. Bu qaror umumiy boshlang'ich ta'limni joriy etish va savodsizlikni qisqartirishga yordam berdi.

30-yillarning oxirlariga kelib, umumiy yetti yillik ta'limni amalga oshirishga kirishildi.

Biroq bu borada jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yildi. Jumladan, maktab yoshidagi bolalarning bir qismi o'qishga tortilmadi. Mahalliy millat bolalari orasida o'qishni tashlab ketish ortib bordi. Ko'pgina maktablarda muallimlarning bilim darajasi yetarli bo'lmaganligi tufayli o'qish saviyasi talabga javob bermas edi. Shuningdek, maktablar soni muttasil ortib borayotgan bo'lsada, ularning o'quv moddiy bazasi nochor ahvolda qolayotgan edi.

Ma'lumki, bolsheviklar mafkurasi negizida sinfiy kurash g'oyasi ustivorlik qildi. O'zgacha fikrlashni "sinfiy dushman" deb baholandi.

Ta'lim sohasini "sinfiy dushman"dan tozalash maqsadida hatto maxsus qarorlar ham qabul qilindi. Masalan, VKP (b) MQ O'rta Osiyo byurosi 1933 yil 27 martda o'qituvchi kadrlar safini tozalash haqida qaror qabul qiladi va uning natijalari shu yilning 25 aprelida bo'lib o'tgan O'rta osiyo bo'yicha partiyaning madaniy sohaga bag'ishlangan kengashida muhokama qilinadi. Bunda mavjud 700 o'qituvchidan faqat 120 tasi maktablarda ishlashga loyiq deb topildi.

Bunday "tozalash"dan maqsad saviyasi past bo'lsada mehnatkash tabaqalaridan chiqqan kishilarni tanlab olib, eng zakovatli omilkor kishilarni siqib chiqarib, "shaklan milliy, mazmunan proletar madaniyati"ni vujudga keltirishdan iborat edi. "Tozalash"da kishining qobiliyati, madaniy saviyasi va ma'lumot darajasi emas, balki ijtimoiy kelib chiqishi asosiy mezon qilib olindi.

Sobiq SSSR MK va XKKning 1929 yil 7 avgust qaroriga asosan arab alifbesi o'rniga lotin alifbosi qabul qilindi. Arab yozuvining lotinlashtirilishi dinga qarshi tashviqotning bir shakli edi. Bu islohotning oqibatida Sharq xalqlari tarixi va madaniyatini o'zida mujassam qilgan minglab arab yozuvidagi qimmatbaho manbalardan O'zbekiston xalqlarini mahrum qildilar. O'sha davrning taniqli tilshunos olimi G'ozzi Olim Yunusov va ilg'or pedagoglar bu islohotni madaniy bilimsizlik deb baholadilar.

1940 yilning may oyida O'zbekistonda "O'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitidan rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alfavitiga ko'chirish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi.

Mazkur siyosatlar tufayli o'zbek xalqi o'z tarixi, milliy urf-odatu an'ana, umuminsoniy qadriyatlarini bilish va o'rganish imkoniyatlaridan mahrum bo'ldi. Millat taqdiri, maorif ravnaqi uchun jon fido qilgan, erkin, hur fikrli alloma ma'rifatparvarlar — Abdurauf Fitrat, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Elbek, Otajon Hoshimov, Shokir Sulaymon, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy qatl etildi. Usmon Nosir, Botu va boshqalar Sibirga surgun qilindi.

Yuqorida aytilgan fikrlardan xulosa shuki, go'yo to'ntarish Turkiston o'lkasida ma'rifatning, ijtimoiy tuzumning, ishlab chiqarishning sezilarli darajada rivojlanishida muhim rol o'ynagan. O'lkada juda ko'plab ziyolilar yetishib chiqdi, zavod va fabrikalar qurildi, lotincha savodsizlikka barham berildi. Lekin kezi kelganda shu narsani ham qayd etish kerakki, Oktabr to'ntarishi o'lkada, yuqorida

ta'kidlanganidek, sobiq sovet ishlarini amalga oshirishda katta ahamiyat kasb etish bilan birga, o'zbek milliy qadriyatlariga putur yetkazishga, milliy xalqni ruslashtirishga harakat qilingani, ma'naviyatimizning yo'qolayotganligiga, tariximizning toptalishiga urinishlar bo'lganligini hech kim inkor etolmaydi, albatta. Chunki har qanday xalq o'z milliyligi, qadriyatlari va madaniyati bilan buyukdir. O'zbek xalqining ana shu buyukligi ruslar istilosi ostida ko'p yillar davomida toptalib, oyoq osti qilindi. Endilikda shukrlar bo'lsinki, mustaqillik sharofati bilan yo'qotayozgan barcha milliy va ma'naviy boyliklarimiz, qadriyatlarimiz tiklanmoqda.

Bu albatta, shu bugungi o'zbek maktabini, uning ta'lim-tarbiyasini sharqona uslubda, jahon redagogikasining ilg'or tamoyillari asosida qayta qurishimizda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda xalq maorifi va pedagogika

Tarixdan ma'lumki, sobiq Sovet davlati, xalqi o'z boshidan kechirgan og'ir davrlardan biri ikkinchi jahon urushi yillaridir. O'sha davrda mamlakatimiz yoshlarini, xususan respublikamiz yoshlarini yuqori axloq ruhida, ayniqsa vatanparvarlik, do'stlik, mehnatsevarlik, ongli intizom, fidokorlik, birdamlik ruhida tarbiyalash avj olib ketdi. Bu tarixiy sharoit taqozosi edi.

1941 yil 22 iyunda fashistlar Germaniyasi hujum qilmaslik haqidagi bitimni buzib, urush e'lon qilmay turib sobiq Sovet Ittifoqiga bostirib kirdi.

Sobiq Sovet Ittifoqi hamma xalqlarni Vatanni yakdillik bilan mudofaa qilish uchun otlantirdi. Sharqda mash'al — O'zbekiston ham himoyaga o'zining munosib hissasini qo'shdi.

Kishilar fabrika va zavodlarda, shaxta va temir yo'llarda, kolxoz, sovxoz va MTS larda — hamma joyda *“Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun”* degan shior ostida fidokorona ishladilar. Butun kuch, vosita va imkoniyatlar Vatan mudofaasiga, dushman ustidan g'alaba qilishga safarbar etildi. Mudofaa fondi tuzish, tanklar, samolyotlar hamda boshqa jangovar texnikalar qurish uchun mablag' yig'ishda umumxalq harakatining avj olishi xalqlarning vatanparvarligini yana bir bor isbot etdi.

Mamlakatlar mudofaa fondiga pul, qimmatbaho narsalar, davlat obligatsiyalari, xullas kimda nima bo'lsa, hammasini topshirdilar. Urushning dastlabki kunlaridayoq birgina Toshkent shahrining o'zida mudofaa fondiga 5,5 million so'mdan ortiq pul yig'ildi. Vatan uchun belgilangan shanbaliklar vatanparvalik ruhi ostida o'tdi.

Dushman vaqtinchalik bosib olgan yerlardagi anchagina zavodlar, fabrikalar, ishlab chiqarish korxonalari, turli muassasalar O'zbekistonga ko'chirildi. O'zbekiston ularni joy, ishchi kuchi bilan ta'minladi. Buning ustiga frontdagi armiyani oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta'minlash asosan o'zbek xalqi zimmasiga tushdi. Ishchi kuchi yetishmaganidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini yig'ib-terib olish ancha orqaga cho'zilib ketmoqda edi. Sobiq SSSR Oliy Sovet Prezidiumining 1942 yil 13 fevralda chiqargan *“Urush yillarida mehnatga qobiliyatli bo'lgan barcha kishilarni ishlab chiqarish sohasiga va qurilishga jalb qilish to'g'risida”*gi farmoni mamlakat ichkarisidagi ishlarni birmuncha izga soldi.

Ikkinchi jahon urushi davrida maktablarning o'quv dasturlari sharoitga moslashtirildi.

Sobiq SSSR Xalq Komissarlari Soveti 1943 yil iyul oyida bir qator yirik shaharlarda o'g'il bolalar bilan qiz bolalarni alohida o'qitishni joriy etdi. Masalan: O'zbekistonda alohida o'qitish 1943 yil sentyabrdan boshlab Toshkent shahrida amalga oshirildi. 1 dekabrda boshlab yana 4 ta yirik shaharlarda — Buxoro, Urganch, Farg'ona va Marg'ilonda amalga oshirildi.

Urush yillarida harbiy-fizkultura darslari soati ko'paydi. harbiy o'qish 1-sinfidan boshlab o'tila boshlandi, harbiy ta'lim faqat o'g'il bolalarga emas, qiz bolalarga ham o'rgatila boshlandi.

O'quvchilar BGTO, GTO, VS normalarini juda yaxshi o'zlashtirib, havo harbiy hujumiga qarshi kurashish malakalarini egalladilar.

Yuqorida eslatib o'tganimizdek, urushning dastlabki kunlaridan boshlab urush ketayotgan joylardan O'zbekistonga ko'plab yosh bolalar va kattalar evakuatsiya qilingan edi. 1942 yilda evakuatsiya qilinganlar soni 716 mingga yetdi.

1943 yilda O'zbekiston hududida 154 ta bolalar uyi bor edi. Bolalar uyining soni 1945 yilga kelib 242 taga, undagi tarbiyalanuvchilar soni esa 31.500 ga yetdi.

Urush davrida o'qituvchilar sonini ko'paytirishga alohida e'tibor berildi. Chunki ko'pchilik pedagoglar frontga safarbar qilinganligi uchun Respublika bo'yicha 1940—1941 o'quv yilida 36267 nafar o'qituvchidan 30616 kishi qoldi. Frontga ketgan o'qituvchilar o'rnini to'ldirish uchun qisqa muddatli

o'qituvchilar tayyorlash kurslari ochildi. 1941 yildan 1943 yilgacha bu kurslarni 16 ming o'qituvchi bitirib chiqdi. Boshqa sohada ishlayotgan o'qituvchilar ham maktabga qaytarildi.

Mahalliy maktablar uchun o'qituvchilar tayyorlash ishiga, ayniqsa, o'zbek xotin-qizlaridan ko'proq jalb etish zarurligi alohida qayd etildi.

Shaharlardagi maktablarda o'qish uch smenada olib borilar edi. Bu hol esa tabiiy holatda ta'lim-tarbiya jarayonini qiyinlashtirishga olib kelgan edi. Darslar 40 minutga qisqargan. Ashula va rasm darslari umuman o'tilmagan.

Kitoblarning yetishmasligi tufayli o'qituvchilar og'zaki tushuntirishga katta e'tibor berdilar. Yangi o'tiladigan dars o'qituvchi tomonidan doskaga yozilar, o'quvchilar uni daftarga ko'chirib olishar edi.

Sharoit taqozosi bilan ko'pchilik o'quvchilar ham maktabda o'qib, ham qishloq xo'jalik ishlarida faol qatnashdilar. Barcha ishlab chiqarish muassasalarida, zavod va fabrikalar qoshida kurslar ochilib, o'quvchilar o'qishdan ajralmagan holda mehnat qildilar.

O'zbekiston mahalliy Sovetlari, sobiq SSSR XKS ko'rsatmasiga binoan, 1943 yilning 1 yanvaridan boshlab 8—10-sinf o'quvchilarini hamda katta yoshdagi o'zbek o'qituvchilarini o'qish haqi to'lashdan ozod etdi. Qozoq, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq, turkman va boshqa mahalliy xalqlar bolalari ham o'qish haqi to'lashdan ozod bo'lishdi.

1942 yilning boshida sobiq SSSR Xalq Komissarlari Soveti qishloq xo'jalik asoslarini maktabda o'qitiladigan fanlardan biri sifatida kiritish haqida buyruq chiqardi.

Davlatning maxsus ko'rsatmasiga binoan 1943 yildan boshlab ba'zi maktablarda o'quv ishlab chiqarish ustaxonalari ochila boshlandi.

Ikkinchi jahon urushi g'alaba bilan tamom bo'lgach respublika xalq ta'limi urushdan keyingi yillarda bir qator jiddiy qiyinchiliklarni yengib o'tishga to'g'ri keldi.

Urush davrida maktablar tarmog'i birmuncha qisqargan, o'quvchilar soni ham shunga yarasha kamaygan edi. Ko'pchilik o'quvchilar turli sinflardan o'qishni tashlab, frontga, front uchun qurol-aslaha ishlab chiqaradigan zavod va fabrikalarga ishga ketib qolishdi.

O'sha yillarda yangi maktab binolari qurilmaganligi va eski maktablarni o'z vaqtida ta'mirlanmaganligi sababli ko'p maktab binolari o'quv jarayonini maromida tashkil etish va gigiena talablariga javob bermas edi.

Rasmiy Hokimiyat soxta proletar baynalmilalligini amalda kuchaytirish maqsadida maktablarda rus tili va adabiyotini kengroq o'qitishga urg'u berdi. Natijada 60-yillarda O'zbekiston tarixi, o'zbek tili va adabiyoti, chet tili, musiqa va ashula darslari hajmi keskin qisqardi va ular o'quv rejasida belgilanganidan haftasiga 16,5 soat kamayib ketdi. Ulardan bo'shagan soatlarga esa rus tili va adabiyoti fani o'qitildi. Masalan, o'qituvchilar "XIX asrni ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida o'zbek adabiy muhiti", "Milliy madaniy jarayonlar" to'g'risidagi mavzularda dars o'tishi lozim bo'lgan soatlarda rus madaniyatining "progressiv" ahamiyatini ko'rsatib berishga majbur bo'ldilar. Natijada boy va ko'hna o'zbek xalqi tarixini o'rganishga 52 soat ajratilgan holda boshlang'ich maktablarda rus tili va adabiyoti fanlari uchun 1600 soat ajratilgan.

Xalq xo'jaligini tiklash hamda rivojlantirish sohasida urushdan keyingi birinchi besh yillikda o'ziga xos jiddiy kamchiliklarga duch kelindi. Birinchidan, aholi o'zi tug'ilib o'sgan shaharlariga qaytib ko'chib o'tayotganligi sababli aholi sonida keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Ikkinchidan, majburiy ta'lim maktablarida o'qitiladigan bolalarni hisobga olishning aniq va tezkor tizimi belgilanmagan edi.

Shuning uchun ham maorif xodimlari tezlik bilan maktab shoxobchalarini tiklash va kengaytirish hamda ota-onalari bilan birga evakuatsiyadan qaytib kelayotgan bolalarni yo urush vaqtida maktabni tashlab ketgan bolalarni maktablarga tortish sohasida juda katta ishlar qilish kerak edi. Aunday mas'uliyatni bajarishda ular dastlab boshlang'ich maktablarni tamomlagan bolalarning hammasini to'la ravishda o'qishga tortishga ayniqsa katta e'tibor berishlari lozim edi. Va bu ish ancha muvaffaqiyatli amalga oshirildi. Bu esa bolalarni va o'smirlarni umumiy-majburiy o'qitishni kengaytirish uchun zarur shart-sharoit yaratib berdi.

Bu davrga kelib o'rta maktabni bitirib chiqayotganlarning soni oliy o'quv yurtlariga qabul qilinayotganlarning soniga qaraganda ancha ortib ketdi. O'rta maktablarni tamomlab chiqqanlarning ko'plari sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ishlashlariga to'g'ri keldi. Biroq ular bu amaliy

faoliyatga yetarli sur'atda tayyorlanmagan edilar: maktablarda o'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash ishlari yaxshi yo'lga qo'yilmagan edi.

O'rta maktablarni tamomlaganlarni maxsus kasbiy tayyorlarligini oshirish maqsadida texnikumlar soni ko'paytirildi va shu texnikumlar qoshida to'liq o'rta ma'lumotli kishilarni qabul qiladigan bo'limlar ochildi. Bu bo'limlarga o'qish muddati 2—3 yil qilib belgilandi. Mehnat zahiralari tizimida o'rta maktab negizidagi texnika bilim yurtlari ochila boshladi. Bu texnika bilim yurtlari 1—2 yillik o'qish muddati bilan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlab berishi kerak edi.

Urushdan keyingi yillarda 1943 yilda ochilgan ishchi va dehqon yoshlari maktablari (kechki va smenali) tarmog'i birmuncha kengaytirildi.

1951—55 yillarga mo'ljallangan beshinchi besh yillik rejada politexnika ta'limiga katta o'rin berildi. Shu munosabat bilan ittifoqdosh respublikalarning Ta'lim vazirliklari o'quv rejalari va dasturlarini qayta qurib, politexnika ta'limini oshirish to'g'risida maktablarga ko'rsatmalar berdilar.

1957—58 o'quv yilidan boshlab ba'zi pedagogika oliy o'quv yurtlarida boshlang'ich maktab uchun oliy pedagogika ma'lumotiga ega bo'lgan o'qituvchilar tayyorlashga kirishildi va buning uchun maxsus fakultetlar tashkil etildi. Lekin urushdan keyingi yillarda hamda mavjud jamiyatni rivojlantirish jarayonida respublika maktablarida hamma narsa risoladagidek olib borildi deyish xato bo'lar edi. Chunki o'tgan davrlar chuqur tahlil qilinganda qator kamchiliklar borligini ko'rish mumkin. Chunonchi, ko'pgina maktablarda o'quv-tarbiya ishlarining sifati davlat standarti talablariga yetarlicha javob bera olmas, bir sinfda ikki yil qolgan o'quvchilar soni hamon ko'p, o'quvchilarning maktabni tashlab ketishlari esa tobora ko'payayotgan edi. Ko'pgina maktablarning moddiy-texnika bazasi tipovoy talablariga javob berolmasdi, maktablarda matematika, fizika, rus tili va chet tili fanlarida dars beradigan malakali o'qituvchilar yetishmas edi, yetti yillik umumiy majburiy ta'limni amalga oshirish va o'rta ta'limni rivojlantirish borasidagi ishlarda ham muayyan nuqsonlar yo'q emas edi. Bu kamchiliklarni bartaraf etish o'sha kunning birinchi galdagi vazifasi edi.

Boshlang'ich maktabda to'rt yillik boshlang'ich ta'limdan uch yillik boshlang'ich ta'limga o'tish amalga oshirildi.

To'liqsiz yetti yillik o'rta maktab tashkil etilib, umumiy majburiy sakkiz yillik ta'lim maktabiga aylantirildi.

Sakkiz yillik maktabni tamomlagan o'quvchilar quyidagi o'quv yurtlarida o'qishlari mumkin edi. Ular: 1) To'liq umumiy ta'lim o'rta maktablarida (IX—X sinflarda); 2) o'qish muddati uch-to'rt yillik bo'lgan texnikumlarda; 3) hunar va umumiy ta'lim bilimlarini birgalikda beradigan hunar-texnika bilim yurtlarida hamda 4) ishchi va qishloq yoshlari maktablarida.

1959—1975-yillarda respublikada internat-maktablar, maxsus maktablar va kuni uzaytirilgan guruhlar tarmog'i rivojlandi va ularda tarbiyalanuvchilarning soni o'sdi; jismonan nuqsonli bolalar uchun maxsus maktablar tashkil qilindi; pedagog xodimlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmog'i kengaytirildi.

70—80-yillarda O'zbekiston maktablarida ahvol sifat jihatidan o'zgarmay qolaverdi. Ularning moddiy-texnik bazasi yaxshilanmadi. Ammo maktablar, o'quvchilar soni yildan-yilga ortib boraverdi. Masalan, O'zbekistonda 1945—46-o'quv yilida jami 4525 maktab bo'lib, ularda qariyb 998 ming o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1970—71-o'quv yilida respublikaning umumiy ta'lim maktablari soni 7072 taga, o'quvchilar soni esa 3 mln.164 ming kishiga yetdi... 1970—1980-yillarda xalq ta'limi uchun davlat tomonidan ajratilgan mablag' 11% dan 8% ga kamayib ketdi... 5% dan ortiq maktablarda issiq ovqat bufetlari tashkil etilmadi.

4. Siddiq Rajabov (1910—1993)

Siddiq Rajabov Respublikamizda xalq maorifining rivojlanishiga pedagogika ilmining taraqqiyotiga, ixtisosli pedagogik kadrlar tayyorlash ishiga katta hissa qo'shgan, dastlabki pedagogika fanlari nomzodi, dastlabki pedagogika fanlari doktori, professor va dastlabki akademikdir.

Siddiq Rajabov 1910 yil 1 aprelda Qozog'istonning Avliyo-ota (hozirgi Jambul) shahrida kambag'al-kosib oilasida tug'ildi. Uning otasi Rajab aka yamoqchilik bilan kun ko'rar, lekin shunday bo'lsa ham oilaning bosh farzandi Siddiqning o'qib, ilm olishini orzu qilar edi. Rajab aka o'g'lini yangi

maktabga o'qishga berdi. Lekin ko'p o'tmay ota vafot etdi. Ota vasiyati va ilmga bo'lgan ishtiyoq unga to'g'ri yo'lni ko'rsatib berdi.

1926 yilda o'n olti yoshli Siddiq Rajabov g'ayrat bilan o'qishga, mehnat qilishga kirishdi. Shahar yoshlarining xalq o'rtasida olib borgan madaniy-oqartuv ishlarida faol qatnashdi.

1927 yilda Farg'ona pedagogika bilim yurtiga o'qishga kirdi. 1930 yilda bu bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomladi. Bilim yurtini tugatgandan so'ng Qashqadaryo viloyatining G'uzor tumaniga ishga yuborildi. U shu tumandagi Avg'onbog' qishlog'ida boshlang'ich maktab ochadi, shu maktabda ham muallimlik, ham mudirlik vazifasini bajaradi.

1930 yilda Farg'ona pedagogika institutiga kirgan S.Rajabov 1933 yilda institutning ijtimoiy-adabiyot fakultetini imtiyozli tugatdi. S.Rajabovni institut Ilmiy kengashi pedagogika kafedrasiga assistent vazifasiga tavsiya etdi.

Ana shu davrda bo'lajak olim Farg'ona shahridagi "O'zbekiston besh yilligi" ishchi fakultetida, ayni paytda Hamza nomidagi pedagogika bilim yurtida direktorlik vazifasini bajardi.

S.Rajabov pedagoglar jamoasi va talabalar e'tibori hamda faoliyatini bilim yurti oldida turgan eng muhim masalalarga — maktablarga hamma fanlardan dars bera oladigan, pedagogikaning ilmiy asoslarini, ta'lim mazmuni, tamoyillari va metodlarini puxta egallab olgan yosh mutaxassislarni tayyorlash ishiga qarata olgan edi.

Ana shu davrlarda Ya.A.Komenskiy, K.D.Ushinskiy, L.N.Tolstoy, H.H.Niyoziy, A.Avloniy kabi atoqli pedagoglarning asarlarini qunt bilan o'rgandi. Egallangan bilimlar va to'plangan tajribalar asosida mahalliy matbuotda S.Rajabovning dastlabki pedagogik maqolalari chiqa boshladi. Maqolalarda maktablar istiqboli, tarbiya masalalari, yosh pedagog mutaxassislar tayyorlash haqida bahs yuritilar edi.

Ilmga bo'lgan ishtiyoq S.Rajabovni O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti huzuridagi aspiranturaga yetakladi. U 1934—37 yillarda aspiranturada tahsil ko'rdi va pedagogika fanining eng muhim muammolari ustida ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi. Uni respublikamiz xalq maorifining taraqqiyoti va bu taraqqiyotning ob'ektiv qonuniyatlari, xalq maorifining rivojlanish istiqbollari, yoshlar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan masalalar qiziqtirar edi.

U aspiranturani tamomlagach, O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot institutiga ilmiy xodim va Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika instituti pedagogika kafedrasiga o'qituvchi qilib tayinlandi. Yosh olim ilmiy tadqiqot ishini pedagogik faoliyati bilan qo'shib olib bordi. Shu yillarda S.Rajabov kechki pedagogika instituti direktorining o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari lavozimida hamda yosh o'qituvchi sifatida mutaxassislar tayyorlashda katta faoliyat ko'rsatdi, o'z ishini puxta bilgan rahbar, yetuk ilmiy xodim va mahoratli o'qituvchi sifatida elga tanildi. Yosh olim matbuotda tez-tez ilmiy, pedagogik, publisistik maqolalari bilan chiqa boshladi. Shu yillarda u "XIX asr va XX asr boshlarida Buxoroda maktab va maorif taraqqiyoti ocherki" asarini yozib tamomladi. 1941 yilda ana shu mavzuda nomzodlik dissertatsiyasini respublikada birinchi bo'lib muvaffaqiyatli himoya qildi. S.Rajabov 1942 yilda "Qizil O'zbekiston" gazetasiga muharrir o'rinbosari lavozimiga tayinlandi. Bu ishda o'zining ijodiy va tashkilotchilik qobiliyatini ko'rsata oldi.

Shunisi muhimki, S.Rajabov qaerda ishlamasin xalq ta'limi va pedagogik masalalardan uzoqlashmadi, aksincha, yosh avlodni yuksak vatanparvarlik va baynalmilallik ruhida tarbiyalash masalalari bilan qiziqib, qator ilmiy maqolalar nashr etdi, pedagogika tarixiga, xalq maorifi taraqqiyotiga, shuningdek, yirik pedagoglarning merosini o'rganishga oid risolalar yaratdi.

S.Rajabov 1947 yilda Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika instituti pedagogika kafedrasiga mudir qilib tayinlangandan keyin uning o'z ilmiy pedagogik faoliyatini yanada rivojlantirishga keng imkoniyat yaratildi. U o'z atrofiga pedagogika ilmi muxlislarini to'plab, yirik pedagogik muammolarni hal qilish va o'rganishga boshchilik qila boshladi, respublikamizda pedagogika fanini yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarishda jonbozlik qildi.

1961 yilda Siddiq Rajabov O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot institutiga direktor qilib tayinlandi. Olim mazkur institutga olti yil rahbarlik qildi. Institutni yuqori malakali mutaxassis xodimlar bilan ta'minlash, olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarini hayotga—maktab amaliyotiga yaqinlashtirishga boshchilik qildi hamda tadqiqot natijalarini o'quv-tarbiya jarayoniga tatbiq etish bo'yicha bir qator tadbirlarni amalga oshirdi.

Ta'kidlash joizki, S.R.Rajabov faqat rahbarlik faoliyati bilan cheklanib qolmadi, aksincha, 1958—1966 yillarda 50 dan ortiq ilmiy va o'quv-metodik ishlar muallifi bo'ldi. Chunonchi, "L.N.Tolstoyning pedagogik faoliyati haqida", "Pedagogika fanining yangi vazifalari", "Pedagogika nazariyasi va tarixiga oid ilmiy-ommabop maqolalar to'plami", "Darsda o'quvchilar aktivligini oshirish yo'llari", "Tadqiqotchilarning kuchini birlashtiraylik", "Ta'lim berib tarbiyalaylik, tarbiyalab ta'lim beraylik", "Eng sharaflı burchimiz", "Maktab haqida g'amxo'rlik — umumxalq ishi", "O'zbekistonda xalq maorifi", "Pedagogika fanining ravnaqi uchun" kabi ishlari, shuningdek, 1962, 1966 yillarda nashr qilingan "Pedagogika" darsliklariga hammuallif bo'ldi.

Bu davrda olim pedagogika fanini chin qalbdan sevgan mutaxassislarni, ko'pgina iqtidorli yoshlarni o'z atrofiga chorladi. Yosh olimlarga hamisha yordam berib keldi. Yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash uning hayotiy e'tiqodi va turmushining mazmuniga aylanib ketdi. Shu bois M.Ochilov (1962 yil), F.Abdullaev (1962 yil), K.X.Hoshimov (1964 yil), S.R.Rahimov (1964 yil), A.Ahmedov (1965 yil), B.Nurlibekov (1965 yil), M.Ahmedova (1965 yil), T.Mo'minjonov (1966 yil), S.N.Nurmatov (1966 yil), A.K.Tyulenov (1966 yil), D.A.Urumbaev (1966 yil), S.X.Fayzulina (1966 yil) kabi ilm-fanda o'z yo'lini topib olgan iqtidorli yoshlar olim rahbarligida nomzodlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qildilar. Shuningdek, professor S.Rajabov ilmiy maslahatchiligida doktorlik dissertatsiyalari tayyorlana boshlandi va bu sohadagi dastlabki ish himoya qilindi.

Umuman Siddiq Rajabovning O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot institutidagi faoliyati mazkur institut tarixida katta iz qoldirgan. Olim rahbarligida, u bilan hamkorlikda ishlagan ko'plab ilmiy xodimlar o'sha yillarni eslar ekanlar. S.Rajabov haqida, uning rahbarlik faoliyatini mamnuniyat bilan tilga oladilar.

1964 yilda S.Rajabovning ilmiy pedagogik faoliyatiga yuksak baho berilib, unga "Respublikada xizmat ko'rsatgan fan arbobi" unvoni berildi.

S.Rajabov 1966—1990 yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti "Umumiy pedagogika" kafedrasining katta jamoasiga boshchilik qildi. U kafedra a'zolarining har biriga murabbiy, ustoz edi. Bugina emas, olim o'qituvchi mutaxassislar tayyorlash sohasida fidokorona mehnat qilayotgan hamkasblari — institutning yetuk olimlari bilan bir qatorda o'rta va oliy ta'limga aloqador juda ko'p muammolarni hal qilishda faoliyat ko'rsatdi.

Professor S.Rajabovning ushbu institutdagi chorak asrlik uzluksiz ilmiy-pedagogik faoliyati alohida muhim davr bo'ldi:

Ilmiy-pedagogik muammolarni hal qilishga alohida birinchi navbatda kafedrani yuqori malakali ilmiy-pedagogik xodimlar bilan ta'minlash, ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar sifati va samaradorligini oshirish, qolaversa, kafedra jamoasining ilmiy va metodik saviyasini yuqori ko'tarish kabi masalalar hal qilina bordi.

S.Rajabov bu davrda juda ko'plab metodik muammolarni kafedra a'zolari va ilmiy jamoatchilik tomonidan muvaffaqiyatli hal qilinishiga boshchilik qildi. Xususan, didaktika — ta'lim nazariyasi, xususiy metodika, tarbiya nazariyasi va metodikasi, shuningdek maktabshunoslikning dolzarb muammolariga aloqador asarlar yaratdi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, olim bu davrda o'z ilmiy faoliyatini bir necha yo'nalishlarda olib bordi. Jumladan, pedagogika fanining metodologik muammolari, odob-axloq va tarbiya masalalari, oliy ta'lim didaktikasi, pedagogika tarixini o'rganish va uning rivojlanish istiqbollari tahlil etish masalalari ilmiy faoliyatida markaziy o'rin tutdi.

Amalga oshirilgan ilmiy-ijodiy ishlar natijasi sifatida olimning 300 ga yaqin ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalari, risolalari, qo'llanmalari, darslik va monografiyalari e'lon qilindi.

S.Rajabov Sharq mutafakkirlari pedagogik merosini o'rganish masalalariga o'z faoliyatida katta o'rin berdi. Uning A.Navoiy, Z.M.Bobur singari mutafakkirlarning pedagogik qarashlari haqidagi maqolalari muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, U.K.Hoshimov bilan "O'zbekistonda pedagogik fikrlar antologiyasi" (Moskva: Pedagogika nashriyoti 1986 yil)ning tuzuvchilaridan hisoblanadi. Bu antologiya O'zbekiston va sobiq Ittifoqdagi barcha millatlarga, ayniqsa, rusiy zabon millatlarga O'rta Osiyo qomusiy olimlarining hayoti, ta'lim-tarbiya sohasidagi g'oyalaridan ma'lumot beruvchi muhim manba sifatida qimmatlidir.

S.Rajabov o'zining asosiy ishini jamoat ishlari bilan muntazam bog'lagan holda olib bordi. U 1961—1988 yillarda O'zbekiston Xalq ta'limi vazirligining hay'at a'zosi sifatida faoliyat ko'rsatdi. U vazirlik tomonidan xalq ta'limi tarmog'ini yanada kengaytirish, maktablarda o'quv-tarbiya ishlarini davr talablari darajasiga ko'tarish borasida amalga oshirilayotgan hamma tadbirlarda bevosita qatnashib keldi.

S.Rajabov pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar beruvchi bir necha ixtisoslashgan Ilmiy kengashlarning raisi hamda Dushanbe Davlat universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi kengash a'zosi sifatida katta faoliyat ko'rsatdi.

Siddiq Rajabovning ko'p qirrali jamoatchilik faoliyatida uning respublika pedagogika jamiyati markaziy Kengashi Prezidiumiga raisligi asosiy o'rin egallaydi.

Siddiq Rajabovning pedagogika fani va xalq ta'limi ravnaqi yo'lidagi mehnatlari hukumat va xalqimiz tomonidan yuksak baholandi.

2. XX asrning 70—80-yillarida O'zbekistonda xalq ta'limi

Xalq ta'limi tizimida muhim o'rinni egallagan umumiy ta'lim maktablari respublikamiz hayoti bilan chambarchas bog'langan bo'lib, davlatning mafkuraviy, madaniy vazifalariga xizmat qiladi. Shuning uchun ham respublikamizda hukumati, xalq ta'limi vazirligi joylardagi hokimiyatlar va jamoatchilik xalq ta'limi tizimini, jumladan, umumiy ta'lim maktablarini rivojlantirish, ularning tarmoqlarini kengaytirish va yangi binolar bilan ta'minlash, o'quv moddiy va texnika bazasini mustahkamlash hamda ularni yuqori bilimga ega bo'lgan o'qituvchilar bilan ta'minlash borasida bir qator tadbirlar amalga oshirildi.

Jamiyatimizdagi mavjud maorif tizimining barcha bo'g'inlarida jamiyat taraqqiyoti talablari asosida yosh avlodning kamolotga yetishi, bir butun shaxs sifatida shakllanishiga nihoyatda kam e'tibor berilar edi. Natijada umumiy ta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya tizimi, mazmuni, shakl va metodlari, yosh avlodni har tomonlama shakllangan yaxlit shaxs sifatida shakllantirishga mos kelmay qoldi.

Bu esa umumiy ta'lim va hunar maktablarni isloh qilishni taqozo etdi.

Islohotda umumiy o'rta ta'lim o'n bir yillik bo'lib, I—IV sinflar — boshlang'ich maktab, V—IX sinflar esa to'liqsiz o'rta va X—XI sinflar — barchasi umumta'lim maktabini tashkil qiladi. Shuningdek, o'rta hunar-texnika bilim yurtlari, o'rta maxsus o'quv yurtlari kabi nomlangan. Mazkur tuzilishga binoan o'rta umumiy ta'lim maktablarida bolalarni olti yoshdan boshlab o'qitish nazarda tutiladi.

Hunar-texnika ta'limi esa qayta tubdan o'zgartirilib, "O'rta hunar-texnika bilim yurtlari"ga aylantirildi.

O'rta ma'lumotga ega bo'lmagan, ishlab chiqarishdagi faol yoshlar uchun kechki (smenali) va sirtqi maktablar saqlanib qolindi.

Umumiy o'rta va hunar ta'limi tizimining o'zgarishi bilan, oliy o'quv yurtlari, bilim dargohlariga qabul qilishning yangi qoidalari, talablari ishlab chiqiladi.

Umumiy o'rta va hunar ta'limi bilan unda beriladigan ta'limning mazmuni, shakllari, metodlari va usullarini ham tashkil etilishini o'zgartirishni taqozo etadi. Buning uchun islohot taqozo etganidek, ta'limning mazmunini takomillashtirish zarur. Ta'limning mazmunini takomillashtirishning muhim shartlari o'quv dasturlari va darsliklari materiallarini o'quvchilarning yoshiga mos holda soddalashtirish, ortiqcha ikkinchi darajali materiallardan xalos etish zarur edi.

O'quv fanlarining amaliy yo'nalishini kuchaytirish, mehnat tarbiyasi va kasb tanlashga o'rgatishni yo'lga qo'yish, ta'lim mazmunining politexnik yo'nalishini ta'minlash masalasi asosan amalga oshiriladi.

O'quv darsliklari, metodik qo'llanmalar yaratildi; o'quv rejasiga "Atrof muhit bilan tanishish" (I—II sinflarda), "Informatika fa hisoblash texnikasi asoslari" (X—XI sinflarda), "Oila etikasi va psixologiyasi" (X—XI sinflarda), "Ishlab chiqarish asoslari. Kasb tanlash" (VIII—X sinflarda) kabi fan asoslari kiritildi va o'qitilmoqda, o'qituvchilar mehnatiga tabaqalashtirib haq to'lash joriy etildi, o'qituvchilar malakasini oshirish va qaytadan tayyorlash masalasida ijobiy siljishlar ro'y berdi, o'quvchilarni mehnat ta'limi va tarbiyasining mazmuni takomillashtirildi; hunar-texnika ta'limi tizimida ishchi xodimlar tayyorlash kengaytirildi; maorifning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash masalasiga nisbatan jamoat tashkilotlarining munosabatlari birmuncha o'zgargandek tuyuldi. Biroq, bu o'zgarishlar ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, uyushtirish uchun yetarli emas edi, albatta. Islohot birinchidan, "qayta qurish" sharoitida, maktab islohotining evolyusion xarakterga egaligi, maktab ishining mazmuni, ilmiy-pedagogik kadrlar, moddiy-texnikaviy ta'minlanish, boshqarishning tubdan o'zgartirilmaganligi ta'lim-tarbiyaning rivojlanishiga to'siq bo'ldi. Islohnii amalga oshirishdagi

tashkilotchilik ishlarining yetarli bo'lmayotganligi, boshqarishdagi byurokratik metodga asoslanilayotganligi, xalq xo'jaligining ehtyojiga mos ravishda kadrlar tayyorlash mo'ljallanmaganligi ham islohot talablarini qiyinchilik bilan ham etilayotganligiga sabab bo'ldi. Bular esa o'z navbatida ta'lim-tarbiya saviyasini oshirishga salbiy ta'sir etdi.

Shuni qayd etish zarurki, o'zbek maktablari sobiq ittifoq davrida milliy zamindan batamom uzilib qolgan edi. O'qish-o'qitishda Ovro'po, xususan o'rus tizimi qabul qilindi. Yangi davrdagi zamonaviylashtirishning "bilimdon" va "zukko" tashkilotchilari ming yillik yozuvimizni ham qayta-qayta almashtirib, natijada maktablarimiz o'quv-tarbiyaviy ishlar va xalq ruhiyatidan deyarli ajralib qoldi, avlod-ajdodlarimizning dunyoviy, ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy merosi esa umuman o'qitilmay, o'rgatilmay tashlab qo'yildi.

3. Mustaqil O'zbekistonda ta'lim va pedagogik fikrlar taraqqiyoti

Mustaqillik e'lon qilingan (1991 yil 1 sentabr) dastlabki yillardanoq O'zbekiston hukumati ta'limga ustivor soha sifatida e'tibor berib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasida aniq va ravshan hamda ilmiy asoslangan davlat siyosati mavjud bo'lib, u insonparvarlik va demokratik tamoyillarga asoslanadi hamda har bir fuqaroning bilim olishi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida qonuniylashtirilgan.

Mustaqil Respublikamizda xalq ta'limi tizimi mazmunini yangilash va yangi ijtimoiy muhit sharoitida uni yanada rivojlantirish zarur edi. Chunki huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy sohalarda olib borilayotgan islohotlarda asosiy maqsad ham barcha fuqarolarning hayotini ijtimoiy himoyalash, ularning turmush sharoitini yaxshilash, ma'naviy jihatdan yuksaltirish, eng muhimi, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdan iboratdir.

Ana shu maqsadni amalga oshirish borasida Respublikamiz hukumati xalq ta'limi tizimini tubdan isloh qilishni va milliy kadrlarga bo'lgan ehtiyojni tobora ortib borayotganligini hisobga olib ta'lim tizimini ham yangilashni taqozo etar edi. Shu maqsadda 1997 yil 29 avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida "Ta'lim to'g'risida" Qonun hamda "Kadrlarni tayyorlash milliy dasturi" keng muhokama qilindi va tasdiqlandi.

"Ta'lim to'g'risida"gi Qonun ta'lim, tarbiya fuqarolar kasbiy tayyorgarligi va har bir fuqaroning ilm olish konstitusion huquqini ta'minlash kabi qator dolzarb vazifalarni belgilab berdi.

Respublikamiz bugungi kunda tubdan yangi davlat bo'lib, unda har bir siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy sohadagi islohotlar ham yangi ta'lim tizimida bosqichma-bosqich olib borishni nazarda tutadi. Zero, ta'lim sohasidagi islohotlar ham yangi bosqichma-bosqich o'tish tamoyiliga asoslangandir. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ham uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilishning tashkiliy, ilmiy va metodik asosi bo'lib hisoblanadi. Milliy dasturning asosiy maqsadi uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish bo'lib, u ijodiy va mustaqil fikrlovchi, tafakkuri rivojlangan, erkin shaxsni shakllantirish bilan barcha sohalarda raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni kafolatlash bilan ahamiyatlidir.

Shunga ko'ra, mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki yillaridanoq boy madaniyatimizni tiklash va uni rivojlantirish, ta'lim tizimini takomillashtirish, uni zamon talablariga javob bera oladigan jahon andozalari darajasiga ko'tarish maqsadiga e'tibor berib borilmoqda.

Ta'lim sohasida "Ta'lim to'g'risida" Qonun qabul qilinganligi, 1996—1997 yildan boshlab birinchi sinflarda o'qishning lotin yozuviga asoslangan yangi alifboda dastur, qo'llanma, dasrliklarning yaratilganligi — bu ta'lim sohasida qo'yilgan dastlabki odimlar edi.

O'tgan davrda yangi turdagi ta'lim muassasalari tashkil etildi. Oliy o'quv yurtlari qoshida litseylar ochildi. Qobiliyatli o'quvchilar chet ellarda ta'lim ola boshladi. O'qituvchilar xorijiy davlatlarda bo'lib, ilg'or tajribalarni o'rganib kela boshladilar.

Viloyatlarda yangi-yangi biznes maktablari, kichik va o'rta kasb hunar kurslari ochila boshladi va bozor iqtisodi sharoitida fermer, soliq va bojxona xodimlari, audit v.b. yangi mutaxassisliklar kiritildi.

Oliy maktab sohasida test usuli joriy etildi. Viloyatlardagi pedagogika institutlari universitetlarga aylantirildi, chet el mutaxassislari respublikamiz o'quv muassasalariga jalb etildi.

"Mahalla", "Kamolot", "Sog'lom avlod uchun", "Nuroni", "Ulug'bek", "Umid" jamg'armalari ham ta'lim sohasini rivojlantirishga hissalarini qo'shmoqdalar.

Lekin hozirgi davrda amalga oshirilgan barcha ishlarga qaramay ta'lim tizimi hali hayot talabi darajasida natijalarga erishmayotgani, eski Sho'ro zamonidan meros bo'lib qolgan mafkuraviy

qarashlardan va sarqitlardan xalos bo'la olmagani, shuningdek, uzluksiz ta'lim tizimini tashkil etish muammolari to'liq hal etilmagani va nihoyat, amaldagi ta'lim tizimi taraqqiy etgan davlatlar darajasida rivojlana olmagani ko'rsatmoqda.

Shuningdek, mutaxassislar kadrlar tayyorlash, ularga bilim va tarbiya berish tizimi mamlakatimizda amalga oshayotgan islohotlar bilan bog'lanmagani, maktablarning moddiy bazasi talabga javob bera olmayotgani, kadrlar, o'qituvchilar tayyorlash muammosi hali hal etilmagani ma'lum bo'ldi. O'quv dasturlari, qo'llanma va darsliklar ham talabga javob bera olmayotganini hayot ko'rsatmoqda

Oliy ta'lim sohasida ham islohot o'tkazishni talab qila boshladi. Bularning barchasi hisobga olinib, 1997 yil mart oyida Vazirlar Mahkamasining farmoyishiga muvofiq, ta'lim tizimini isloh etilish, kadrlar tayyorlash jarayoniga zamon talabi darajasida o'zgartirishlar kiritish maqsadida maxsus komissiya tuzildi va natijada "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" hamda "Ta'lim to'g'risida" Qonun Oliy Majlis sessiyasida qabul qilindi.

Bu ikki hujjatga binoan ta'lim tizimi isloh qilishni bosqichma-bosqich amalga oshirish nazarda tutiladi:

Birinchi bosqich — o'tish davri. 1997—2001 yillar. Bu yillarda yangi talab doirasida pedagog kadrlar tayyorlash, ta'lim standartlarini yaratish, o'quv dasturlari ustida ishlash, umumta'lim maktablarini qayta qurish, o'rta maxsus va kasb-hunar bilim yurtlari tizimiga zamin tayyorlash va uzluksiz ta'lim tizimiga asos solish.

Ikkinchi bosqich — 2001—2005 yillarga mo'ljallanadi. Bu davrda milliy dasturni to'liq amalga oshirish mo'ljallanadi. Uning ba'zi g'oyalari va qoidalariga o'zgartirishlar kiritilish ham ko'zda tutilgan.

Uchinchi bosqich — 2005 yil va undan keyingi yillar bo'lib, islohot tajribalari tahlil etilib, umumlashtiriladi hamda kadrlar tayyorlash tizimi takomillashtirilib, rivojlantirilib boriladi.

"Ta'lim to'g'risida"gi Qonunga asosan Ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyot sohasida ustuvor deb e'lon qilindi.

Nazorat uchun savollar:

1. Siddiq Rajabov yashagan davrdagi ijtimoiy muhit va maktab-maorif masalalari.
2. Siddiq Rajabov asarlari va unda ta'lim-tarbiya masalalari.
3. Siddiq Rajabovning pedagogika va pedagogik kadrlar tayyorlashdagi faoliyatiga Sizning munosabatingiz.
4. Respublikamizda mustaqillik e'lon qilingandan so'ng ta'lim sohasida qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
5. Ta'lim sohasidagi islohotlarning mohiyati nimadan iborat edi?
6. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risi" Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" asosida ta'lim tizimida qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
7. Respublikamizda ta'lim tizimi qachon tuzilgan?
8. Mustaqillik yillarida pedagogika fani taraqqiyoti haqida so'zlang?
9. Yoshlar ongiga milliy istiqlol g'oyasini qanday singdirish mumkin?

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K. Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K. Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

16-mavzu	Jaxon pedagogika fanining rivojlanish tarixi

Reja:

1. Qadimgi Yunoniston va Rimda ta'lim-tarbiya
2. Qadimgi Yunonistonda pedagogik nazariyalarning tug'ilishi
3. G'arbiy Yevropada maktab, maorif xamda pedagogik fikrlar
4. Shaxar maktablarining vujudga kelishi
5. Evropada dastlabki universitetlar xamda Akademiyalarning tashkil topishi va ulardagi ta'lim tizimi.

Tayanch iboralar: Qadimgi Yunoniston, Rim, Xitoy, Hindiston, Mesopotamiya, Buyuk Ipak yo‘li, Sparta, agella, pedonom, efeblar, grammatist, didaskol, palestra, gimnasiy, evristik suxbat, manastir maktablari, cherkovlar, risarlik tarbiyasi. . .

Darsning maqsadi: Qadimgi Yunoniston va Rimda ta’lim-tarbiya, qadimgi Yunonistonda pedagogik nazariyalarning tug‘ilishi, G‘arbiy Yevropada maktab, maorif xamda pedagogik fikrlar, Shaxar maktablarining vujudga kelishi va Yevropada dastlabki universitetlar xamda Akademiylarning tashkil topishi xaqida talabalarda bilim, malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish

1. Qadimgi Yunoniston va Rim davrlarida ta’lim-tarbiya

Tarixiy taraqqiyotning keyingi davrlariga kelib, ibtidoiy jamoa tuzumi o‘rni yangi ijtimoiy formatsiya quldorlik tuzumi egalladi. Qadimiy Sharqda birinchi sinfiy jamiyatlar paydo bo‘ldi hamda moddiy va ma’naviy madaniyatga asos solindi. Ayniqsa, qadimgi Yunoniston va Rim xalqlari bu madaniyatni rivojlantirishda o‘zlarini katta hissasini qo‘shdilar.

Darhaqiqat, tarixiy taraqqiyot davomida turli mamlakatlar va xalqlar jahon madaniyatiga turlicha yondashdilar va rivojlantirdilar. Masalan, Xitoyda qog‘oz ixtiro qilindi, Hindistonda hisoblashning o‘nlik tizimi kashf etildi, Mesopotamiyada esa yer kurrasini graduslarga, sutkani soatlar, minutlar va daqiqalarga bo‘lish o‘ylab topildi.

Eramiz boshlanishidan oldin O‘rta Osiyoning janubiy chekkasiga yaqin bo‘lgan joyda O‘rta dengiz bilan Hindistonni birlashtiruvchi karvon yo‘li qurildi. So‘ngra O‘rta Osiyo orqali Xitoydan O‘rta dengizga tomon “Buyuk ipak yo‘li” ochildi. Natijada O‘rta Osiyo xalqaro savdo-sotiq markaziga aylandi. Bu esa o‘z navbatida O‘rta Osiyo vohalarida madaniyatning rivojlanishiga ta’sir etdi, yozuvning tarqalishiga yordam berdi.

Ayniqsa, qadimgi Yunonistonda madaniyat, maktab va dastlabki pedagogik fikrlar boshqa mamlakatlarga nisbatan juda erta rivojlandi.

Yunoniston uncha katta bo‘lmagan bir qancha quldorlik davlatlaridan tashkil topgan. Uning mo‘tabar shaharlari Lakoniya (bosh shahri Sparta) va Attika (bosh shahri Afina)dir. Bularning har qaysisida tarbiyaning alohida tizimlari vujudga kelib, Sparta usulidagi tarbiya va Afina usulidagi tarbiya deb ataladigan bo‘ldi. Ammo ikkala davlatda ham quldorlik tuzumi hukmron edi.

Yunonistonda qullarni “gapiradigan ish quroli” deb hisoblar edilar. Qullar oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum edilar.

Lakoniya (Sparta)da kemalar to‘xtaydigan qulay gavanlar bo‘lmaganligi tufayli qullar mehnatiga asoslangan dehqonchilik hukmron edi. 9 ming oiladan iborat bo‘lgan quldorlar 250 mingdan ko‘proq aholiga hukmronlik qilardi. Spartada qullar shafqatsiz ta’qib ostiga olinar edi.

Tarbiya ishlari esa davlat ixtiyorida bo‘lib, uning asosiy maqsadi spartaliklarning bolalarini baquvvat, jismoniy sog‘lom, bardoshli, chiniquqan jangchilar qilib tarbiyalash va bo‘ljak quldorlarni yetkazishdan iborat edi.

Spartaliklarning bolalari 7 yoshgacha uyda yashar, keyin “agella” deb ataluvchi davlat muassasasida 18 yoshga yetguncha tarbiyalanar edi. Ular “pedonom” rahbarligida jismoniy sog‘lom bo‘lish uchun turli mashqlar bilan chiniqtirilar, sovuqqa, ochlikka va chanqoqlikka chidashga, og‘riqqa bardosh berishga o‘rgatilar edi. Ta’limning asosiy qismini harbiy gimnastika mashqlari egallar edi.

Qadimgi yunon tarixchisi, faylasuf olim Plutarx Sparta maktablaridagi ta’lim-tarbiya haqida gapirib, shunday deydi:

“O‘qish va yozishga kelganda bolalarga faqat ularning eng zaruri o‘rgatilar edi, tarbiyaning qolgan qismi esa bitta maqsad: hech so‘zsiz itoat qildirishni, chidamli bo‘lishni va yengish ilmini o‘rgatishni ko‘zda tutar edi”.

Spartada ta’lim-tarbiyaning yana bir muhim vazifasi yoshlarni qullarga nisbatan shafqatsiz, ularni mensimaydigan qilib tarbiyalashdan iborat edi. Shu maqsadda yoshlar “Kreptiyalar”da, ya’ni kechalari qullarni tutish mashqlarida qatnashar, shubhali bo‘lib ko‘ringan har qanday illatni (qulni) o‘ldirar edilar.

Yoshlarga axloqiy tarbiya berishda davlat rahbarlari maxsus suhbatlar o‘tkazib, shu yo‘l bilan ularga axloqiy va siyosiy tarbiya berar edilar. Shuningdek, bolalarni savol-javob jarayonida aniq, qisqa va lo‘nda qilib javob berishga o‘rgatib borilgan.

Spartada 18—20 yoshga yetganda yigitlar “Efeblar” o’spirinlar guruhida harbiy xizmatni o’taganlar.

Spartada qizlar tarbiyasiga ham alohida e’tibor berilgan. Ularni harbiy va jismoniy tarbiya malakalari bilan qurollantirib borilgan. Chunki erkaklar jangga ketganlarida ular shaharni qo’riqlab, qullarni itoat saqlashini ta’minlar, ular hatto jangda ham qatnashar edilar.

Afinada esa hayot, tartib, intizom, maktab tizimi va undagi ta’lim-tarbiya spartanikidan butunlay farq qilar edi. Qullar xususiy mulk hisoblanar edi. Afinada eramizdan ilgarigi V—IV asrlarda madaniyat barq urib o’sdi. Fan, me’morchilik va haykaltaroshlik taraqqiy qildi.

Afinada eng ko’rkam va barkamol inson deb ham jismoniy, ham ma’naviy jihatdan yetuk kishini o’zlarining “ideali” deb hisoblar edilar. Bu ideal faqatgina yuqori tabaqali quldorlarga xos edi. Jismoniy mehnat esa faqat qullarning qismati deb hisoblanar edi.

Afinada bolalar 7 yoshga yetguncha uyda tarbiyalanar, o’g’il bolalar 7 yoshdan boshlab maktabga qatnar, qizlar esa oilada ona ko’magida uy-ro’zg’or ishlariga o’rgatilar edi. Afinada xotin-qizlarning hayoti uy doirasidan chiqmas, asosan ichkarida o’tar edi.

Afinada bolalar dastlab 7 yoshdan 13—14 yoshgacha “grammatist” (savod o’rgatish ma’nosida), “kifarist” (grekcha musiqa o’qituvchisi ma’nosida) maktablarda tahsil olganlar. Bu maktablar xususiy bo’lib, o’qish pullik edi. shuning uchun fuqarolarning bolalari bu maktablarda ta’lim ololmas edilar.

Bu maktablarda “didaskol” deb atalgan o’qituvchilar mashg’ulot olib borar edilar. (men o’qitaman, degan ma’nodagi “didasko” so’zidan keyinroq “didaktika” — ta’lim nazariyasi kelib chiqqan).

O’g’il bolalarni maktabga qullardan biri boshlab borar edi, bunday qul pedagog deb atalar edi (“pays” - bola, “agogeyn” - yetaklab borish degan so’zlardan olingan). Grammatist maktabida o’qish, yozish va hisoblash o’rgatilar edi. O’qishda harflarni hijjalab o’qitish usuli, so’ng qo’shib o’qish usulidan foydalanganlar. Yozuvni o’rgatishda mum surilgan yaltiroq taxtachalardan foydalanganlar. Ular ingichka cho’p yordamida yozganlar. Sonlar barmoqlar, sopol toshlar, sanoq taxtasi yordami bilan hisoblaganlar. Kifarist maktabida o’g’il bolalarga adabiy bilim va estetik tarbiya berilar, muzika, ashula, deklomatsiyalar o’rgatilar edi.

O’g’il bolalar 13—14 yoshga yetganlaridan keyin palestra (“kurash maktabi”) deb atalgan o’quv yurtiga o’tar edilar. Bu o’quv yurtida ular ikki—uch yil davomida jismoniy mashqlar bilan shug’ullanar edilar. Masalan, sakrash, yugurish, kurash tushish, disk va nayza irg’itish, suvda suzish kabilar o’rgatilardi. Palestrada o’qish tekin edi, shuning uchun ham yoshlarning ko’pchilik qismi palestrada o’qish bilan cheklanib qolar edi.

Yoshlarning badavlatroq oiladan bo’lgan qismi palestrani tugatgach gimnasiyga (jismoniy, ijtimoiy tarbiya) kirar edi. Ularga falsafa, siyosat, adabiyot fanlari o’rgatilgan. Bu maktabni tugatgan yoshlar davlatni boshqarishda qatnashishlari mumkin edi.

Nihoyat, Spartada bo’lgani kabi, Afinada ham 18 dan 20 yoshgacha bo’lgan yoshlar Efeblar qatoriga o’tib, harbiy xizmatga tayyorlanar va o’zlarini siyosiy bilimlarini oshirishni davom ettirar edilar.

Aholining ko’pchilik qismi bolalarni maktablarda o’qita olmaganligi sababli ularga kasb-hunar o’rgatish odat tusiga kirgan edi. Ayrim xat-savodi bor otalar bolalariga o’qishni o’zlari o’rgatar edilar. Bu kabi tartib davlat tomonidan qonunlashtirilib qo’yilib bechorahol tabaqaga mansub ota-onalar o’z bolalariga biror kasbni o’rgatishga majbur edilar. Aks holda ularning bolalari kelgusida keksayib qolgan ota-onalari to’g’risida moddiy g’amxo’rlik qilishdan ozod etilar edi. Quldor zodagonlar mehnat bilan shug’ullanuvchi erkin aholiga nafrat bilan qarardi. Qullarni esa “gapiradigan ish quroli” deb hisoblar edilar.

2. Qadimgi Yunonistonda pedagogik nazariyalarning tug’ilishi

Yunonistonda maktab va madaniyatning tez rivojlanishi pedagogika nazariyasining ham tug’ilishiga imkoniyat yaratdi. Pedagogika nazariyasiga olim va faylasuflardan Suqrot, Platon, Aristotel va Demokritlar asos soldilar. Ular o’z qarashlari bilan ta’lim-tarbiya rivojlanishiga juda katta hissa qo’shdilar. Quyida bu faylasuf olimlar haqida qisqacha to’xtalib o’tamiz.

Suqrot. (eramizdan avvalgi 469—399 yillar) O’zining demokratik ijtimoiy kelib chiqishiga qaramay (u kambag’al hunarmand, ya’ni haykaltarosh o’g’li) konservativ zamindor aristokratlarning ideologi edi. Bu albatta uning falsafiy va pedagogik qarashlarida o’z aksini topdi. Suqrot dunyoning tuzilishini, buyumlarning fizik holatini bilib bo’lmaydi, odamlar faqat o’zlarinigina bilishi, axloqni kamol

toptirishi lozim deb hisoblar edi. Suqrot faylasuf bo'lishi bilan birga ajoyib notiq ham edi. U keng maydonlarda so'zga chiqib, axloqqa doir masalalar yuzasidan suhbatlar o'tkazar, tinglovchilarni savol-javob yo'li bilan haqiqatni o'zlari topishlariga va bilishlariga undar, shu yo'l bilan odamlarni haqiqatni izlashga o'rgatar edi. Suhbatni bu metodi "Suqrot metodi" deb yuritilgan. U pedagogika olamiga ana shunday savol-javob metodini, ya'ni "evristik" suhbat metodini yangi (savol berish va savolni to'ldirish) metodini olib kirdi.

Suqrot — falsafiy dialektikaning asoschilaridan biri. U baxs orqali, ya'ni muayyan masalalarni o'rta qo'yish va ularga javob topish yo'li bilan haqiqatni aniqlash mumkin deb tushungan.

Aristotel fikricha Suqrot mavjud haqiqatdan umumiy tushunchalarga o'tish haqidagi induktiv ta'limotni hamda har bir narsaning mohiyatini bilishning birinchi imkoniyatini beradigan tushunchalarni aniqlash haqidagi ta'limotni yaratgan. Uning etika sohasidagi asosiy tezisi shundan iborat: ezgulik bilimdir; donishmandlik, ya'ni yaxshilikni biluvchi yaxshilik qiladi; yomonlik qiluvchi esa yaxshilikni yo bilmaydi, yoki pirovardida yaxshilikning tantanasi uchun yomonlik qiladi. Suqrotning tushunishicha, aql bilan axloq o'rtasida ziddiyat bo'lishi mumkin emas. U tarbiyada axloqiy, estetik, jismoniy tarbiya mezonini ishlab chiqdi. Lekin Suqrotning axloqiy qarashlarida tengsizlikni yaqqol sezish mumkin. Uning fikricha, axloq faqat imtiyozli "mumtoz"largagina xos, "mumtoz" kishilar haqiqiy axloqning yagona egalari bo'lganliklari uchun hokimiyat ham ularning qo'llarida bo'lmog'i kerak deydi.

Suqrot demokratiyaga dushmanlikda asossiz ayblanib, o'lim jazosiga hukm qilingan. Lekin o'zi zahar ichib o'lgan. Haqiqatda esa u adolatga xilof bo'lgan davlatni boshqarishning hamma formalarini — monarxiya, tiraniya, aristokratiya, plutokratiya va demokratiyani tanqid qilgan.

Platon eramizdan ilgari (424—347 yillarda) yashagan. Qadimgi Yunonistonning mashhur – idealist faylasufi, Suqrotning shogirdi, ob'ektiv idealizm nazariyasining asoschisi edi. U "g'oyalar dunyosi"ni birlamchi, his qiluvchi narsalar dunyosini ikkilamchi deb hisobladi.

Platon olamni hodisalar dunyosi va g'oyalar dunyosi deb ikkiga bo'ldi. Uning fikricha g'oyalar abadiy va o'zgarmasdir. Uning nazarida, narsalar g'oyalar olamining soyasidir, xolos.

Afina aristokratiyasining namoyandasi bo'lgan Platon, aristokratiyaning abadiy hukmronligi haqidagi nazariyani ilgari surdi. Uning fikricha ideal aristokratik davlat uch xil ijtimoiy guruh: faylasuflar, jangchilar, hunarmandlar va dehqonlar guruhidan iborat bo'lishi lozim. Faylasuflar davlatni boshqaradilar, jangchilar uni har qanday dushmandan himoya qiladilar, uchinchi guruh esa mehnat qilib, mo'l hosil yetishtirib, faylasuflar va jangchilarni boqadilar, degan fikrni olg'a suradi. Shuningdek, u qullarni ham saqlanib qolishini aytib, uning tasavvuridagi ideal davlatda qullar ham, hunarmandlar ham huquqsizdirlar, pastkashlik hamda qanoat va itoatkorlik fazilatlarigina hunarmand kosiblarga va dehqonlarga xos deb ta'kidlaydi.

Platonning fikricha, u olg'a surgan g'oya, bu davlatning maqsadi oliy ezgulik g'oyasiga yaqinlashishdir: bu g'oya, asosan, tarbiya yo'li bilan ro'yobga chiqishini ta'kidlaydi.

Tarbiya, — deydi Platon, — davlat tomonidan tashkil etilmog'i va hukmron guruhlarining — faylasuflar va jangchilarning manfaatini ko'zlamog'i lozim. Platon o'zining pedagogika tizimida Sparta va Afina tizimining ba'zi bir belgilarini birlashtirishga intiladi.

Platonning fikricha, bolalar 3 yoshdan boshlab 6 yoshgacha davlat tomonidan tayinlab qo'yilgan tarbiyachilar rahbarligida maydonchalarda turli o'yinlar o'ynash bilan shug'ullanishlari muhimdir. Platon o'yinlarni maktabgacha tarbiya vositasi deb hisoblab, ularga katta ahamiyat beradi, shuningdek, bolalarga hikoya qilib beriladigan materiallarni sinchiklab tanlash kerakligini ham uqtirib o'tadi. U bolalarga eng yoshlik chog'idanoq ijtimoiy tarbiya berish tarafdori edi.

Bolalar 7 yoshdan 12 yoshgacha davlat maktablariga qatnaydilar va bunday maktablarda o'qish, yozish, hisob, musiqa va ashula o'rgatiladi.

Bolalar 12 yoshdan 16 yoshgacha odatdagi badantarbiya mashqlari o'rganiladigan palestrada, ya'ni jismoniy tarbiya maktabida o'qiydilar. Palestrani tamomlagan o'spirinlar 18 yoshgacha hisob, geometriya va astronomiyani o'rganadilar, bunda ko'proq amaliy maqsadlar (ularni jangchilar qilib tayyorlash) ko'zda tutilgan. 18 yoshdan 20 yoshgacha yigitlar "Efebiya"da tarbiyalanadilar, ya'ni harbiy gimnastika tayyorgarligini o'taydilar. Aqliy mashg'ulotga mayli bo'lmagan yigitlar 20 yoshdan boshlab, jangchilar qatoriga o'tadilar. Abstrakt tafakkurga qobiliyati borligi ochiq ko'ringan yoshlar, ya'ni yigitlarning ozroq qismi 30 yoshga qadar falsafa, shuningdek, hisob, geometriya, astronomiya va musiqa nazariyasini

o'rganish bilan shug'ullanib, shu tariqa ilm olishning uchinchi, oliy bosqichini o'taydilar, ammo bunda amaliy maqsad ko'zda tutilmasdan, balki falsafa—nazariyani mukammal o'rganish ko'zda tutiladi. Shu tariqa ular davlat mansablarida ishlashga tayyorlanadilar. Iste'dodi g'oyat o'tkir ekanligi ma'lum bo'lgan va juda ozchilikni tashkil etgan yigitlar falsafa ilmini o'rganishni yana 5 yil (35 yoshga qadar) davom ettiradilar, shundan so'ng 35 dan 50 yoshgacha davlatni boshqaradilar.

Platon ham xotin-qizlar tarbiyasi xususida fikr yuritib, Spartadagi usulni ma'qullaydi.

Umuman Platon tarbiya tizimining butun mazmuni va mohiyati jismoniy mehnatdan g'oyat nafratlanish ruhi bilan sug'orilgan. Platon g'oyasiga ko'ra bo'lajak faylasuflar va jangchilarning "jismoniy mehnat to'g'risida xato o'ylashlari" ham taqiqlab qo'yilgan, shuningdek qullarning bolalarini o'qitmagan ma'qul, degan g'oya ilgari surilgan.

Biroq, Platon maktabgacha tarbiya to'g'risida, davlat tomonidan izchillik bilan olib borilishi lozim bo'lgan tarbiya tizimi to'g'risida bir qancha muhim fikrlarni aytdi, ijobiy o'rnak namunasida tarbiyalash kabilarni talab qildi.

Platon o'zining axloqiy tizimini yaratar ekan, ustozlari Suqrotga ergashib, ob'ektiv idealizm yo'lini tutadi. Platon etikasining asosiy nazariy tayanch nuqtasi — inson ongi chegaralaridan tashqarida bo'lgan va mangu g'oyalari olamida xudoning doimiy nazorati ostida bo'ladigan yagona o'zgarmas "yaxshilik" g'oyasidir. Uning fikricha, yerdagi yaxshiliklarning hamma turi o'zida me'yor, go'zallik va haqiqatdan iborat uch tushunchani jamlagan oliy "yaxshilik g'oyasi"ning in'ikosigina bo'lishi mumkin.

Platon fikricha, odamning axloqiy hayoti shu oliy "yaxshilik g'oyasi"ga intilishga to'la bo'ysungan va xushbaxtlikni tashkil etadigan, faqat oliy "yaxshilik" g'oyasiga intilishdagina xulqning namunasini ko'rish mumkin. Shunday qilib, Platon insonning xulqini xudo xohishiga bo'ysundirishga harakat qilgan.

Platon insonga xos kategoriyalar va tushunchalarni sinchiklab ishlab chiqib, ularning barqarorligi va muayyanligini isbotlagani holda ularni kishilar joriy qilishini ham e'tirof etmadi. Shu bilan, u axloqiy qonunlar kishilar uchun majburiy yoki nomaqbul bo'lishi mumkinligi haqidagi fikrga o'rin qoldirmadi. U bu o'rinda aristokrat zodagonlarnigina nazarda tutgan xolos. Xalq ommasiga kelganda unga axloqiy hayotda arziyas o'rin berilgan, uning fikricha, xalqqa faqat bo'ysunish, itoatkorlik axloqigina xos. Qullar hech qanday fazilatga ega emaslar, deb hisoblagani sababli Platon axloqiy etikasiga ko'ra, ular umuman chinakam axloq egasi bo'lishi mumkin emas.

Platon axloqiy tushunchalarni o'zgarmas va barqaror deb qarashi hamda ularni mutlaqlashtirishi jamiyat siyosiy tuzilishining o'zgarmasligi g'oyalari himoya qilishga va quldorlik davlatini ideallashtirishga xizmat qildi. Natijada Platon etikasi aristokratiya nazarida jozibador bo'lib ko'rinadi. Ular uning etikasida o'z hayotlari tarzining in'ikosi va himoyachisini ko'rdilar.

Platonning shogirdi bo'lgan, makedoniyalik Iskandarni tarbiyalagan, qadimgi Gresianing eng yirik idealist-faylasufi va olimi Arastuning pedagogika nazariyasini yaratishdagi va uni rivojlantirishdagi xizmatlari juda ulkan.

Arastu—Aristotel (eramizdan ilgari 384—322 yillar)da yashagan. Platonning shogirdi bo'lgan, makedoniyalik Iskandarni tarbiyalagan, Qadimgi Yunonistonning yirik idealist-faylasufi va olimi edi.

Platon olimni g'oyalar dunyosi va hodisalar dunyosi deb ikkiga bo'lgan bo'lsa, uning shogirdi Arastuning aytishicha, g'oyani shaklga o'xshatish mumkin. Har qanday buyumda biz uning moddasini va shaklini ko'rishimiz mumkin. Moddada narsalar bo'lishi uchun imkoniyatlar bor; modda biron shakl olganidan so'nggina narsa bo'lib qoldai. Chunonchi, marmarning o'zi bir moddadir, ammo unga ma'lum shakl berilsa, haykal tusini olishi mumkin.

Butun hayot taraqqiyot jarayonidir, bu jarayon, Arastuning fikricha, tashqi kuchlarning ta'siri ostida sodir bo'lmaydi, balki ichki taraqqiyotning o'zidir. Arastu tashqi olamning mavjudligiga shubha qilmaydi va hissiy tajribani, sezgilarni bilishning asosi deb hisoblaydi. Arastuning ta'kidlashicha bilishdagi xatolar noto'g'ri tafakkurdan, ya'ni hissiy tajribani noto'g'ri talqin qilishdan kelib chiqadi. Eng muhimi shundaki, Arastu shakl bilan mazmunning birligini ko'rsatib o'tdi, taraqqiyot g'oyasini olg'a surdi.

Arastu olamda tana va jon bor, tana bilan jon materiya bilan shakl tariqasida bir-biridan ajralmagan holda mavjuddir, deydi. Uningcha, uch xil jon bor: o'simlikdan tarkib topgan jon oziqlanish va urchib ko'payishda namoyon bo'ladi; hayvonotdan tarkib topgan jon, o'simlik xossalaridan tashqari sezgilarda va istaklarda namoyon bo'ladi; aqlning ifodasi bo'lgan jon, o'simlik va hayvonot xossalaridan tashqari, u

tafakkur yoki bilish xislatlariga ham egadir. Insondagi jonning hayvoniy qismi aqlga tobe bo'lganligi sababli, uni iroda deb atash mumkin.

Arastuning fikricha, jonning mana shu uch xiliga muvofiq uch xil tarbiya — jismoniy tarbiya, axloqiy tarbiya, aqliy tarbiya bo'lishi kerak. Tarbiyaning maqsadi, uning fikricha jonning olim tomonlarini — aql va irodani kamol toptirishdan iborat edi. Har bir moddada rivojlanish imkoniyati bor bo'lganidek, insonga ham tabiat faqat qobiliyatlarning boshlang'ichinigina beradi, insonda kamol topish imkoniyati tabiatda mavjuddir va bu imkoniyat tarbiya vositasi bilan ro'yobga chiqariladi. Tabiat jonning uch xilini bir-biri bilan chambarchas bog'lab qo'ygan, biz ham tarbiyada tabiat belgilab bergan yo'ldan borib, jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyani bir-biri bilan chambarchas bog'lab olib borishimiz lozimligini uqtiradi.

Arastuning fikriga ko'ra, davlatning umumiy bitta o'irgi maqsadi bor, u ham bo'lsa, davlat hamma fuqarolarga bir xilda tarbiya berilishini ta'minlashi lozim, mana shunday tarbiya berish esa xususiy tashabbusning vazifasi bo'lmasdan, balki davlatning ishi bo'lishi lozim.

Arastu o'g'il bolalar 7 yoshdan boshlab davlat maktabida o'qishi lozim, deb uqtiradi. Bolalarga aqliy tarbiya berilishi kerakligini aytib, u o'g'il bolalar avvalo badantarbiya muallimlarining qo'liga topshirilsin, deb talab qiladi; bunda u bolalarni haddan tashqari charchatib qo'ymaslik kerakligini aytadi va ularni jismi mustahkamlanib olguncha yengil mashqlar bilan shug'ullantirishni tavsiya etadi.

Arastu jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyani bir-biri bilan bog'langan, deb qaraydi. Boshlang'ich ta'lim vaqtida, badantarbiyadan tashqari, yana o'qish, yozish, grammatika, rasm va musiqa o'rgatilishi kerakligini alohida uqtirib o'tadi. O'smirlar maktabda jiddiy ma'lumot olishlari kerak, ular adabiyot, tarix, falsafa, hisob, falakiyot, musiqa o'rganishlari shart. Go'zallikni his qilishni o'stirish uchun musiqa o'rganmoq kerak, ammo rasm chizish singari musiqa o'rganish ham oddiy hunarga aylanib ketmasligini kuzatib turish muhim deydi. U xotin-qizlarning tarbiyasi xususida gapirib, bu erkaklarning tarbiyasiga o'xshab ketmasligini, chunki ularning tabiati mutloq erkaklarnikidan farq qilishini aytadi.

Arastu o'z pedagogik qarashlarida iroda, faoliyatni asos qilib olgani holda, aqliy tarbiya sohasida axloqiy ko'nikmalarga katta ahamiyat beradi. Tabiiy iste'dod, shu bilan birga, ko'nikma orttirish (matlub harakatlarni o'rganish, tez-tez takrorlab turish) va aql — bular axloqiy tarbiyaning uch manbaidir, deydi.

Fazilatlar hosil bo'lishi uchun ezgu xulq-odatlarini va ko'nikmalarini tarkib toptiradigan, yaxshi o'ylab o'tkaziladigan mashqlar bo'lishi ham zarur, bunga odatlanish, buning uchun doimiy harakat qilish lozim, odatdan, ko'nikishdan esa axloqiy xatti-harakat hosil bo'ladi, deb ta'lim beradi.

Arastuning qayd etishicha, har qanday istak va faoliyatda kamchilik, ortiqchalik va o'rtachilik bo'ladi. Shuning uchun ham hamma narsadan faqat o'rtachilik, faqat muvozanat yaxshi va foydalidir. Demak, hamma narsada ortiqchalikka ham, kamchilikka ham yo'l qo'ymaydigan xatti-harakat yaxshilikning nishonasidir. Mana shunday xatti-harakatni hosil qilmoq uchun ko'proq mashq qilish kerak, degan fikrlarni olg'a surdi.

Arastu Platondan farq qilib, oilani tarbiyadan chetlashtirmaydi, axloqiy tarbiya berish, asosan, oilaning zimmasida bo'lishi kerak, deydi.

Arastuning qarashlari antik pedagogikaning taraqqiyotiga katta ta'sir o'tkazadi. Ayniqsa uning "Nikomah etikasi" va "Siyosat" asarlari axloq masalalarini nazariy ishlab chiqishga bag'ishlandi.

Arastu, axloqning jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, "Tabiat inson qo'liga qurol — aqliy va axloqiy kuch bergan, ammo u shu qurolni teskari tomonga nisbatan ham ishlatishi mumkin: shu sababli axloqiy tayanchlari bo'lmagan odam eng insofsiz va yovvoyi, o'zining jinsiy va did mayllarida eng tuban mavjudot bo'lib qoladi", — deydi.

Arastu antik davrining boshqa faylasuflariga qaraganda axloqiy munosabatlarning tabiatini teran tadqiq qila oldi. Uning fikriga ko'ra, axloqiy fazilat — faoliyat, xatti-harakat demakdir. Barcha axloqiy fazilatlar adolat, do'stlik, muhabbat, saxiylik, sulhparvarlik, xushfe'llik va hokazolar faqat inson faoliyatida namoyon bo'lishini asoslab beradi.

Odam jamiyatda yashagani sababli uning axloqiy fazilatlarini hech qachon sof, xolis holda namoyon bo'lmaydi, balki faqat ijtimoiy faoliyatdagina amalga oshadi. Shuning uchun barcha axloqiy fazilatlar ijtimoiydir, deydi Arastu.

Inson tabiatan fazilatlariga ega bo'lmagani, balki fazilatga o'rgangani sababli, tarbiyaning (faqat bolalarnigina emas, shu bilan birga barcha aholini tarbiya qilish) roliga katta ahamiyat berib, hususan hissiyotlarni tuyg'ularda idrokli tarbiyalashga ahamiyatni qaratadi. Uning fikricha, bunday tarbiya

kishilarning axloqli bo‘lib yashashga o‘rganishlari uchun zarur bo‘lgan mavjud qonun-tartibotlar yordamida amalga oshiriladi. Mutafakkir fazilat deganda hamisha ota-ona o‘rnini bosishi mumkin bo‘lgan davlatga xizmat qilishni nazarda tutadi.

Arastu axloqiy fazilatlar bilan bir qatorda inson uchun muhim bo‘lgan aqliy fazilatlarga — bilim, donishmandlik, fahmlash va boshqalarga ham katta ahamiyat beradi. Ammo axloqiy fazilatlarni aqliy fazilatlarga bo‘ysundirgan holda ifodalaydi.

Arastu faqat aql faoliyatini tan oladi. Shu sababdan u baxt idealini haqiqatan intellektual mushohada etishda deb biladi.

Umuman antik faylasuflar Suqrot, Platon, Arastular o‘zlarining nazariyalarida har bir narsada me‘yor bo‘lmog‘i lozimligini uqtirib o‘tganlar. Ular axloqni insonning baxtga erishish vositasi deb qaraganlar.

Atomizm nazariyasini yaratgan atoqli faylasuf — materialist Demokritning qarashlari (eramizdan avvalgi 460—370 yillar) qadimgi yunon falsafasining cho‘qqisidir. Demokrit o‘z asarlarida yuqorida nomlari qayd etilgan mutafakkir faylasuflar kabi tarbiya masalalariga katta e‘tibor beradi. U o‘z nazariyasida tabiat qonunlariga, xurofotni va qo‘rquvni yemirib tashlaydigan chinakam bilimlarga murojaat qiladi.

Demokrit tarbiyani tabiatga muvofiqlashtirish masalasini birinchi bo‘lib ilgari surdi. “Tabiat bilan tarbiya bir-biriga o‘xshaydi” deb yozadi u. Demokrit “ta’lim mehnat asosidagina go‘zal narsalarni hosil qiladi”, deb, tarbiya ishida mehnatning roli juda katta ekanligini ta’kidladi.

U doimo mehnat qilib turishni talab qildi, mehnatga odatlarni borgan sari, mehnat yengil bo‘lib boradi, deydi. U yomon o‘rnakdan ehtiyot bo‘lish kerak, deb ta’kidlaydi va yaxshi xulq hosil qilishda mashqning ahamiyati katta, deb hisoblaydi.

Demokrit barcha tabiiy jarayonlarga, jumladan, insonning axloqiy munosabatlarida ham kishi xulqini real, bu dunyodagi asosini topishga urinadi. Demokrit axloqni odamning o‘z tabiatidan kelib chiqib asoslashga harakat qiladi. Bilish nazariyasida Demokrit moddiy olamni bilish va haqiqatga erishish mumkinligini ta’kidladi, bilish jarayonida sezgi va tafakkur rolini ko‘rsatdi. Uningcha sezgilarimiz orqali olingan bilim “qorong‘i”; u olamning mohiyatini ochib berolmaydi; aql orqali olingan bilim “yorug‘”, haqiqiy bilimdir. Tabiat sirlarini faqat fikrlash yo‘li bilan bilib olish mumkin.

Demokritning axloqiy va pedagogik qarashlari diniy qobiqdan xoli edi. Shuning uchun ham o‘zidan keyingi faylasuf olimlarga katta ta’sir etdi.

Ayniqsa, ularning inson kamolotidagi nazariy qarashlari, tarbiyaning roliga bergan katta ahamiyatlari pedagogika tarixi nazariyasini yaratishda asosiy zamin bo‘lib xizmat qildi.

2. G‘arbiy Yevropada maktab, maorif hamda pedagogik fikrlar taraqqiyoti

O‘rta asr G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida ikki guruhga bo‘lingan va yetti fanni o‘z ichiga olgan ta’lim dasturi vujudga kelgan edi. Birinchi guruh uchta fandan iborat edi, shu sababli unga lotincha “trivium” nomi berildi. Bunga grammatika (lotin tili grammatikasi), ritorika va dialektika kirar edi. Ikkinchi guruh to‘rt fandan iborat bo‘lgani uchun uni lotincha “kvadrivium” deyiladi. Unga arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqa kirar edi. Hammasi bo‘lib bu yetti fanni “etti erkin san’at” deb atash rasm bo‘lib qoldi.

Mazkur o‘quv fanlari qadimgi Yunoniston ta’lim tizimidan olingan edi, biroq o‘rta asrlarda ularga diniy mazmun berilib, hammasi ramz bilan diniy ma’noda tushuntirilar edi. Masalan: grammatikani o‘rganishdan maqsad — muqaddas diniy kitoblarni o‘qishni bilib olish, ritorika (notiqlik san’ati nazariyasi)ni o‘rganishdan maqsad va’zxonlik qilish, xutba o‘qish san’atini egallab olish, musiqa deyilganda esa diniy musiqa nazarda tutilardi (katolik cherkovida ibodat vaqtida organ musiqa asbobi chalinadi va diniy ashulalar aytiladi). Dialektika, munozara, bahslashish san’ati deb tushunilar va katolisizmga qarshi chiquvchilar bilan munozara qilishga yordam beradigan fan deb hisoblanar edi. Hattoki matematikaga ham diniy ma’no berilar edi. Geometriya cherkov binolarini qurish uchun zarur fan hisoblanar edi, arifmetikani o‘qitganda ayrim sonlarni ramz bilan diniy ma’noda (masalan “1” raqami bu xudoning birligi simfoli (ramzi) deb tushuntirilar edi. Astronomiyadan esa diniy kalendar tuzishda foydalanardilar.

Hamma fanlarning toji deb — teologiya hisoblanar edi. O‘rta asrlarda beriladigan ta’lim dasturi cherkov maktablari orqali amalga oshirilar edi.

Cherkov maktablarining asosiy turlari: prixod maktabi (ya'ni cherkovga qarashli), monastir maktabi va bosh cherkov yoki yepiskop maktablaridan iborat edi.

Prixod maktablari boshlang'ich diniy maktablari bo'lib, unda o'g'il bolalar o'qir edi. Ular mahalladagi cherkovga qarashli bo'lib, unda ruhoniylar yoki uning yordamchisi o'qituvchilik vazifasini bajarar edi. Prixod maktablarida bolalar xristian dini asoslari va qoidalarini, diniy ashulalar aytishni, lotin tilida o'qish va yozishni o'rganardilar. Ba'zilarida esa bolalar boshlang'ich hisob ilmini ham o'rganardilar.

Monastir maktablari monastir huzuridagi maktablar bo'lgani sababli shu nom bilan yurgiziladi. O'rta asrlar Yevropadagi monastirlar faqat tarki dunyo qilgan monaxlar yashaydigan diniy muassasagina bo'lib qolmay, balki ba'zi joylarda ular o'z zamonasiga munosib madaniyat markazi, ma'rifat o'chog'i ham edilar. Bunday monastirlarda turli kitoblardan nusxa ko'chirish, kitobxonalar tashkil qilish bilan shug'ullanar, ba'zi monaxlar ilmiy muammolar ustida ish olib borar edilar. Monastir maktablarida o'qitish vazifasi uchun maxsus monaxlar tayinlanardi. Shu ishda ishlab turgan monaxlar ta'lim-tarbiya ishini uyushtirish va uni olib borish sohasida ancha tajriba to'playdilar.

Monastir maktablarining ko'pida prixod maktabida o'qitiladigan fanlardan tashqari, yana yuqorida aytilgan "ettita erkin san'at"dan dars berilar edi.

Monastir maktablariga boshda faqat monax bo'lishga tayyorlanadigan o'g'il bolalar qabul qilinardi, keyinchalik esa bu maktablarga o'qishni xohlagan har bir kishi qabul qilinaverdi. Shu sababdan monastir maktablari "ichki maktab" (monastir devori ichida, faqat kelgusi monaxlar uchun) va "tashqi maktab" (monastir devori tashqarisida, hamma o'qishni istaganlar uchun) nomli ikki maktabga bo'lina boshladi.

Bosh cherkov yoki yepiskop maktablari markaziy diniy okrugdagi bosh cherkov (sobor)ga qarashli maktablar edi. Bunday okrugda din ishlari boshqarmasi joylashgan bo'lib, uning boshida yuqori lavozimli ruhoniylar — yepiskop turar edi. Shuning uchun bu maktablarni bosh cherkov yoki yepiskop maktablari deyilar edi. Bu turdagi diniy maktablarda faqat o'g'il bolalar o'qir edi. Bosh cherkov maktablarida odatda yuqorida ko'rsatilgan yetti fanning hammasi o'qitilib, bu fanlardan tashqari eng oliy va asosiy fan deb hisoblangan teologiya (din qoidlari) ham o'qitilar edi. Monastir maktablari singari, bu maktablarga ruhoniylar bo'lish maqsadini qo'ymagan shaxslar ham qabul qilinaverar edi, chunki xat-savodi bo'lgan kishilarga talab tobora kuchayib borar edi. Shu sababli monastir maktablari singari, bu maktablar ham "ichki maktab" (faqat ruhoniylarni yetishtiruvchi) va hamma o'qishni istovchilar uchun "tashqi yepiskop maktablari" nomi bilan ikki xil maktabga bo'lina boshladi.

O'qish cherkov tomonidan tasdiqlangan din darsliklari va din aqidalarini yodlashdan iborat edi. Bu maktablarda belgilangan o'quv yiliga rioya qilinmay, maktabga istagan vaqtda kirib, uni turli vaqtda tamomlab chiqish mumkin edi. Sinf-dars tizimi ham yo'q edi. O'quvchilar bir xona ichida to'plangan bo'lsalar ham, har qaysisi faqat o'z sabog'i bilan shug'ullanar, o'qituvchi esa shogirdlarini bitta-bittadan o'z oldiga chaqirib, har qaysisiga alohida-alohida saboq berardi.

Bu maktablarda qattiq intizom o'rnatilar edi. O'quvchilar qilgan har bir aybi uchun qattiq va shafqatsiz jazolanardilar. Bunday maktablarda odatda o'quvchilarga tan jazosi berilar edi (savalash, och qoldirish va shu kabilar).

O'rta asrlarda G'arbiy Yevropada mulkdor feodal va aslzoda tabaqalariga mansub oilalarda tug'ilgan qiz bolalar odatda xotin-qizlar monastirlari ichida yoki maxsus murabbiyalar va oilaga birkutilgan ruhoniylar qo'l ostidagi uylarda tarbiya olardilar.

Risarlik tarbiyasi. G'arbiy Yevropada ham dunyoviy feodallar muhitida risar fazilatlariga ega bo'lgan tajribali, mohir va mard jangchi, shuningdek, olijanob, nazokatli, odobli, xushmuomalali, vijdonli, fidokor va sodiq inson — tarbiyasi bilan bog'liq alohida tarbiya tizimi, ya'ni risar tarbiyasi maydonga keldi.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida risar tarbiyasi XII asrga kelib to'la tarkib topdi va rivojlandi. Risar tarbiyasining mazmuni, "risarlarga oid yetti fazilat"dan tashkil topdi. Bu fazilatlar quyidagilardan iborat edi: ot minib yurishni, qilichbozlikni, nayzabozlikni, suza olish, ov qila bilish, shashka (keyinchalik shaxmat) o'ynashni bilish, she'r to'qish va qo'shiq ayta olish. Bu fazilatlardan birinchi o'rinda turgan uchta risarga berilmog'i zarur harbiy tarbiyaga taalluqlidir: risar otliq askar, qilich va nayza esa o'sha zamon jangchisining asosiy quroli edi. Suzish va ov qilishni bilish jismoniy chiniqish, chaqqonlik va bardoshlilikni o'stirish uchun talab qilinardi. Bundan tashqari, ov qilish, shuningdek, o'zining qaerdaligini

aniqlay bilish (orientatsiya qobiliyati), topqirlik, hushyorlik, dushmanning izini topish va shu kabi sifatlarni o'stirish vositasi hisoblanardi. Shashka va shaxmat o'yini, bir tomondan, bekorch vaqtini band qilish, ya'ni hujum va mudofaa rejasini tuza bilish qobiliyatini o'stirish vositalaridan hisoblanardi. She'r to'qish va qo'shiq ayta bilish esa o'zining syuzereniga (kichik feodallar ustidan turgan hokim, boshliq va risarning homiysi) madhiya o'qish va o'zining sodiqligini izhor qilish, uning mardligini, zafarlarini, qahramonligini maqtash va shu orqali uning iltifotiga sazovor bo'lish hamda o'zi uchun mahbuba qilib belgilangan feodal xonim-begimga madhiyalar o'qish uchun talab qilinardi. (O'rta asrlarda G'arbiy Yevropa dvoryanlar jamiyatida shunday rasm bor ediki, bunga muvofiq har bir risar bironta aslzoda feodal xonimning homiylikida bo'lmog'i lozim edi, risar o'zining homiysi bo'lgan xonimni ("dama serdsa") diliga jo qilib, uning oldida tiz cho'kar va o'zini unga bag'ishlard edi).

Risarga oid ana shu yettita fazilatni egallash bilan birga, o'sha davrlarda dvoryanlar jamiyatida qabul qilingan odob va nazokat qoidalarini o'rgatish ham risar tarbiyasining mazmuniga kirardi.

Risar tarbiyasining amaliy yo'llari quyidagilardan iborati edi: feodal o'z o'g'ilni 7 yoshdanoq syuzerenning saroyiga joylashtirardi; bu yerda uning o'g'li 14 yoshgacha paj vazifasini bajarardi, ya'ni ovqat vaqtida xizmat qilardi, syuzeren xoni, feodal boshlab va boshqa xonimlarning yumushlarini qilardi, ular bilan birga sayrga chiqardi, saroydagi qabul marosimlarida hozir bo'lar, har qanday saroy bayramida va tomoshalarida ishtirok qilardi va shu tufayli feodal dvoryanlar jamiyatidagi rasm va qoidalarni egallab olardi edi, so'ngra 14 yoshdan 21 yoshgacha syuzerenning qurol-yarog'ini ko'tarib yurish vazifasini bajarardi. U syuzerenning qurol-yarog'ini tartibda saqlardi, syuzeren bilan birga jang va urushlarda ishtirok qilardi, u bilan ovga chiqardi, harbiy musobaqa va o'yinlarda, turnirlarda (risarlarning kuch sinash musobaqalarida) ishtirok qilardi va shu tufayli harbiy bilim va harbiy san'atni egallab olardi edi. 21 yoshga kirganda unga katta tantana bilan risarlik unvoni berilardi edi.

4. Shahar maktablarining vujudga kelishi.

G'arbiy Yevropada XII—XIII asrlarda hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi shaharlarning o'sishiga va shahar madaniyatining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Shaharning asosiy aholisini tashkil qiluvchi hunarmand va savdogarlar o'z bolalariga amaliy faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim berishni istardi edilar. Ular o'sha davrlarda cherkov maktablaridan qanoatlanmadilar. Hunarmandlar sexlarga uyushib, o'zlarining sex maktablarini ochib boshladilar, bunday maktablarda hunarmandlarning bolalariga o'z ona tillarida o'qish va yozish, hisob va din o'rgatildi edi: hunar esa uyda — otalarining ustaxonasida o'rgatildi edi. Gildiyalarga uyushgan savdogarlar ham o'zlarining gildiya maktablarini ochib boshladilar va o'z bolalariga dastur asosida bilim bera boshladilar. Keyinroq borib sex va gildiya maktablari magistrat maktablariga, ya'ni shahar boshqarmasi (magistrat) harajatidagi maktablarga aylandi.

Bu maktablarning mudir va o'qituvchilari tegishli sex, gildiya va magistratura tomonidan tayinlanardilar va ular cherkovga qaram emas edilar. Bu maktablarda pul to'lab o'qilardi.

Cherkovga qarashli diniy maktablarga nisbatan, bu maktablarda diniy rasmlar bilan bir qatorda amaliy ish uchun zarur bo'lgan xat, savod va hisob malakalarini egallashga ko'proq e'tibor berilardi. Ba'zi maktablarda esa grammatika, ritorika va geometriya o'qitildi edi.

Bir talay sex, gildiya va magistrat maktablarida o'qish lotin tilidan ona tiliga ko'chirildi va lotin tili esa ayrim o'quv fani bo'lib qoldi.

Mazkur maktablar bilan bir qatorda xususiy maktablar ochila boshladi. Xususiy maktablarda o'qish ona tilida olib borilardi edi va o'qish uchun pul to'lanardi edi.

Sex, gildiya va magistrat maktablarining vujudga kelishi, G'arbiy Yevropa mamlakatlaridagi maktab ishining taraqqiyotida katta yutuq edi. Hayot talablariga javob beradigan shahar maktablari asta-sekin rivojlanib bordi. XV asrga kelib bunday maktablar G'arbiy Yevropa mamlakatlarining deyarli hamma yirik shaharlarida mavjud edi.

5. Yevropada dastlabki universitetlar hamda Akademiyalarning tashkil topishi va ulardagi ta'lim tizimi.

Yevropada birinchi universitetlar XII asrning ikkinchi yarmida Italiyada (Bolonya shahrida), Angliyada (Oksford shahrida), Fransiyada (Parijda) tashkil qilindi. Bu universitetlar dastlab professor va studentlarning mustaqil idora qilinadigan uyushmasi (korporatsiyasi)dan iborati edi. Keyinchalik XIII asrda bu korporatsiyalar o'z-o'zini idora qilish huquqini saqlab qolgan holda davlat tomonidan rasmiy tasdiqlandi. Cherkov esa universitetni tamomlagan studentlarga ilmiy daraja va o'qituvchilik huquqini

berishni o'z ixtiyoriga oldi. Ana shu tariqa universitetlar rasmiy o'quv muassasasiga aylanib qoldi. XIV—XV asrlarga kelib universitetlar Yevropa mamlakatlarining hammasida ochilgan edi.

O'rta asr universitetlarida to'rt fakultet bo'lar edi. Tayyorlov fakultetida "etti erkin san'at" (trivium va kvadrilium) fanlari o'qitilar edi. Bu fakultet o'rta maktab vazifasini bajarardi. Bu fakultetda 6—7 yil o'qib, "san'at magistri" darajasini olar edi. Shundan so'ng ular asosiy uch fakultetdan birida: ilohiyot, medisina yoki yuridik fakultetida o'qishni davom ettirish imkoniyatiga ega bo'lar edi. Bu fakultetlarda o'qish muddati 5—6 yil bo'lib, uni tamomlaganlar doktor, yoki olim unvonini olar edi.

O'rta asr universitetlari cherkov nazorati ostida ishlaganliklari oqibatida sxolastika ruhidagi maktabga aylanib qolgan edilar. Bunda atrof-tevarakda real fakt va hodisalarni o'rganish bilan emas, balki cherkov ruhoniylari tomonidan ma'qullangan va tavsiya qilingan kitoblarni yodlab olish bilan shug'ullanardilar. Shu sababdan bunda o'qish quruq qiroatxonlikdan iborat bo'lib qoldi. Universitetlarda o'qitish metodlari leksiya, cherkov tomonidan tasdiqlangan darslik va asarlarni yodlash va disput (munozara)lardan iborat edi. Universitetlarda o'qish faqat lotin tilida olib borilar edi.

Universitet ta'limining va undagi metodlarning sxolastik mazmunidan qat'i nazar, O'rta asr universitetlari Yevropa madaniyatining rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Ular ma'rifat tarqatish va o'sha davrdagi ma'lumotli kishilarni yetishtirishda katta xizmat qildi.

Universitetlarning vujudga kelishi va ularning rivojlanishi. XII—XIII asrda bir qancha G'arbiy Yevropa mamlakatlarida oliy ma'lumot beradigan o'quv yurtlari sifatida universitetlar paydo bo'la boshlaydi. Universitetlarning vujudga kelishiga o'sha vaqtlarda ko'p yevropaliklarning arab madaniyati (xususan, medisina va falsafa) bilan tanishuvi katta ta'sir ko'rsatdi. Bu madaniyat bilan tanishishga G'arbiy Yevropa feodallarining XI asr oxirida Sharqdagi arab musulmon mamlakatlariga qarshi boshlagan harbiy harakatlari sabab bo'ldi. O'sha zamon arab mamlakatlarida madaniyat va ma'rifat G'arbiy Yevropadagi madaniyatga nisbatan ko'p jihatdan taraqqiy qilgan edi. Xususan arablar tomonidan VIII asrda istilo qilingan Ispaniyada tashkil qilingan arab oliy o'quv yurtlari Yevropa universitetlari uchun ma'lum darajada namuna bo'ldi. Ispaniyada arablar barpo qilgan feodal musulmon davlatining poytaxti Kordova shahrida tashkil qilingan arab oliy o'quv yurtlarida falsafa, matematika, astronomiya, medisina fanlari o'qitilar edi. Yevropaning turli mamlakatlaridan kelgan ko'p talabalar Kordovada o'qib, oliy ma'lumot olardilar.

Shuningdek, katolik va cherkov aqidalariga xilof bo'lgan turli diniy ta'limot va bid'atlar ham Yevropada universitetlar tashkil qilinishiga ta'sir etdi, chunki mana shu bid'atlarga qarshi kurash olib boradigan oliy ma'lumotli katolik ruhoniylarga ehtiyoj tug'ildi. Mavjud cherkov maktablari esa, bunday xodimlar tayyorlash vazifasini bajara olmas edilar. Katolik cherkoviga xilof diniy ta'limotlarning tarqalishi va rivojlanishi munosabati bilan katolik cherkovi maorif ishini batamom o'z qo'liga olishga majbur bo'ldi. Natijada katolisizmga sodiq bo'lgan oliy malakali o'qituvchilarga ham ehtiyoj yuzaga keldi.

Universitetlarning paydo bo'lishiga yana bir sabab shu ediki, Yevropada katta davlatlar barpo qilinganligi va markazlashtirilgan monarxiya hokimiyatining kuchayganligi munosabati bilan ilmiy va yuksak malakali huquqshunoslarga talab tug'ildi. Mazkur sabablardan tashqari XII-XIII asrlarda G'arbiy Yevropa hayotida yuz bergan iqtisodiy, madaniy o'zgarishlar, ya'ni hunar va savdoning rivojlanishi, shaharlarning o'sib borishi va shunga bog'liq holda dunyoviy shahar madaniyatining taraqqiy qilib borishi, xalqaro aloqalarning kengayishi, yoshlar o'rtasida oliy ma'lumot olish harakatini tug'dirdi, bu hol o'z navbatida universitetlarning paydo bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Nazorat uchun savollar:

1. Qadimgi Yunonistonda tarbiya, maktab va pedagogika sohasidagi fikrlar.
  - a) Sparta va Afinada qanday ta'lim-tarbiya muassasalari mavjud edi, ularning farqini izohlang?
  - b) Qadimgi yunon faylasuflarining pedagogik qarashlarida qanday g'oyalari ilgari surilgan?
2. G'arbiy Yevropadagi maktablarga tavsif bering?
3. Rissarlik tarbiyasi nima?
4. O'rta asr universitetlaridagi ta'lim tizimini izohlab bering?

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

17-mavzu	Qadimgi Rimda va Xitoyda ta'lim-tarbiya, maktab, ilm-fan va san'at

Seminar rejasi:

1. Suqrot
2. Platon
3. Arastu-Aristotel.
4. Demokrit.
5. Mark Fabiy Kvintilian.
6. Konfusi (Kunszi)

Tayanch iboralar: Rim, Xitoy, Sparta, Afina, Mesopotamiya, Qadimgi Yunoniston, Hindiston, Buyuk Ipak yo'li, Sparta, agella, pedonom, efeblar, grammatist, didaskol, palestra, gimnasiy, evristik suxbat, manastir maktablari, cherkovlar, risarlik tarbiyasi.

Seminarning maqsadi: Suqrot, Platon, Arastu (Aristotel), Demokrit, Mark Fabiy Kvintilian, Konfusi (Kunszi)lar xaqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish

Nazorat uchun savollar:

1. Suqrot qaysi davrlarda yashagan va uning Suqrot metodi qanday metod xisoblanadi?
2. Platonning tarbiya tizimi qanday?
3. Arastu (Aristotel) tarbiyani necha turga bo'ladi?
4. Demokritning qanday asarlarini bilasiz?

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

1. Mark Fabiy Kvintilianning "Notiqni tarbiyalash haqida" nomli asarini taxlil qiling
2. Xitoyning taniqli mutafakkiri Konfusi (Kunszi) va u tuzgan maktablar xaqida doklad tayyorlang

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K. Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K. Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

18-mavzu	CHet el va Rossiyadagi ilg'or pedagogik g'oya namoyandalari

Reja:

1. Ya.A. Komenskiyning xayoti va ijodi xaqida
2. Ya.A. Komenskiyning maktab tizimi va ta'lim mazmuni
3. Ya.A. Komenskiyning ta'lim-tarbiya tizimi
4. Iogann Genrix Pestalossining asarlarida didaktika
5. Konstantin Dmitrievich Ushinskiyning asarlarida didaktika

Tayanch iboralar: Didaktika, buyuk didaktika, ta'lim tizimi, tarbiya mazmuni, o'qitishning qoida metodlari, intizomni tarbiyalash vositalari, ta'limning mosliligi va izchilliligi, ta'limning ko'rsatmaliligi, ongliligi va puxta o'zlashtirilishi.

Darsning maqsadi: Ya.A. Komenskiyning xayoti va ijodi, uning maktab tizimi va ta'lim mazmuni, Iogann Genrix Pestalotssi, Konstantin Dmitrievich Ushinskiylar xaqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish.

1. Yan Amos Komenskiy (1592—1670)

Chexoslovakiyalik gumanist-pedagog Yan Amos Komenskiy pedagogika ilmning poydevorini qurgan, uning keyingi rivojlanish yo'llarini ko'rsatib bergan, o'zining ongli hayotini, amaliy pedagogik faoliyatini bolalarni o'qitish va tarbiyalashdek olijanob ishga bag'ishlagan ulug' pedagogdir.

Buyuk chex pedagogi Ya.A. Komenskiy 1592 yil 28 mart "Ugorskiy Brod" degan joyda Moraviyada tegirmonchi oilasida dunyoga keladi. Uning oilasi ruhoniylar "Chex qardoshlari" jamoasiga

tegishli bo'lib, bu jamoa Chexiyaning ozodligi uchun kurashuvchi vatanparvarlarni o'z atrofiga to'plagan edi.

Komenskiy ota-onasidan ajralib, ancha vaqt o'qiy olmaydi, 16 yoshida "Chex qardoshlari" jamoasining yordami bilan lotin maktabiga o'qishga kiradi, bu yerda u tarbiya tizimining yomonligini, o'quv metodlarining yaramasligini ko'radi va tushunadi. "Men o'sha vaqtdayot tarbiya masalasida mamlakatimni orqada ekanligini ko'rdim. Men o'sha davridayoq fan va tarbiya hammaga tegishli bo'lishi kerakligi o'yladim"— degan edi Komenskiy. Maktabni tugatgach Xorborni universitetiga (Germaniyada) o'qishga kiradi, uni tugatgach Geydelberg universitetida ma'ruza kursini tinglaydi, bu universitetda o'sha davrda ilg'or professorlar ishlardi. Komenskiy Avstriya, Gollandiyada bo'lib iqtisodiy, siyosiy va madaniy turmushni o'rganadi. Shuningdek, o'zining ilmi va dunyoqarashini kengaytiradi.

O'sha davrda urush alohida knyazliklar orasida tez-tez bo'lib turar edi. 30 yillik urush (1618—1648) davomida chex qardoshlari jamoasi o'zining mustaqilligi uchun kurashishi sababli nemis dvoryanlari tomonidan haydaladi. Haydalish natijasida Komenskiy xotini va bolasidan juda bo'ladi. Qo'lyozmalari yo'qoladi.

"Chex qardoshlari" ko'chib kelib o'rnatilgan Polshadagi Leshno shahrida Komenskiy qardoshlik maktabiga rahbarlik qiladi, u yerda gimnaziya tashkil etadi. U o'zining qariyb 80 yillik umri davomida pedagogika, ta'lim-tarbiya, falsafa, ilohiyotga oid 250 dan ortiq asarlar, darsliklar yaratdi. Bulardan yiriklari: "Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi" (1631), "Buyuk didaktika" (1632), "Onalar maktabi" (1632), "Pansofiya maktabi" (1651), "Yaxshi tashkil etilgan maktab qonunlari" (1653), "Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari" (1658) nomli asar va darsliklar. Shuningdek, logika, fizika, lotin tili, grek tili kabi kitoblar yozadi. Darsliklari hayotlik davridayoq ko'p tillarga tarjima qilinib, Komenskiyning nomini butun dunyoga tanitadi.

Komenskiy "Kishilik jamiyati ishlarini yaxshilash haqida hammaga talluqli maslahat" nomli 7 jildli katta asar yozdi (U hayot ekanligi vaqtida hammasi bo'lib 2 jildi bosilib chiqdi, qolgan jildlari esa faqat 1935 yilda topildi va Chexoslovakiyada chop qilindi). Bu asarida "Hammani va hamma narsada har tomonlama tuzatish"ning insonparvarlik va demokratik dasturini belgilab chiqdi va kishilik jamiyatini isloh qilish rejasini ilgari surdi.

"Buyuk didaktika" asarida "pan sofiya g'oyasini" (*pan* gerkecha — butun, hamma, *sofiya* — donolik, aqllilik) hamma narsani bilish, hamma uchun bilim berish" demakdir. Pan sofiyada u tabiat va jamiyat bilimlarining yig'indisini beradi. Maktab — bu muassasa, u yerda "Hammani har narsaga o'rgatmoq kerak" degan fikr ko'p marta takrorlanishini ko'ramiz.

Komenskiyning pansofiya ishi Angliyaning ilg'or kishilari tomonidan quvvatlanib, parlament tomonidan chaqiriladi. Komenskiy 1641 yili Angliyaga keladi, lekin grajdanlar urushi boshlanib ketib, bu ish qolib ketadi. Komenskiy duyoga tanilgandan so'ng hamma mamlakatlarga uni taklif eta boshlaydilar. Shvesiyada lotin tili darsligini va til o'qitish metodikasini tuzadi.

Komenskiy chex qardoshlari jamoasiga yepiskop qilib tayinlangach, 1648 yilda Leshnoga qaytib keladi. Jamoa tarqatilgandan so'ng u yana o'qituvchilik faoliyatini davom ettiradi. Bir necha yil Vengriyada maktablarni boshqaradi. "Vidimo'y mir v kartinkax", ya'ni "Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari" degan asar yozib, o'qish ishini rasmlar bilan olib borishni ilgari suradi. Bunda "Yoshlarning xulq qoidasi", "Yaxshi tashkil topgan maktablarning qonuni" degan bir qancha pedagogikaga doir ishlari berilgan.

1656 yili Shved—polyak urushi vaqtida Leshnodagi chex qardoshlari jamoasi tor-mor qilinadi. Komenskiy Gamburgga qochadi. Undan Amsterdamga o'tadi. Shunda Gollandiya senatining buyrug'iga muvofiq uning asarlari to'plami bosilib chiqadi.

Komenskiy o'z vatanini juda sevar va uning mustaqilligi uchun kurash olib boradi. Uning ko'p asarlarida vatanparvarlik hissi aks etgan. U chex xalq poeziyasini yig'ib chex maqollar to'plamini tuzadi va o'z xalqining tilini saqlashga, sevishga undaydi.

Komenskiyning dunyoqarashi. Komenskiyning dunyoqarashida uch xususiyat ta'sirini ko'ramiz.

1. Natur falsafasi. 16—17-asrlarda ingliz faylasufi — materialist Bekon sensualistik falsafa nazariyasini ilgari suradi. Komenskiy o'qitish jarayoniga shu pozisiyadan qaraydi. Bilish sezishdan boshlanadi. Sezish bo'lmagan yerda bilish ham yo'q, deydi u.

2. Chex qardoshlari jamoasi diniy jamoa bo'lganligi uchun Komenskiy ham dindor ruhoniydur. Lekin Komenskiyning ruhoniyligi turmushga amaliy qarash bilan bog'liq edi.

3. Komenskiy dunyoqarashining ba'zi jihatlari Uyg'onish davri ta'sirida vujudga keladi. Odamlarga nisbatan muhabbat, hushchaqchaqlik, odamlarning yaxshilik yaratishiga ishonch bilan qarash, bularning hammasi o'rta asr odamiga nisbatan ishonchsizlik bilan qarashga qarama-qarshidir.

Komenskiy tashqi ob'ektiv dunyoning hukm surishiga ishonadi. Dunyo bir butun. Dunyoda hamma narsa bir-biri bilan bog'liq. Ajralib qolgan narsa yo'q. Dunyo qarama-qarshiliklardan iborat. Dunyo qotib qolgan emas. U o'sishda, o'sish esa o'z qonuniyatiga ega. Qonuniyat borliqqa, ya'ni xudoga tegishli, deydi.

Komenskiy o'zining pedagogik nazariyasida tarbiyaning tabiatga uyg'un bo'lishi to'g'risidagi tushunchani ilgari suradi. "Buyuk didaktika"da o'qitish tabiiylikka bo'ysunishi, o'qitish tabiat talabiga bo'ysunishi kerak, deydi. Bolaning aqliy va jismoniy o'sish jarayoni tabiatdagi o'sish jarayoniga o'xshagan bo'ladi. Masalan, bog'bon daraxtlarni parvarish qiladi, uning o'sish xususiyatlarini hisobga oladi. Xuddi shunday o'qituvchi tarbiyalash qonuniyatiga bo'ysinadi. O'qitish jarayoni tabiatga o'xshab sekinlik bilan amalga oshadi. Tabiiylik prinsipida kishini tabiatning bir bo'lagi deb qarashi (xudo tomonidan bunyod etilmagan) tabiat qonunlari uning o'sishiga ta'sir etadi deyishi o'z davrida ilg'or sanaladi. Lekin kishi ijtimoiy borliq bo'lib, ijtimoiy qonun ta'sirida o'sadi.

Komenskiy, tarbiyachi boladagi iste'dodni o'stirishi kerak. Agar bola pedagogik ta'sirsiz yashasa, bu iste'dod tasodifan o'sadi. Kishi dunyoga kelganda kishiga xos iste'dodga ega bo'ladi. Xuddi olmadagi urug'ga o'xshab ba'zida ko'proq, ba'zida kamroq bo'ladi.

Komenskiy tarbiyaning tabiatga uyg'unlik masalasida hamma narsaning asosi 4 ta deydi. Masalan: Olam 4 narsadan yuzaga kelgan, ya'ni; yer, suv, havo, yorug'lik. Dunyoning rivojlanishi ham 4 qismga bo'linadi, bular: bahor, yoz, kuz, qish. Insonning rivojlanishi ham 4 davrga bo'linadi; go'daklik, bolalik, o'smirlik, yetuklik. Shuningdek ta'lim jarayoni ham 4 ga bo'linadi; maktabgacha tarbiya, boshlang'ich ta'lim, o'rta ta'lim, oliy ta'lim.

Umumta'lim g'oyasi. Komenskiy yashagan davrda hammani o'qishga tortish shart emas, qobiliyatli kishigina o'qishi kerak, degan g'oya mavjud edi. Komenskiy esa o'qishga hammaning tortilishini, hamma o'z ona tilida umum boshlang'ich ta'lim olishi kerakligini uqtiradi. Umumta'lim to'g'risida gapirganda ayollarni ham hisobga oladi. O'sha davrda xotin-qizlar uchun o'qish juda katta muammo edi, shunga qaramay, u bu masalani ilgari surdi.

Komenskiyning pedagogik nazariyasining yana bir qimmatli tomoni o'quvchilar bilim olish tushunchasiga ega. Oynani qanchalik chang bosgan bo'lsa ham, baribir kishi o'z aksini ko'rishi mumkin, albatta, toza oyna kishi aksini toza ko'rsatadi. O'qituvchining vazifasini oynadagi changni artib tashlash, ya'ni bilimni bola ongiga yetkazish, ani aqliy tomondan o'stirishdir, degan edi.

Komenskiy o'z asarlarida tarbiyaning maqsadini ko'rsatadi. Tarbiyaning maqsadi kishini manguqlik dunyosiga tayyorlashdan iboratdir. Buni uch xil tarbiya orqali amalga oshirish mumkin:

Aqliy tarbiya. Axloqiy tarbiya. Diniy tarbiya.

Bu maqsad bolaning tug'ilganidan to 24 yoshigacha amalga oshadi, bu davr ichida bola to'rt maktabni o'qib tugatishi, har birida 6 yil o'qishi kerak, deb hisoblaydi.

Komenskiyning bolani yosh davrlarga bo'lishi. Bunda u tabiiylik prinsipiga amal qilib, bola yoshini 4 davrga bo'ladi.

1. Tug'ilganidan 6 yoshgacha — ona maktabi. Bu davrda bolaning sezish organlarini o'stirishga, bolaning qabul qilishini, atrofdagi dunyo bilan tanishtirishga katta ahamiyat beradi. Bolani mehnatga o'rgatish, o'z-o'ziga xizmat qilishga jalb etish kerak. Ona boladagi axloqiy tarbiyaning asoslarini, to'g'rilik, haqqoniylik, mehnatni sevis va boshqalarni vujudga keltiradi. Ona maktabi bog'cha yoshidagi bola tarbiyasini ko'zda tutadi.

2. 6—12 yoshgacha — xalq maktabi yoki ona tili maktabi. Bunda o'quvchi esda saqlashi, so'zlashga o'rganishi, yozish, boshlang'ich maktab ko'nikmasini hosil qilishi kerak bo'lib, buning uchun geometriya, geografiya, tabiiyot fanlarini o'rganishi lozim.

3. 12—18 yoshgacha — gimnaziya. Bu o'quv yurtining vazifasi bola tushunchasini, tafakkur qobiliyatini o'stirishdan iborat bo'lib, unda klassik tillar, tabiiyot bilimlari, axloq, ilohiy fanlar o'qitilishi kerak.

4. 18—24 yoshgacha — Universitet. Akademiya. Bu o'quv yurtlari o'quvchining irodasini, shaxsini bir butun o'stirishi kerak.

Shunday qilib, maktab Komenskiy qarashicha o'quvchilarni o'ylashga, harakatlantirishga, masalalarni amalda mustaqil yecha bilishga, o'quvchilarni so'zlashga, o'z fikrini to'g'ri ifoda qilishga va isbotlab berishga o'rgatishi kerak. Mehnat kishini ulug'laydi, deydi Komenskiy. Shuning uchun mehnatga ham yoshlikdan o'rgatish kerakligini ilgari suradi.

Komenskiyning pedagogik nazariyasida ta'lim-o'qitish, ya'ni didaktika katta o'rinni egallaydi. Bunda u tabiiylik usulini asos qilib oladi. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, bunda bolaning yoshi, bilim darajasi, psixologik xususiyatlari hisobga olinib, darsni tabiat borlig'iga moslab olib borish kerak, degan g'oya ilgari suriladi.

Masalan: Qush o'ziga uya yasaydi, uya issiq va yumshoq bo'lishi kerak. Maktab ham xuddi shunday bo'lishi kerak.

Komenskiy o'zining "Buyuk didaktika" asarida maktabda o'qitish tizimini amalga oshirishda quyidagi didaktik tamoyillarga amal qilishni tavsiya etadi.

Ko'rsatmalilik tamoyili; Onglilik tamoyili; Izchillik va tizimlilik tamoyili; Mashq qilish, bilim va malakalarni puxta egallash tamoyillari.

1.Ko'rsatmalilik tamoyili — Komenskiy ko'rsatmalilik tamoyilini nazariy jihatdan isbotlab, mufassal bayon qilib berdi. U bu prinsipni faqat ko'rsatib o'qitish usuli tariqasidagina emas, balki barcha sezgi organlarini narsa va hodisalarni asosli va yaxshi o'zlashtirib olishga jalb etish vositasi tariqasida keng ma'noda to'g'ri tushunadi.

Ko'rsatmalilikni o'qitishning "Oltin qoidasi" deb ataydi. Ko'rsatmalilik prinsipida: a) bolaga real narsalarni ko'rsatish, b) dunyoni rasmlar orqali tushuntirish, v) narsalar modelini ko'rsatish, g) o'qituvchining so'zi. Komenskiy "Mir chuvstvenno'x vehey v kartinkax", ya'ni "Dunyodagi narsalarning rasmlarda aks etishi" asarida o'qitilayotgan, o'rganilayotgan narsalarni ushlash, ko'rish, yeyish, hidlash kerakligini aytib, bu o'rganilayotgan materialni chuqur bo'lishga va esda uzoq vaqt saqlanishiga olib keladi, deydi.

2.Onglilik tamoyili. Komenskiy onglilik tamoyilini ilgari surar ekan, o'qitishda ma'no-mazmunini tushunmay, og'zaki yodlashga qarshi chiqadi. "Aql-idrok bilan yaxshi tushunib olingan narsadan boshqa hech bir narsani zo'rlab yodlatmaslik lozim". O'quvchilar "O'rganilayotgan narsa kundalik hayotda qanday foyda yetkazishini o'qituvchi yordamida anglab olishlari kerak. Shu bilan hodisalarning sabablarini anglatmoq, har bir narsani to'la tushuntirib bo'lguncha, shu narsa ustida to'xtatmoq kerak" deb hisoblaydi.

3.Komenskiy ta'limning tizimli bo'lishini talab qiladi. O'qitilayotgan material o'quvchilarga asosiy qodilar tariqasida lo'nda bayon qilinishi kerak. O'qitishda dalillardan xulosalarga, misollardan qonunlarga o'tish, dalillar va misollarni qoidalar tizimiga solib, umumlashtirib berish lozim, aks holda hodisalarning tizimsiz uyumi hosil bo'lib qoladi. Konkretan abstraktga, osondan qiyinga, umumiydan xususiyga o'tish kerak; avval narsa, ya'ni hodisaga umumiy tushuncha berib, keyin uning turli tomonlarini ayrim-ayrim o'rganish kerakligini ko'rsatadi.

Izchillik tamoyilida — fan asoslarini izchil bayon qilish va sistemali tarzda o'rgatish talab etiladi. Izchillik tamoyilida, kun, oy, yilga vazifa qo'yish va uni amalga oshirish uchun intilish kerakligi aytiladi. Bunda aniq vaqtning belgilash, o'qitishning bola yoshiga mos bo'lishi, material izchillik bilan o'rganilishi, ya'ni bugungi material ertagi bilan bog'lanishi va keyingi o'tiladigan materialga yo'l ochish kerak.

Komenskiy materialni mustahkam, asosli o'zlashtirib olishlariga katta ahamiyat berib, "mustahkam asos" vujudga keltirish, o'qitilayotgan narsalarni bir-biriga bog'lagan holda olib borish lozim, deydi. Har bir mavzu qisqa, aniq qoidalar asosida berilishi kerak. O'tilgan materialni mashq qildirish va takrorlatish o'quvchilarning materialni mustahkam o'zlashtirishiga olib keladi. Takrorlangan dars materiali esda yaxshi saqlanib qoladi. Ovoz chiqarib takrorlashning foydasi ko'pligini ko'rsatadi. Mashqlar o'rinda bir qancha qoidalarni belgilab, takrorlash yo'llarini aniqlab beradi. O'qitishda taqrib bilan tahlilni bir-biriga qo'shib olib borish kerakligini ko'rsatadi.

Komenskiy maktablarda mashq qilish bilan yozishni, nutqni mashq qilish bilan gapirishni, ashulani mashq qilish bilan ashula aytishni, xulosalar chiqarib berish yo'li bilan xulosalar chiqarishni va shu kabilarni o'rgansinlar, toki maktab ishi qizib turgan bamisoli bir ustaxona bo'lsin deydi. Shuningdek, u

o'quvchilarning bilish qobiliyatini o'stirishga, bilimga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirishga va ilm ishiga bo'lgan g'ayratini oshirishga intildi.

Sinf — dars tizimi. Komenskiy o'qituvchi butun sinf bilan jamoa bo'lib ish olib borishini, ya'ni sinf — dars tizimida o'qitishni olib borishni tavsiya etdi. Komenskiy sinf — dars tizimini ishlab chiqadi. Dars vaqtida o'tgan darsni qaytarish, yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, uyga vazifa berish kerakligini ko'rsatadi. Darsni rejalashtirish va olib borish to'g'risida ko'rsatmalar beradi. Har bir darsning o'z mavzusi va o'z vazifasi bo'lishini aytadi. O'qituvchi o'quvchilarning dars mashg'ulotlarida faol qatnashishlarini ta'minlashi, kuzatib borishi, sinfda intizom saqlanishi kerakligini uqtiradi. O'quv jarayonini tashkil qilishni haddat tashqari oshirib yuborib, o'qituvchi bir vaqtda 300 o'quvchi bilan dars olib borishi mumkin, deb hisobladi. O'qituvchi o'ziga yaxshi o'quvchini yordamchi qilib olishi mumkinligini aytadi.

U maktabda o'quv yili va uni o'quv choraklariga bo'lish, ta'tillar berilishini kiritdi. O'quv kunini (ona tili maktabida 4 soat, lotin maktabida 6 soat) belgilab berdi. O'quvchilar maktabga bir vaqtda qabul qilinib, o'qish kuzda (sentyabrda) boshlanishi kerak, deb hisobladi.

Komenskiy darslik qanday bo'lishi to'g'risida qimmatli fikrlar aytib, o'z zamonasi uchun namunali bo'lgan bir necha darsliklar yozdi. O'zining nazariy fikrlarini darsliklarida amalga oshirdi. Darslikda o'quv materialiy yetarlicha bo'lishi, qisqa, mazmunli, tushunarli, izchil berilishi kerak. Darslik oddiy, bolalarga tushunarli tilda yozilishi, rasmlarga boy bo'lishi kerak. Darslikdagi material muntazam tartib bilan joylashtirilishi, bolalarning yoshiga qarab ravshan bayon etilishi shart, deydi. Bu fikrlarni o'zining "Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi" va "Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari" kabi darsliklarida bayon etadi.

"Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi" darsligini o'zining didaktik tamoyillariga amal qilgan holda tuzdi. Darslik turli sohalarida bolalar tushuna oladigan bilimlar bilan tanishtiradi.

"Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari"ni boshlang'ich bilimlarning bolalar uchun yozilgan ensiklopediyasi deyish mumkin. 150 ta suratlar bilan berilgan qisqa maqolada tabiat haqida (olam, geografiyaga doir, o'simliklar, hayvonlar, inson tanasi haqida), odamning faoliyati haqida (kasb-hunar, qishloq xo'jaligi, madaniyat), ijtimoiy hayot haqida (davlat boshqarmalari, sud haqida) ma'lumotlar beradi. Bu kitob ko'p tillarga tarjima qilindi, boshlang'ich ta'lim uchun 150 yildan ko'proq yaxshi darslik sifatida xizmat qiladi.

Axloqiy tarbiya. Intizom. Komenskiy yoshligidan boshlab bolada axloq va odob hosil qilish kerakligini aytadi. Mardlik, o'zini tuta bilish, chidamlilik, vaqt va vaziyat talab qilganida foyda yetkazishga tayyor bo'lib turish, burchni ado qilish kabi xislatlar fazilatdir. Shu asosiy fazilatlardan tashqari kamtarlik, mo'min-qobillik, kishilarga xayrixohlik, pokizalik, puxtalik, xushmuomalalik, kattalarni hurmatlash, mehnatsevarlik xislatlarni tarbiyalashni ham muhim vazifa, deb hisoblaydi.

U quyidagilarni axloqiy tarbiya vositalari deb biladi: a) ota-ona, o'qituvchi, o'rtoqlarining namunasi; b) bolalarga yo'l-yo'riq ko'rsatish, ular bilan suhbatlar o'tkazish; v) bolalarni yaxshi xulqqa o'rgatishda mashqlar o'tkazish, yalqovlik, o'ylamay ish qilishga, intizomsizlikka qarshi kurashish.

Komenskiy intizomning katta ahamiyati borligini ko'rsatib, "Intizomsiz maktab bamisoli suvsiz tegirmondur" degan chex maqolini keltiradi. O'rta asr maktablarida kaltak vositasi bilan o'rnatiladigan intizomga u qarshi chiqadi. Bolalarga insoniy muomalada bo'lishni tavsiya etadi. Intizom: o'qituvchining namuna ko'rsatishi, samimiy, ochiq xayrixohligi, o'qituvchining bolaga bo'lgan to'g'ri munosabati (agar u bolani sevsa, uning yaxshi bo'lishini istasa, darsi mazmunli bo'lsa, tushuntira olsa intizomlilik vujudga keladi), bolani ko'pchilik oldida, o'rtoqlari o'rtasida oqilona maqtash yoki qoralash intizomlilikka olib keladi, deydi.

O'qituvchining o'rni va unga qo'yiladigan talablar. Komenskiy o'z davrida iste'dodsiz, ma'lumotsiz o'qituvchilarni qattiq tanqid etdi. O'qituvchilikni "er yuzidagi har qanday kasbdan ko'ra yuqoriroq turadigan juda faxrli kasb" deb hisobladi. Bu o'qituvchiga nisbatan yangi ilg'or qarash edi, chunki o'sha davrda o'qituvchilik kasbiga hurmat bilan qaralmas edi. Komenskiy aholining o'qituvchiga hurmat bilan qarashini talab etishi bilan o'qituvchining o'zi jamiyatda muhim vazifani bajarayotganini tushunib olishi va o'z qadr-qimmatini yaxshi bilib olishi lozimligini uqtiradi. O'qituvchi sof vijdonli, ishchan, sabotli, axloqli bo'lishi, o'z ishini sevishi, o'quvchilarga otalardek muomala qilishi, ularda bilimga havas tug'dirishi lozim. "O'zi" namuna ko'rsatib, o'quvchilarni o'ziga ergashtirishi o'qituvchining birinchi vazifasidir, degan edi.

Shunday qilib, taniqli slavyan pedagogi Yan Amos Komenskiy butun dunyoda pedagogika ilmiga asos solib, maktab taraqqiyotiga, pedagogik ilmiga katta ta'sir ko'rsatdi. Uni ko'p G'arbiy Yevropa mamlakatlari maktab ishini yaxshilash maqsadida taklif etdilar. Uning darsliklari ko'p tillarga, jumladan o'zbek tiliga ham tarjima etildi. 150 yildan ortiq vaqt davomida uning yozgan asarlari boshlang'ich ta'lim uchun darslik sifatida xizmat qildi. Mashhur nemis olimi Leybnis qayd qilib o'tganidek, falsafani taraqqiy ettirishda Kopernik qanday rol o'ynagan bo'lsa, pedagogikani taraqqiy ettirishda Komenskiy ham shunday rol o'ynadi.

Komenskiyning pedagogikasi ilmiy pedagogik bo'lib, jahon madaniyatiga qo'shilgan katta hissadir. Uning qarashlari hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Iogann Genrix Pestalotssi (1746—1827)

Pestalotssining pedagogik faoliyati. Iogann Genrix Pestalotssi Shveysariyaning Syurix shahrida vrach oilasida tug'ildi. Pestalotssi otadan yosh judo bo'lib, onasi hamda oddiy dehqon ayol — ularning sobiq xizmatchisi tarbiyasida o'sdi.

Pestalotssi avval boshlang'ich maktabda, so'ngra lotin maktabida o'qib ilm oldi. Pestalotssi o'rta maktabni tamomlagach, ko'proq gumanitar fanlar o'qitiladigan oliy o'quv yurtiga — kollegiumga, uning filologiya va falsafa bo'limlariga kirib o'qidi. Pestalotssi kollegiumni tamomlamay turib, xalqning ahvolini yaxshilash to'g'risida o'zining azaldan orzu qilib kelgan niyatini amalga oshirishga qaror qildi. 1769 yilda Pestalotssi o'zining ijtimoiy tajribasini boshladi. U pul qarz olib, kichikroq qo'rg'on va yer sotib oldi, bu yerga "Neygof" ("Yangi qo'rg'on") deb nom berdi va tevarak-atrofdagi dehqonlarga o'z xo'jaliklarini unumdor xo'jalikka aylantirishni o'rgatish maqsadida, bu yerda namunali ferma tashkil qilmoqchi bo'ldi. Tajribasiz va xo'jalik ishlaridan bexabar bo'lgan Pestalotssi oradan ko'p o'tmay sindi, va u xalq foydasini ko'zlab yana yangi yo'llar qidirishga majbur bo'ldi.

U 1774 yilda "Neygof"da "Kambag'allar muassasasi"ni ochib, yetim va boqimsiz bolalardan 50 ga yaqin kishini shu muassasaga to'pladi. Pestalotssining fikricha, bolalarning o'zlari ishlab topgan pullar shu yetimxonaning xarajatini qoplashi kerak edi. Yetimxonada tarbiyalanayotgan bolalar dalada ishlar, shuningdek, to'quv va yigiruv dasgohlarida ip yigirib, mato to'qir edilar. Pestalotssining o'zi bolalarga o'qish, yozish va hisob o'rgatar, ularni tarbiyalash bilan shug'ullanar edi. Hunarmand ustalar esa bolalarga ip yigirish va to'qishni o'rgatardilar. Shu tariqa, Pestalotssi o'z muassasasida bolalarni o'qitishni ularni unumli mehnatga o'rgatish bilan qo'shib olib borishga urindi.

Pestalotssi boshlagan ish tezda barbod bo'ldi, chunki siyosiy hokimiyat va moddiy mablag'larning egalari uni qo'llab-quvvatlamadilar. Bolalar ming mashaqqat bilan mehnat qilish tufayligina o'zlari yashab-ishlab turgan yetimxona xarajatlarini ko'tara olar edilar, lekin gumanist va demokrat Pestalotssi o'zi tarbiyalayotgan bolalarni bunday og'ir sharoitda yashashini istamasdi va bunga yo'l qo'ya olmas edi. U bolalarni mehnatini, avvalo, bolalarning jismoniy kuchlarini aqliy va axloqiy qobiliyatlarini o'stirish vositasi, deb bildi. U bolalarga faqat hunar o'rgatibgina qolmasdan, balki ularni keng ravishda mehnatga o'rgatishga intildi.

Pestalotssi Neygofda o'tkazgan tajribaning pedagogika uchun ahamiyati katta bo'ldi. Pestalotssi tajribani davom ettirish uchun mablag' bo'lmaganligi sababli oradan ko'p vaqt o'tmay yetimxonani yopishga majbur bo'ldi. Lekin bu muvaffaqiyatsizliklar uni, xalqqa yordam berish maqsadidan qaytara olmadi.

Pestalotssi 1798 yil Shveysariya inqilobi natijasida yetim qolgan 5 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan 80 bolaga mo'ljallangan yetimxona ochadi. Bu yetimxonaning ish mazmuni uni 1799 yili yozgan "Stansda bo'lishi to'g'risida do'stlaridan biriga yuborgan maktub"ida quyidagilarni bayon etadi:

"Ertalabdan to kechgacha ularga yakka o'zim hamroh edim^{3/4} Mening qo'llarim ularning qo'lida, ko'zlarim ularning ko'zlarida edi. Ular yig'lasa, men ham yig'lar edim, ular kulsa, men ham kular edim^{3/4} Ular nima yesa, men ham shuni yeyman, nima ichsa, men ham shuni ichar edim. Mening o'shalardan boshqa uyim ham, do'stim ham, xizmatchim ham yo'q edi^{3/4}"

Pestalotssi yetimlarning sevimli otasi, eng yaxshi do'sti edi. Urush harakati boshlangandan keyin yetimxona yopildi.

Keyingi o'n sakkiz yil davomida Pestalotssi o'sha davrning eng muhim masalasini: dehqon xo'jaliklarini qanday qilib tiklash, ularning turmushini yaxshilash, mehnatkashlarning axloqiy va aqliy holatini qanday qilib o'zgartirish masalasini hal qilishga jamoatchilik e'tiborini tortishga intilib, adabiy

faoliyat bilan shug'ullandi. U "Lingard va Gertruda" (1781—1787) degan ijtimoiy-pedagogik roman yozib, bu romanda xo'jalikni oqilona usulda olib borish va bolalarni to'g'ri tarbiyalash vositasi bilan dehqonlarning turmushini yaxshilash to'g'risidagi o'z g'oyalarini olg'a surdi.

XIX asrning boshlaridayoq Pestalotssining "Gertruda o'z bolalarini qanday qilib o'qitadi", "Onalar kitobi yoki onalar uchun o'z bolalariga kuzatish va gapirishni qanday o'rgatish haqida qo'llanma", "Kuzatish alifbesi yoki o'lchash haqida ko'rsatmali qo'llanma", "Son to'g'risida ko'rsatmali ta'lim" degan kitoblari bosilib chiqdi. Bu kitoblari boshlang'ich ta'limning yangi usullari bayon qilindi.

1800 yili Pestalotssi rahbarligida institut tashkil etildi. Institut tarkibiga, internat shaklidagi o'rta maktab hamda o'qituvchilar tayyorlash seminariyasi kiritilgan edi. Tez orada bu institut butun dunyoga mashhur bo'ldi. Pestalotssi 1825 yili Iverden instituti o'qituvchilari orasidan kelib chiqqan nizolar natijasida o'z qishlog'i "Neygof"ga qaytadi va 80 yoshga yetgan, qariya bo'lishiga qaramay, bu yerda o'zining oxirgi asari — "Oq qush qo'shig'i" (1826) asarini yozdi.

Pestalotssi o'zining butun iste'dodi va kuchini mehnatkashlarning og'ir ahvolini yaxshilashga sarflagan bo'lsa ham, lekin ularning ahvolini yaxshilashga muvaffaq bo'lolmaganligining sababi nimaligini tushunolmadi. U 1827 yilda vafot etdi.

Pestalotssining ijtimoiy-pedagogik va falsafiy qarashlari. Pestalotssi o'z xalqini oyoqqa turg'azishni orzu qildi, u mehnatkashlarni o'qitish va tarbiyalash yo'li bilan ularning turmushini o'zgartirish mumkin, deb o'yladi. U xalq boshiga tushgan kulfatlarning manbai iqtisodiy sharoit emas, balki ma'rifatning yo'qligi deb bildi.

Pestalotssi hamma odamlar tarbiya va ilm olish huquqiga ega bo'lishi lozim, maktablar jamiyatni ijtimoiy jihatdan o'zgartirishning muhim vositalaridan biri bo'lishi kerakligini ta'kidladi. Uning fikricha, har bir kishining haqiqiy insoniy kuchlari harakatga kelib, mustahkamlangandagina eng muhim ijtimoiy masalalar hal qilinadi. Bunga tarbiya yo'li bilan ham erishish mumkin.

Pestalotssining fikricha, mehnat odamni tarbiyalash va o'stirishning eng muhim vositasidir, mehnat odamning jismoniy kuchlarinigina emas, shu bilan birga, aqlini ham o'stiradi, shuningdek, unda axloq ham tarkib toptiradi. Mehnat bilan shug'ullanayotgan odam mehnatning jamiyat hayotida juda katta ahamiyati bor degan ishonch tug'iladi, bunday ishonch esa odamlarni ahil va mustahkam ijtimoiy ittifoq qilib, bir-biriga bog'lovchi eng muhim kuchdir.

Pestalotssining fikricha, bilish sezgi organlari orqali idrok qilishdan boshlanadi va tasavvurlarni qayta ishlash yo'li bilan g'oyalar darajasiga ko'tariladi, g'oyalar esa, garchi ravshan bo'lmasa ham odamning ongida tarkib toptiruvchi kuch tariqasida mavjud, lekin o'zining namoyon bo'lishi va jonlanishi uchun sezgilar yetkazib beruvchi materialga muhtojdir.

Pestalotssining dunyoqarashi insonparvarlik ruhi bilan, demokratik intilishlar ruhi bilan sug'orilgan hamda ba'zi bir materialistik da'volarni va dialektik qoidalarni o'z ichiga olgan edi.

Tarbiyaning maqsadi va mohiyati. Pestalotssining fikricha, tarbiyaning maqsadi odamning barcha tabiiy kuchlarini va qobiliyatlarini o'stirish, o'stirganda ham har tomonlama va bir-biriga uyg'un ravishda o'stirishdir. Tarbiyaning bolaga ko'rsatayotgan ta'siri uning tabiatiga uyg'un bo'lishi lozim.

Pestalotssi tarbiyaning mohiyati to'g'risidagi tasavvurga asoslanib, tarbiyaning yangi metodlarini — insonning kuchini inson tabiati bilan muvofiqlashtirib, o'stirishga yordam beradigan metodlarni yaratishga intiladi. Bolani tarbiyalashni, deydi u, uning tug'ilgan kunidanoq boshlash lozim: "Bola tug'ilgan soat — unga ta'lim berishning birinchi soatidir". Shu sababli chinakam pedagogika onani to'g'ri tarbiyalash metodlari bilan qurollantirishi kerak. Pedagogika san'ati esa shu metodikani har bir ona, jumladan, oddiy dehqon ayol ham egallab oladigan qilib soddalashtirib berishi lozim. Oilada tabiatga muvofiq qilib boshlangan tarbiya maktabda ham davom ettirilishi lozim.

Barcha insoniy kuchlar va imkoniyatlar eng oddiy narsalardan rivojlana boshlaydi va sekin-asta murakkabroq darajaga ko'tarila beradi. Tarbiya ham ana shu yo'ldan borishi lozim.

Har bir bolaga xos bo'lgan tug'ma kuch va qobiliyatlar ko'rsatkilarini tabiiy tartibga muvofiq odam kamolotining abadiy va o'zgarmas qonunlariga muvofiq holda muntazamlilik bilan mashq qildirib, o'stirish kerak.

Elementar ta'lim nazariyasi. Pestalotssi nazariyasiga ko'ra tarbiyalash eng oddiy elementlardan boshlanib, asta-sekin tobora murakkabroq darajaga ko'tarilib borishi lozim.

Pestalotssining elementar ta'lim nazariyasi jismoniy tarbiyani, mehnat tarbiyasini, axloqiy va estetik tarbiyani hamda aqliy tarbiya va o'qitishni o'z ichiga oladi. Tarbiyaning mana shu jihatlarini Pestalotssi bir-biriga bog'lab olib borishni taklif qildi, mana shunday tarbiyalash natijasidagina insonning hamma jihatlarini bir-biriga uyg'un bo'lib kamol topishini ta'minlash mumkin, dedi.

Jismoniy tarbiya va mehnat tarbiyasi. Pestalotssi bolaning barcha jismoniy kuchlari va imkoniyatlarini o'stirishni ularni jismoniy jihatdan tarbiyalashning maqsadi deb, bolaning harakatga, o'ynashga, bir joyda o'tirib qolmaslikka, hamma narsaga yopishishga, hamisha harakatda bo'lishga majbur qiluvchi tabiiy intilishini jismoniy tarbiyalashning asosi, deb hisobladi.

Pestalotssi inson shaxsini kamolotga yetkazishda jismoniy tarbiyaga juda katta ahamiyat beradi va uni bolalarning o'sishiga kattalarning oqilona ta'sir ko'rsatishining birinchi turi, deb hisobladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, o'qitishni unumli mehnat bilan qo'shib olib borish Pestalotssining pedagogik tajribasi va nazariyasidagi asosiy qoidalardan biri bo'ldi. Pestalotssining fikricha ("Lingard va Gertruda" romanida yoq'edèè÷à) maktabda bolalar kun bo'yi yigirish va to'qish dastgohlarida ishlash bilan vaqt o'tkazadilar; maktab huzurida yer uchastkasi bo'lib, bu uchastkada har bir bola o'ziga ajratib qo'yilgan paykaldagi ekinlarni parvarish qiladi, chorva mollarini parvarish qiladi. Bolalar zig'irpoya tolasini va junni ishlashni o'rganadilar, qishloqning eng yaxshi xo'jaliklari bilan, shuningdek, hunarmandchilik ustaxonalari bilan ham tanishadilar. O'qituvchi ish vaqtida, shuningdek, ishdan bo'sh vaqtlarida bolalar bilan mashg'ulotlar o'tkazadi, ularga savod, hisob va turmush uchun zarur bo'lgan boshqa bilimlarni o'rgatadi. Pestalotssi odamning kamolotga yetishi uchun mehnat tarbiyasining ahamiyati katta ekanini uqtirib o'tdi. U ish vaqtida "bolalarning ko'nglini xushvaqt qilish va aqlini o'stirishga" intildi. Shuningdek, u mehnatkashlarning bolalarini kelgusida, "industriya"da, sanoat korxonalarida ishlashga tayyorlashga harakat qildi.

Axloqiy tarbiya. Pestalotssi tarbiyaning asosiy vazifasi — kelgusida ijtimoiy hayotda qatnashib foyda yetkaza oladigan va hamma jihatlarini uyg'un bo'lib kamol topgan inson yetishtirishdir, deb biladi. Bolani boshqalarga foyda keltiradigan ishlarda muttasil mashq qildirish yo'li bilan uning axloqi voyaga yetkaziladi. Pestalotssining fikricha, bola organizmining kundalik ehtiyojlarini qondirish asosida bolada onaga nisbatan tug'ilyotgan mehr-muhabbat axloqiy tarbiyaning eng oddiy elementidir. Bolaning axloqi uchun oilada negiz solinadi. "Ota-onaning uyi, — deydi Pestalotssi, — axloq maktabidir!". Bolaning onaga bo'lgan muhabbati asta-sekin oilaning boshqa a'zolariga ham o'tadi.

Aqliy ta'lim. Pestalotssining aqliy ta'lim to'g'risidagi ta'limoti boy va mazmunli ta'limotdir. Pestalotssi o'zining insonning hamma jihatlarining bir-biriga uyg'unlashib kamolga yetishi to'g'risidagi asosiy g'oyasiga tayanib, aqliy ta'limni axloqiy tarbiya bilan bog'lab olib borish kerakligini ko'rsatadi va tarbiyalovchi ta'lim olib borishni talab qiladi.

Har qanday ta'lim kuzatishga va tajribaga asoslanishi hamda xulosalar va umumlashmalar darajasiga ko'tarilishi lozim, deydi Pestalotssi kuzatishlar natijasida bolada ko'rish, eshitish sezgilari va boshqa sezgilar hosil bo'ladi, bu sezgilar bolada fikrlash va so'zlash ehtiyojini tug'diradi, deydi.

Odamning sezgi a'zolari yordamida tashqi dunyo to'g'risida hosil qilgan tasavvurlari dastlab ravshan va aniq bo'lmaydi. Ta'limning vazifasi ham shundan iboratki, u mana shu tasavvurlarni tartibga solishi va aniqlashi, ravshan tushunchalar darajasiga yetkazishi, "tartibsiz tasavvurlarni ravshan tasavvurlarga va ravshan tasavvurlarni ochiq ko'rinib turgan tasavvurlarga" aylantirishi kerak. Ta'lim, birinchidan, o'quvchida o'zining sezgi a'zolari vositasi bilan hosil qilgan tajribalar asosida bilimlar zahirasini to'plashga yordam beradi, ikkinchidan, bolaning aqliy qobiliyatlarini o'stiradi.

Pestalotssi ta'limning har bosqichi uchun maxsus ravishda tanlab olingan, har bir bolaning o'ziga xos aqliy kuchlarini hamda qobiliyatlarini tinimsiz va muntazam ravishda o'stirib boradigan tizim vositasi bilan bolalarga aqliy ta'lim berishga intildi.

Pestalotssi ta'limni soddalashtirishga va psixologiya negiziga qurishga intilib, narsalar va buyumlar to'g'risidagi har qanday bilimning eng oddiy elementlari bor, odam shu elementlarni o'zlashtira borib, o'z atrofidagi olamni bilib oladi, degan fikrga keldi. U son, shakl va so'zni mana shunday elementlar deb hisobladi. O'qitish jarayonida bola o'lchash yo'li bilan shaklni, hisoblash va nutqni o'stirishdan iborat bo'ladi. Pestalotssi o'z zamonidagi boshlang'ich maktabda o'qitishning mazmunini tubdan o'zgartiradi, o'qitiladigan darslar qatoriga o'qish, yozish, arifmetikani va geometriyaning boshlang'ich qismlarini, o'lchash, rasm chizish, ashula, gimnastika, shuningdek, geografiya, tarix va tibbiyotga doir eng zarur

bilimlarni kiritdi. Shunday qilib, Pestalotssi boshlang'ich maktabning o'quv rejasini ancha kengaytirdi va bu maktabda o'qitishning yangi metodikasini vujudga keltirdi. O'qitish metodikasi bolalarni bilimlar bilan boyitishga hamda ularning aqliy kuchlarini va qobiliyatlarini o'stirishga yordam beradi.

Pestalotssi ko'rsatmalilik prinsipini ta'limning eng muhim negizi deb hisoblaydi. Bu prinsipni keng ravishda qo'llamasdan turib, tevarak-atrof to'g'risida to'g'ri tasavvur hosil qilishga, tafakkurni va nutqni o'stirishga erishib bo'lmaydi.

Pestalotssi maktab bolalarining qobiliyatlarini o'stirishi, ularga bilim berishi bilan bir qatorda, ularda ko'nikma va malakalar tarbiyalashi va lozim, deb hisobladi. Kishining kamolga yetgan aqli va oliyhimmat qalbi talab qilgan narsalarni ro'yobga chiqarish uchun harakat qila bilishiga bog'liqdir.

Iogann Gerbart (1776—1841)

Iogann Fridrix Gerbart Germaniyada tug'ildi. Gerbart dastlab lotincha klassik maktabda, so'ngra esa Ien universitetida o'qidi.

Gerbart universitetni tamomlagach, shveysariyalik bir aristokrat oilasida tarbiyachi bo'lib ishladi. 1800 yilda u Pestalotssining Burgdorf institutiga bordi. Lekin u ulug' pedagogning demokratik qarashlarini o'zlashtira olmadi.

1802 yildan boshlab Gerbart Gyttingen va Kenigsberg universitetlarida professor bo'lib ishladi. Gerbart bu universitetlarda o'zining pedagoglik faoliyatini kengaytirib yubordi: psixologiya va pedagogikadan leksiylar o'qidi, o'qituvchilar tayyorlash seminariyalariga rahbarlik qildi. U seminariya huzurida tajriba maktabi ochib, o'zi bu maktabda matematikadan dars berdi.

Gerbart o'zining "Tarbiya maqsadlaridan kelib chiqqan umumiy pedagogika" (1806), "Psixologiya darsligi" (1816), "Psixologiyani pedagogikaga tatbiq qilish to'g'risidagi xatlar" (1831), "Pedagogikaga doir leksiylar ocherki" (1835) degan kitoblarida pedagogikaga doir g'oyalarini keng bayon qilib berdi.

Tarbiyaning mohiyati, maqsadi va vazifalari. Gerbart tarbiya maqsadini belgilab olishga katta ahamiyat berdi. U tarbiyaning maqsadi yaxshi fazilatli kishini tarkib toptirishdan iborat, deb hisoblaydi. Gerbart shu maqsadni abadiy va o'zgarmas deb hisoblab, odamlarni mavjud munosabatlarga moslasha oladigan, o'rnatilgan huquq tartibini hurmatlaydigan, shu tartibga itoat qiladigan kishilar qilib tarbiyalashni ko'zda tutdi.

Pedagog o'zi tarbiyalayotgan bolaning oldiga shunday maqsad qo'yishi lozimki, bola ham o'sib katta bo'lganidan keyin o'z oldiga shunday maqsadlar qo'ya bilsin. Mana shu bo'lajak maqsadlar: 1) ro'yobga chiqishi mumkin bo'lgan maqsadlar va 2) zarur maqsadlar deb ikkiga bo'linishi mumkin.

Odam bir vaqti kelib muayyan ixtisos sohasida o'z oldiga qo'yishi mumkin bo'lgan maqsadlar ro'yobga chiqishi mumkin bo'lgan maqsadlardir.

Zarur maqsadlar deb shunday maqsadlarga aytiladiki, bu maqsadlar odamga o'z faoliyatining har qanday sohasida kerak bo'ladi.

Tarbiya ro'yobga chiqishi mumkin bo'lgan maqsadlarni o'z oldiga qo'ygach, u odamda xilma-xil, har tomonlama idrok qilish qobiliyatini o'stirishi, qiziqish doirasini kengaytirishi va to'laroq qilishi lozim, mana shuning o'zi ichki erkinlik g'oyasiga, takomillik g'oyasiga muvofiq bo'lib tushadi. Zarur maqsadlarga kelganda tarbiya bo'lajak arbobning axloqini xayrixohlik g'oyasi, huquq va adolat g'oyasi asosida tarkib toptirishga yoki Gerbartning so'zi bilan aytganda, bu arbobda barqaror axloqiy xarakter vujudga keltirishga majburdir. Gerbart tarbiyaning mohiyati bolaning ko'nglini tasavvurlar bilan boyitishdan iborat deb hisoblab, bolaga fazilatli xulq g'oyalarini va sabablarini singdirishni va shu asosda unda axloqiy xarakter vujudga keltirishni istaydi.

Gerbart tarbiya jarayonini boshqarish, o'qitish va axloqiy tarbiya berish, deb uch bo'lakka bo'ladi.

Boshqarish o'z oldiga bolaning kelajagini emas, balki hozirgi vaqtning o'zida, ya'ni tarbiya jarayonining o'zida tartib saqlab turishni vazifa qilib qo'yadi. Gerbart "yovvoyi sho'xlik" bolalarga xos bir narsa deb hisoblab, boshqarish ana shu "yovvoyi sho'xlik"ni yo'qotishi lozim deydi. Boshqarish tashqi tarbiyani saqlab turishi bilan tarbiyalanish uchun shart-sharoit vujudga keltiradi. Lekin boshqarishning o'zi tarbiyalamaydi, balki tarbiyalashning mutlaqo zarur shartidir, xolos, deydi.

Gerbart boshqarishda xilma-xil jazolar sistemasini batafsil ishlab chiqdi. Jumladan: po'pisa va nazorat qilish, buyruqlar berish, taqiqlash va tan jazosi kabilar.

Gerbart bu metodlardan aniq, to'g'ri va adolatli foydalanilsa bolalar tarbiyasida yaxshi natijalarga erishishi mumkin, bolalarni boshqarish vositalari ichida tan jazosi berish metodi asosiy o'rinni egallaydi, deb ta'kidlaydi.

Gerbart tarbiya ishida aqliy ta'limga katta ahamiyat berdi. U ta'limni tarbiyaning eng katta va asosiy vositasi deb hisobladi. Gerbart pedagogikaga tarbiyalovchi ta'lim terminini kiritdi. Ta'limsiz tarbiya bo'lmaydi, deydi u. Gerbart tarbiyalamaydigan ta'limni tan olmaydi. Ammo Gerbart o'zidan oldin o'tgan pedagoglarning, jumladan, Pestalotssining tarbiyalovchi ta'lim to'g'risidagi qimmatli g'oyasini takomillashtirdi.

Gerbartning fikricha, ta'lim qiziqishlarning ba'zilar tevarak-atrofdagi voqelikni bilishga, ba'zilar ijtimoiy hayotni bilishga intiladi.

Gerbart turli qiziqishlarni oltita mustaqil turga bo'ladi. U quyidagi qiziqishlarni birinchi guruh qiziqishlar qatoriga kiritadi: imperik qiziqish — fikr yuritishga yo'llaydi; estetik — qiziqish bu hodisalarga badiiy baho berishni ta'minlaydi. Quyidagi qiziqishlar ikkinchi, guruh qiziqishlar qatoriga kiradi: yoqtiruvchi qiziqish — bu qiziqish o'z oila a'zolariga va juda yaqin tanish-bilishlariga qaratilgan qiziqishdir; ijtimoiy qiziqish — odamlarning kengroq doirasini, jamiyatni, o'z xalqini bilishga qaratilgan qiziqishdir. Gerbartning fikricha, odamzod o'z tarixining boshlang'ich davrida bolalarga va o'spirinlarga xos narsalarga va faoliyat turlariga qiziqqan. Shu sababli deydi u, — o'quvchilarga qadimiy xalqlar tarixi va adabiyoti doirasidan olingan va tobora murakkablashib boradigan gumanitar bilimlar berish kerak.

Gerbart qadimiy tillarga va matematikaga ham juda yuksak baho berdi, shu bilan birga, u matematikani asosan tafakkurni o'stirish vositasi deb, "ruh uchun kuchli gimnastika" deb hisoblaydi.

Gerbart maktab tizimi masalasini o'zining konservativ ijtimoiy qarashlariga muvofiq hal qilishga urindi. U maktablarning quyidagi tiplarini: elementar maktab, shahar maktabi va gimnaziya ni taklif qildi. Maktablarning bu tiplari bir-biriga bog'liq emas, ularning har qaysisi mustaqil yashayveradi: elementar maktab va shahar maktablaridan maxsus maktablargagina o'tish mumkin, gimnaziya dan esa oliy o'quv yurtlariga o'tish mumkin. Klassik gimnaziya ta'limi Gerbart zamonidayoq o'z umrini tugatib qolgan bo'lsa ham, lekin Gerbart bu ta'lim tizimini qizg'in yoqlab chiqdi. Uning fikricha, savdo-sotiq, sanoat, hunar-kasb va hayot uchun amaliy ahamiyati bo'lgan boshqa xil ishlar bilan shug'ullanishi lozim bo'lgan kishilargina real maktabda o'qib tarbiyalanishi kerak. Aqliy mashg'ulotlar, rahbarlik va boshqaruv ishlari bilan shug'ullanishi lozim bo'lgan kishilar, ya'ni jamiyatning intizomli tabaqalari esa Gerbartning fikricha, faqat klassik gimnaziya da o'qib ta'lim olishi lozim.

Gerbart ta'lim bosqichlari nazariyasini ishlab chiqdi, bu nazariya hamma mamlakatlarning pedagoglari orasida keng tarqaldi.

Gerbart ta'limni tasviriy ta'lim, analitik ta'lim, sintetik ta'lim deb uch turga bo'ldi.

Tasviriy ta'lim cheklangan tarzda qo'llaniladi, lekin o'z chegarasi doirasida uning ahamiyati juda katta. U bolaning tajribasini aniqlab olishni va bu tajribani to'ldirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. O'qituvchi materialni jonli, obrazli hikoya qilib berish yo'li bilan o'quvchilarning bilimlarini kengaytiradi. Bunda ko'rsatmali vositalar katta rol o'ynaydi.

Analitik ta'lim "ayni bir vaqtda atrofni o'rab turgan" narsalarni ayrim narsalarga, bu narsalarni esa tarkibiy qismlarga, bu tarkibiy qismlarni ham belgilarga bo'lish vazifasini o'z oldiga qo'yadi. Bolalar maktabga kelganlarida ularning boshlarida juda ko'p tasavvurlar bo'ladi. Vazifa shuki, o'qituvchi rahbarligida o'quvchilarning bu fikrlari bo'laklarga ajratilishi, tuzatilishi va takomillashtirilishi lozim.

Sintetik ta'lim, asosan, yuqori sinflarda qo'llaniladi. O'qituvchi yangi materialni bayon qilar ekan, uni tasvirlab berish bilan cheklanib qolmaydi, balki umumiy xulosalar chiqaradi, o'quvchilarga bo'lak-bo'lak holda ma'lum bo'lgan, ularning ongida bir-biridan alohida-alohida turgan turli tasavvurlarni bir butun holga keltirib, taqrib qiladi. Gerbart sintetik ta'limga katta ahamiyat beradi.

Gerbartning fikricha, tasvir, tahlil va taqrib o'quv jarayonida birin-ketin kiritiladigan va birining o'rnini ikkinchisi izchillik bilan almashtirib turadigan, bir-biridan ajratib qo'yiladigan qandaydir ta'lim metodlar emas. Ta'lim jarayoni ta'limning shu uch usulida birlik bo'lishini ta'minlashi lozim.

Gerbart axloqiy ta'limning nihoyat darajada intelluktualizm ruhi bilan sug'orilgan tizimini ishlab chiqdi. Uning pedagogika tizimida o'qituvchining o'qitish vositasi bilan o'quvchi ongiga axloqiy tushunchalarni singdirishga katta ahamiyat beriladi.

Shuni ham hisobga olish kerakki, Gerbart boshqarishni axloqiy tarbiyadan ajratdi, u faqat hozirgi vaqt uchun tartib o'rnatishi lozim bo'lgan boshqarishga nisbatan axloqiy tarbiyaning prinsipial farqini topishga urindi, lekin bunga ozroq bo'lsa-da, ishontirarli dalil topa olmadi, zotan bunday dalil topish mumkin ham emas edi. Chunki intizom tarbiyaning ham sharti, ham natijasidir.

Gerbart axloqiy tarbiya prinsiplari boshqarish prinsiplariga qarama-qarshidir. Boshqarish bolaning irodasi va ongini tartibga solib turadi. Axloqiy tarbiya tizimida esa tarbiyalanuvchida mavjud bo'lgan yaxshi belgilarning hammasi axloqiy tarbiya metodlariga tayanch bo'lishi lozim. Axloqiy tarbiya "tarbiyalanuvchining yaxshi xislatlarini chuqur ma'qullash vositasi bilan uning "o'z shaxsini" o'zining nazarida ulug'lashga" intilishi lozim. Tarbiyachi hatto yo'ldan ozgan tarbiyalanuvchining ham yaxshi belgilarini topishi va bunga darhol erisha olmasa, umidsizlikka tushib qolmasligi zarurdir. Axloqiy tarbiya tizimida "bir uchqun shu ondayoq ikkinchi uchqunni chaqnatishi mumkin".

Gerbart axloqiy tarbiyaning o'ziga xos vositalari qatorida quyidagilarni ko'rsatib o'tadi.

1. Tarbiyalanuvchini tiyib turish (bolani boshqarish, uni itoatkor bo'lishga o'rgatish — bu vositaga xizmat qiladi). Bolalar uchun xatti-harakat chegaralarini belgilab qo'yish kerak.

2. Bolani belgilab olish, ya'ni uni shunday sharoitga qo'yish kerakki, bu sharoitda u "quloq solmaslik og'ir kechinmalarga olib kelishini" faqat tarbiyachining ko'rsatmalaridangina emas, balki shu bilan birga o'z tajribasidan ham tushunib oladigan bo'lsin.

3. Xulqning aniq qoidalarini belgilab qo'yish.

4. Tarbiyalanuvchining ko'nglida "osoyishtalik va ravshanlik" bo'lishini ta'minlab turish, ya'ni "tarbiyalanuvchida haqiqatga nisbatan shubha tug'ilishi" uchun asos bermaslik.

5. Ma'qullash va sazo berib turish yo'li bilan bolaning ko'nglini "to'liqlantirib" turish.

6. Bolani "xabardor" qilib turish, ya'ni uning nuqsonlarini ko'rsatib va tuzatib turish.

Axloqiy tarbiyada jazo choralari ham qo'llash kerak, lekin intizom o'rnatish uchun qo'llaniladigan jazo choralari tarbiyalash maqsadida beriladigan jazo choralaridan farq qilinishi lozim, tarbiyaviy jazo choralari qasos g'oyasi bilan bog'lanmasdan, balki tarbiyalanuvchiga xayrixohlik bilan qilinayotgan ogohlantirish choralari bo'lishi lozim.

Tarbiyalanuvchining ongida har qaysi narsani o'zimcha mustaqil hal qila beraman, degan fikrning kuchayib ketishiga yo'l qo'yish juda xavflidir. Tarbiyalanuvchining har qanday odamlar orasida (ulfatchilikda) bo'lishiga juda ehtiyotlik bilan qarash kerak, "ijtimoiy turmush oqimi bolani o'z girdobiga tortmasligi va tarbiyaga qaraganda zo'rroq bo'lib ketmasligi lozim". Gerbart tarbiyachining obro'sini nihoyatda darajada yuqori ko'tarishni talab qildi, bu obro' tarbiyalanuvchining nazarida "ko'pchilikning fikridan" hamisha ustun bo'ladi deb hisobladi, shuning uchun ham "tarbiyachi juda zo'r obro'ga ega bo'lishi, tarbiyalanuvchi bunday obro' oldida boshqalarning har qanday fikrini nazar-e'tiborga olmaydigan bo'lishi g'oyat zarurdir".

Gerbart g'oyalari Germaniyada, Rossiyada, G'arbiy Yevropaning ko'pgina mamlakatlarida keng tarqaldi. Amerikada ham bu g'oyaga talab tug'ildi.

Yevropa va AQSh da klassik o'rta maktablar ko'p jihatdan Gerbart pedagogikasiga asoslanib qurildi. Gerbartning bolalarni boshqarish tizimi keng yoyildi. Bu tizim bolalar tashabbusini bo'g'ishga va ularni kattalarning obro'yiga hech so'zsiz bo'ysundirishga qaratilgan tizim edi.

Gerbart pedagogikani ilmiy fan darajasiga ko'tarish uchun ko'p ish qildi. U pedagogikaning o'ziga xos tushunchalar tizimi borligini ko'rsatdi.

Gerbartning didaktika masalalarini ishlab chiqqanligi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Uning ko'p tomonlama qiziqish to'g'risida, ta'limning tizimli bo'lishi to'g'risida, qiziqish va diqqatni o'stirish to'g'risida aytgan fikrlari hech shubhasiz qimmatlidir. Gerbartning ta'lim bilan tarbiya o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilab berishga uringanligiga ijobiy baho bersa arziydi.

Adolf Disterveg (1790—1866)

Adolf Distervegning hayoti va ijtimoiy-pedagogik faoliyati. Atoqli nemis pedagogi Fridrix Vilgelm Adolf Disterveg Vestfaliyadagi sanoat shaharchasi Zigenda chinovnik-yurist oilasida tug'ildi.

Distervegning o'zi o'rta maktabda o'qigan chog'idayoq dogmatik ta'limdan umrbod nafratlanadigan bo'lib qolganligini aytadi. U 1808 yilda Gerborn universitetiga kirib o'qidi, matematika, falsafa va tarixni o'rgandi, so'ngra Tyubingen universitetiga o'tdi va uni 1811 yilda tamomladi, keyinroq borib esa falsafa fanlari doktori unvonini oldi.

U xalqqa ma'rifat berish ishiga o'zini bag'ishlashga qaror qildi va dastlab Mers-Reynda, so'ngra esa Berlinda o'qituvchilik seminariyalariga uzoq vaqt boshchilik qildi, ularni namunali seminariyalarga aylantirishga muvaffaq bo'ldi. Disterveg seminariyada pedagogika, matematika va nemis tilidan dars berdi, ayni vaqtda shu seminariyalar huzuridagi boshlang'ich tajriba maktablarida ham o'qituvchilik qildi. Disterveg pedagoglik sohasida samarali ish olib borish bilan bir vaqtda, adabiy va metodik ishlarini ham zo'r muvaffaqiyat bilan bajarib turdi. U "Nemis o'qituvchilarini o'qitish uchun qo'llanma" degan kitobni nashr qildirdi (1835), bu kitobda Disterveg ta'limning umumiy vazifalarini va prinsiplari to'g'risidagi o'zining progressiv qarashlarini bayon qilib berdi, shuningdek, u matematika, nemis tili, geografiya, matematik geografiya, astronomiyaga doir yigirmadan ortiq darslik va qo'llanmalar nashr qildi; bu darsliklar va qo'llanmalar Germaniyada va boshqa ko'pgina mamlakatlarda katta shuhrat qozondi.

Disterveg tirik chog'idayoq asarlari Rossiyada mashhur bo'lgan edi. Chunonchi, 1862 yilda uning "Elementar geometriya"si rus tilida nashr etildi; Rossiyaning ilg'or pedagoglari bu kitobni boshlang'ich maktablarda geometriya o'qitish uchun eng yaxshi qo'llanma deb hisobladilar.

Disterveg 1827 yildan to umrining oxirigacha "Tarbiya va ta'lim uchun Reyn varaqalari" degan jurnal chiqarib turdi. U bu jurnalda pedagogikaning turli masalalariga doir to'rt yuzdan ortiq maqolasini bostirdi. Disterveg boshlang'ich maktablarning o'qituvchilarini tayyorlash ishini tubdan yaxshilash uchun kurashdi. U nemis xalq o'qituvchilarini birlashtirish uchun juda ko'p ish qildi.

Disterveg hayot chog'idayoq "nemis muallimlarining muallimi" degan faxrli unvonga sazovor bo'ldi.

Disterveg umrining oxirgi kunlariga qadar progressiv ijtimoiy pedagogika ishlari bilan shug'ullandi. Disterveg vabo bilan og'rib, 1866 yilda vafot etdi.

Disterveg Germaniyada toifaviy maktab tarafdorlari bilan hamma uchun barobar bo'lgan umumiy maktab tarafdorlari o'rtasida avj olib ketgan kurashda aktiv qatnashdi. Toifaviy maktab tarafdorlari nemis xalq maorifi tizimida aholining har bir toifasi uchun alohida maktab bo'lishini (aholining eng kamabag'al toifasi uchun — xalq maktabi, byurgerlar uchun — real o'rta maktabi, dvoryanlar va chinovniklar uchun — klassik gimnaziya bo'lishi) lozim deb hisoblar edilar. Hamma uchun barobar bo'lgan maktab tarafdorlari va shular qatorida Disterveg ham bolalar uchun ochiq bo'lgan maktab vujudga keltirishni talab qildilar.

Tarbiyaning mohiyati, maqsadi va asosiy prinsiplari. Disterveg umuminsoniy tarbiya g'oyasini himoya qilib chiqdi, shu g'oyaga tayanib turib, pedagogika oid masalalarni yuqori toifaviy va shovinistik manfaatlarni ko'zlab hal qilishga qarshi kurashdi. Uning fikricha, maktabning vazifasi "chinakam prussiyaliklar" emas, balki insonparvar kishilar va ongli grajdanlar tarbiyalab yetishtirishdir. Odamlarga insoniyatga va o'z xalqiga bo'lgan muhabbat bir-biriga chambarchas bog'langan holda rivojlantirilishi lozim. Disterveg "inson — mening nomim, nemis — mening laqabimdir" deydi.

Disterveg Pestalotssi singari tarbiyaning eng muhim prinsipi — uning tabiatga uyg'un bo'lishidir, deb hisobladi. Disterveg tarbiyaning tabiatga uyg'un bo'lishini quyidagi mazmunda talqin qildi, ya'ni tarbiya odamning tabiiy kamol topishiga qarab olib borilishi, o'quvchining yoshi va o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi kerak, dedi. Disterveg o'qituvchilar bolalar diqqati, xotirasi, tafakkurining o'ziga xos belgilarini sinchiklab o'rganishlari kerak, deb aytdi; u psixologiyani "tarbiya to'g'risidagi fanning asosi" deb bildi. Distervegning katta xizmati shundaki, u pedagoglik tajribasini pedagogikani taraqqiy ettirishning manbai deb hisobladi. U mohir pedagoglarning bolalarni tarbiyalash va bu sohadagi ish tajribalarini o'rganish zarurligini ta'kidlab o'tdi.

Disterveg tabiatga uyg'un bo'lish prinsipiga qo'shimcha ravishda tarbiya madaniy uyg'un xarakterda bo'lishi ham kerak, deb talab qildi.

Disterveg tarbiyaning oliy maqsadini belgilab, bu "haqiqatga, go'zallikka va yaxshilikka xizmat qilishga qaratilgan tashabbuskorlikdir" deb aytdi.

Aqliy ta'lim. Disterveg ham Pestalotssi singari, ta'limning asosiy vazifasi bolalarning aqliy kuchlarini va qobiliyatlarini o'stirishdan iboratdir, deb hisoblaydi. Lekin u formal ta'lim moddiy ta'lim bilan chambarchas bog'langanligini ko'rsatib, Pestalotssiga nisbatan olg'a tomon katta qadam qo'ydi. Disterveg, umuman sof formal ta'lim bo'lmaydi, lekin o'quvchining o'zi mustaqil olgan bilimlari va malakalarigina qimmatga egadir, deb uqtirdi.

Ta'lim insonning har tomonlama kamolotga yetishiga va uning axloqiy tarbiyasiga yordam berishi lozim. O'qitilayotgan har bir narsa ta'lim jihatdan qimmatga ega bo'lish bilan bir qatorda, axloqiy ahamiyatga egadir.

Disterveg vatan tarixini va geografiyasini, ona tili va adabiyotni o'qitishning bolalarga ta'lim berishda katta o'rinishini ko'rsatib o'tdi. U tabiiyot va matematika fanlariga ayniqsa yuksak baho berdi, bu fanlar bolalarning aqliy o'sishi uchun muhim vosita ekanligini ko'rsatdi va hamma tipdagi umumiy ta'lim maktablarida bu fanlar o'qitilishi lozim deb hisobladi. Shu bilan birga, tabiiyot va matematika o'quvchilarni zarur bilimlar bilan lozim bo'lgan darajada qurollantirishi, ularni kelajak amaliy faoliyatiga tayyorlanishi lozim, deb talab qildi.

Distervegning fikricha, boshlang'ich maktabda o'quvchilarning o'qitilgan materialni o'zlashtirish ustida mustaqil ishlay oladigan qilishga, ularda buning uchun malaka hosil qilishga, ularning aqliy kuch va qobiliyatlarini o'stirishga asosiy e'tibor berilishi zarur. O'qituvchi ko'rsatmali o'qitish yo'li bilan bolalardagi barcha sezgi a'zolarini o'stirishga alohida e'tibor berishi lozim. O'rta maktabda "moddiy maqsad ham asta-sekin oldinga surila beradi" — o'quvchilar xilma-xil va chuqur ilmiy bilimlar bilan qurollantira beriladi.

Disterveg boshlang'ich maktabning o'quv rejasiga tabiiyotni, fizikadan boshlang'ich ma'lumotlar, amaliy geometriya, geografiyani kiritib, bu rejani kengaytirishni talab qildi. U o'rta maktabda real bilimlarni o'qitish prinsipini qizg'in himoya qildi va o'z zamonidagi klassik gimnaziyaning qoraladi.

Disterveg takomillashib boruvchi ta'lim didaktikasini yaratdi, bu didaktikaning asosiy talablarini ta'limning 33 qonuni va qoidasi tariqasida bayon qilib berdi. Disterveg avvalo tabiatga uyg'un qilib, bola idrokining xususiyatlariga muvofiq qilib o'qitishni talab qildi. U misollardan qoidalarga: buyumlar va bu buyumlar to'g'risidagi aniq tasavvurlardan shu buyumlarni ifodalovchi so'zlarga o'tishni taklif qildi. Disterveg bolalarni ularning sezgi organlari bevosita his qila oladigan buyumlar bilan tanishtirishga juda katta ahamiyat berish bilan bir vaqtda, bolaning o'z sezgi a'zolari bilan idrok qilayotgan butun materialni o'ylab ko'rishi va anglab olishi zarurligini uqtirib o'tadi. Disterveg taklif qilgan ko'rsatmali ta'lim "yaqindan uzoqqa", "oddiy narsalardan murakkab narsalarga", "osonroq narsalardan qiyinroq narsalarga", "ma'lum narsadan noma'lum narsaga" o'tish kerak, degan qoidalar bilan bog'langan ta'limdir. O'z vaqtida Komenskiy ta'riflab bergan bu qoidalarni Disterveg yanada taraqqiy ettirdi, pedagog bu qoidalarni yuzaki qo'llanmasligi kerak deb haqli ravishda ogohlantirdi.

Disterveg o'rganilayotgan materialni ongli o'zlashtirishga katta ahamiyat beradi. O'quvchilarning o'rganilgan material mohiyatini ravshan va aniq bayon qilib bera oladigan bo'lishi shu materialning o'zlashtirilganligini ko'rsatuvchi belgilarning biridir. Disterveg o'qitilayotgan materialning mustahkam o'zlashtirilishiga ko'p e'tibor beradi. Disterveg "O'quvchilar o'rganib olgan narsalarni unutib qo'ymasliklariga harakat qil" degan qoidani ilgari suradi va o'tilgan material esdan chiqib qolmasligi uchun uni tez-tez takrorlab turishni maslahat beradi. Distervegning qoidalaridan birida "asoslarni o'rganishdan shoshilma" deyiladi.

Distervegning haqqoniy ravishda ta'kidlashicha, muvaffaqiyatli ta'lim hamisha tarbiyalovchi xarakterda bo'ladi. Bunday ta'lim bolaning aqliy kuchlarinigina o'stirib qolmay, balki uning shaxsini, irodasini, sezgilarini, xulq-atvorini ham kamol toptiradi.

O'qituvchiga nisbatan qo'yiladigan talablar. Distervegning fikricha, o'qitish chog'ida bolalarning tashabbuskorligini o'stirish, ularni bilimlar bilan qurollantirish o'qituvchi rahbarlik rolini o'ynaganidagina mumkin bo'ladigan ishdir. Komenskiy singari o'qitish ishida puxta ishlangan o'quv rejasini va yaxshi darslikning bo'lishiga katta ahamiyat beradi. Distervegning Komenskiydan farqi shuki, u ta'limning muvaffaqiyatli bo'lishi oqibat natijada darslik yoki metodga emas, balki o'qituvchiga bog'liq deb ta'kidlaydi. Distervegning fikricha, yaxshi o'qituvchi o'z fanini mukammal egallab olgan bo'lishi hamda o'z kasbini va bolalarni sevishi kerak. Dars chog'ida hamma bolalar tetik bo'lib turishi, o'qituvchi g'ayrat bilan dars berib, o'quvchilarning aqliy kuchini uyg'otishi, ularning irodasini mustahkamlashi, ularning xarakterini tarkib toptirishi kerak. O'quvchilar o'zlarining ilgarilab borayotganliklarini hamisha sezib turishlari lozim. Yaxshi o'qituvchi, — deydi Disterveg, — o'zining tarbiya prinsiplarini qat'iyat bilan og'ishmay o'tkazib boradi, bu prinsiplardan hech qaytmaydi. O'qituvchi muttasil o'z ustida ishlashi lozim. Shundagina u o'quvchilarni bilimlarni egallashda matonatli bo'lishga o'rgatadi va ularni o'z yo'llarida uchraydigan qiyinchiliklarni yenga oladigan qilib tarbiyalaydi. Disterveg o'qituvchining mustahkam

xarakteri va o'tkir iroda kuchi ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. O'qituvchi qattiqo'l va talabchan bo'lish bilan birga, adolatli bo'lishi ham kerak, faqat shundagina u o'z o'quvchilari orasida obro' qozonishi mumkin. O'qituvchi haqiqiy inson, mustahkam e'tiqodli bo'lishi lozim, deydi.

Distervegning fikricha, "yomon o'qituvchi haqiqatni aytib berib qo'ya qoladi, yaxshi o'qituvchi esa haqiqatni topishiga o'rgatadi". Disterveg o'qituvchilarga o'z bilimlarini qanday qilib oshirishlari to'g'risida bir qancha qimmatli maslahatlar beradi, o'qituvchilarga o'zlari o'qitayotgan fanga taalluqli asarlarni birinchi navbatda o'qishni tavsiya qiladi, shuningdek, o'qituvchi tarix va adabiyotni bilishi, pedagogika, psixologiya va metodikaga doir chiqayotgan yangi asarlarni kuzatib borishi kerak, deb ta'kidlaydi. Disterveg o'qituvchilarni amaliy pedagoglik mahorati va malakalari bilan qurollantirishga katta ahamiyat berdi.

Konstantin Dmitrievich Ushinskiy (1824—1870)

Mashhur rus pedagogi, rus pedagogikasi va xalq maktablarining asoschisi, "rus o'qituvchilarining o'qituvchisi" Konstantin Dmitrievich Ushinskiy 1824 yilning 19 fevralida Tula shahrida tug'ildi.

Ushinskiy 9 yoshga qadar oilada tarbiyalanib, savod chiqardi. So'ngra Novgorod-Seversk gimnaziyasiga o'qishga kirib, uni 1840 yilda muvaffaqiyatli tamomladi. O'sha yili Moskva dorilfununining yuridik fakultetiga o'qishga kirdi va o'sha davrning mashhur professori Redkinning bevosita rahbarligi ostida ta'lim oldi.

Ushinskiy 22 yoshida Yaroslavl litseyiga kameral (yuridik) fanlar professori vazifasini bajaruvchi sifatida xizmatiga kirdi va ish boshladi. U uch yillik dastlabki pedagoglik faoliyatida katta iste'dod egasi ekanini namoyish eta oldi. Shuningdek, Ushinskiy zo'r ishtiyoq bilan o'qituvchilik ishini olib borib, talabalarga havas bilan bilim berishga harakat qildi, ularda ilm-fanga nisbatan qiziqish uyg'otdi, eng muhimi, o'z xalqi va ona yurtini jondan sevis, ardoqlash hamda vijdonan halol mehnat qilishga da'vat etdi. Bu yosh va iste'dodli professorning mazmunli ma'ruzalarini litsey talabalari maroq bilan tinglab, chuqur va mustahkam saboq olar edilar.

K.D.Ushinskiy pedagoglik faoliyatini ilmiy-ijodiy ish bilan birga qo'shib olib bordi. 1848 yilda uning birinchi ilmiy ishi — "Kameral fanlarni o'qitish haqida" degan asari nashr qilindi. Bu asarda Ushinskiy oliy o'quv yurtlaridagi mavjud o'qitish tizimiga nisbatan tanqidiy ko'z bilan qaradi. Hukumat tomonidan erkinlik berilishini talab etdi. O'qitish tizimini yaxshilashga oid yirik uslubiy muammolarni o'rta qo'yib, ularni qanday hal etish yo'llarini ko'rsatib berdi.

Ushinskiyning ilm-fanni demokratik tarzda targ'ib etishi reaksion doiralarga ma'qul tushmadi. 1849 yil sentyabrida Ushinskiy va uning do'stlari, demokratik ruhdagi o'qituvchilar, siyosatda shubhali, hukumatga ishonchsiz kishilar sifatida litseydan chetlatildi. K.D.Ushinskiy boshqa ish topish maqsadida 1849 yilda Peterburgga ko'chib borib, juda katta qiyinchiliklardan so'ng 1850 yilda ichki ishlar vazirligida kichik bir amaldor vazifasida ishlashga majbur bo'ldi va u yerda to'rt yil ishladi.

Ushinskiy faqat 1854 yildagina Yaroslavl litseyi sobiq direktorining tavsiyasi bilan Gatchino institutida til-adabiyot va qonunshunoslik o'qituvchisi bo'lib ishga kiradi va u yerda tez fursatda shu institutning sinflar inspektori vazifasiga ko'tariladi. Ushinskiyning pedagogik faoliyati tom ma'nosi bilan ana shu vaqtdan boshlandi. U 1859 yilda Smolnitskiy institutining sinflar inspektori vazifasiga tayinlanib, unga shu institutning juda achinarli holga tushib qolgan ilmiy bo'lim ishlarini qaytadan tartibga solishday muhim topshiriq yuklandi. Ushinskiy bu ishni epchillik bilan puxta bajarib, pedagoglik jarayonni uyushtirish sohasida katta qobiliyat sohibi ekanini ko'rsatdi. Shu bilan birga uning pedagogika masalalariga bag'ishlangan va muntazam chop etilayotgan nazariy tadqiqotlari uning faqat amaliyotchi emas, balki o'z ixtisosi bo'yicha kuchli nazariyotchi ekanligini ko'rsatdi.

Ushinskiy 1857 yildan boshlab "Tarbiya jurnali" ("Jurnal dlya vospitaniya")da, so'ngra "Xalq maorifi jurnali"da juda ko'p sarmazmun maqolalar e'lon qildi. 1860 yilda u "Xalq maorifi jurnali"ning muharriri qilib tayinlandi. Ushinskiy 1861 yilda o'zining "Bolalar dunyosi" ("Detskiy mir") nomli o'qish kitobini nashr ettirdi. Bu kitob o'sha yilning o'zidayoq ikki marta chop etildi.

Ushinskiyning pedagogik faoliyatiga soya soluvchi (1862 yil) imzosiz xat uni o'z ishini to'xtatishga majbur qildi. Bu xatda u go'yo siyosiy jihatdan ishonchsiz kishi, deb ayblangan edi. Buning oqibatida u chet ellardagi xotin-qizlar maorifining yo'lga qo'yilishini o'rganish va pedagogikadan darslik yozish uchun o'z vatanidan ketishga majbur bo'ldi. U xorijiy mamlakatlarda yurgan davrida o'zining butun kuch-g'ayratini ta'lim-tarbiyaga doir asarlar yozish va ularni chop ettirishga yo'naltirdi. Natijada, 1861 yilda

uning I va II o'quv yillari uchun "Ona tili" darsligi nashr etildi va unga "Muallimlar uchun qo'llanma" degan metodik asari ilova qilindi. 1870 yilda esa III o'quv yili uchun ham "Ona tili" darsligi bosilib chiqdi. Bundan tashqari, Ushinskiyning pedagogika sohasidagi asosiy nazariy asari hisoblangan "Inson — tarbiya predmeti sifatida" ("Pedagogik antropologiyadan tajriba") nomli asari ayrim jildlarga bo'linib nashr qilina boshladi. 1867 yilda bu asarning I jildi, 1869 yil II jildi bosilib chiqdi. Ushinskiy bu kitobning hamma jildlarini qisqartirib ingliz tiliga tarjima qilish maqsadida uchinchi jild ustida zo'r g'ayrat bilan ishlay boshladi. Afsuski, bu ishni tamomlash unga nasib bo'lmadi. U Qrimda davolanish paytida qattiq shamollab qoldi. Bu shamollash va zo'r berib ishlashi hamda xizmati bilan bog'liq bo'lgan ko'ngilsizliklar orqasida zaiflashib toliqqan edi. Natijada 1870 yil 21 dekabrda Odessada zotiljam kasalidan vafot etdi.

K.D.Ushinskiyning pedagogika nazariyasi xalqchilik g'oyasi asosida qurilgandir. "Har bir mamlakatda bolalarni tarbiyalash tizimi, — deb aytgan edi u, — xalqning rivojlanish sharoitlari, uning ehtiyoj va talablari bilan belgilangan". "Hamma uchun umumiy bo'lgan birgina tug'ma moyillik borki, tarbiya hamisha shunga tayanishi mumkin; bu biz xalqchilik deb atagan narsadir. Xalqning o'zi tomonidan yaratilgan va xalqchilik asosiga qurilgan tarbiya shunday tarbiyaviy kuchga egaki, bunday kuch abstrakt g'oyalarga asoslangan yoki boshqa xalqlardan olingan eng yaxshi tizimlarda ham yo'qdir^{3/4}"

Ushinskiy xalqchilik deb har bir xalqning o'ziga xosligini tushunar ediki, bu o'ziga xoslik o'sha xalq yashashi va mehnat qilishi lozim bo'lgan tarixiy taraqqiyot, geografik va tabiiy sharoitlar bilan ifodalanadi.

U "Ijtimoiy tarbiyada xalq ruhi" sarlavhali maqolasida tarbiyaning xalqchilik ruhida bo'lishi kerakligini aytib, boshqa xalq pedagogikasini mexanik suratda rus tuprog'iga ko'chirishni aqlga mutlaqo muvofiq emasligini ta'kidlaydi.

Ushinskiy tarbiyada xalq ruhining eng yaxshi ifodasi ona tili ekanligiga, rus bolalarini o'qitishda rus tili asos bo'lishligini; boshlang'ich maktablardagi ta'lim ham bolalarni rus tarixi, Rossiya geografiyasi va uning tabiati bilan tanishtirmog'i lozim deydi.

Ushinskiyning pedagogika tizimida ona tilining tarbiyaviy va ta'limiy ahamiyati tarbiyaning asosi bo'lgan xalqchilik bilan chambarchas bog'liqdir.

Ushinskiy o'zining "Ona tili" sarlavhali maqolasida "Xalq tili — uning qadim zamonlardan boshlanuvchi bugungi ma'naviy hayotining eng yaxshi, hech qachon so'lmaydigan, doimo yangidan ochilib yashnab turadigan gulidir. Butun xalq va uning vatani til bilan tirikdir^{3/4} bularning hammasi xalq ijod etgan til orqali ifodalanadi^{3/4} Xalq avlodlari birin-ketin yashab o'taveradi, ammo har bir avlod hayotining natijalari keyingi avlodlarga til orqali meros bo'lib o'tadi. Har bir avlod o'z his-tuyg'ularini, tarixiy voqealar, diniy e'tiqod, maslak natijalarini, boshidan kechirgan qayg'u va xursandchiliklarini ona tili xazinasiga qo'shadi^{3/4} Til eng jonli, eng boy va mustahkam aloqa vositasi bo'lib, xalqning yashab o'tgan, yashayotgan va kelajakda yashaydigan avlodlarini bir-birlari bilan chambarchas bog'laydi, ularning ulug', tarixiy, jonli bir butunga aylantiradi. Til bor ekan, xalq ham bor, xalqning hayot ekanligini til orqali bilish mumkin. Til xalqning hayotidir. Xalq tili yo'qolganida xalqning o'zi ham yo'q bo'ladi", — deb uqtiradi. Ona tili — Ushinskiyning fikricha — na kitob, na maktab bo'lmagan vaqtda ham xalqni o'qitgan eng yaxshi xalq ustozidir.

Axloqiy tarbiya maqsadlari va vositalari. K.D.Ushinskiy tarbiya ishidagi turli vositalar orasida axloqiy tarbiyaga katta e'tibor berib, "Tarbiyaning asosiy vazifasi axloqiy jihatdan ta'sir etishdan iboratdir, bu aqlni umuman o'stirish, boshni bilimlar bilan to'ldirishdan ko'ra ham muhimroqdir", — deb yozgan edi.

Axloqiy tarbiya bolalarda odamlarga hurmat va muhabbat bilan qarashni, ularga nisbatan samimiy, xayrixoh va adolatli munosabatda bo'lishni o'stirishi kerak.

Ushinskiy ko'r-ko'rona, tayoq intizomiga qarshi norozilik bildirib, "Eski maktabda intizom nihoyatda g'ayritabiiy asosga yoki mukofotlar va yoki jazolar ulashib beruvchi o'qituvchidan qo'rqish asosiga qurilgan edi. Bu qo'rquv bolalarni zararli holatlarga: sustkashlikka, sinf doirasidagi zerikishga va ikkiyuzlamachilikka olib keldi" deb u bolalarga nisbatan insoniy munosabatda bo'lishni talab qildi.

Ushinskiy egoistik, mansabparastlik, bekorchilik, g'arazgo'ylik, munofiqlik singari nuqson va kamchiliklarni qattiq qoralaydi.

Ushinskiyning fikricha, axloqiy tarbiyaning vositalari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak: 1. Ta'lim (axloqiy tarbiyada kitob va darsliklarni o'rni); 2. O'qituvchining shaxsan namuna bo'lishi

(Ushinskiyning obrazli ifodalashicha, “bu narsa yosh qalb uchun quyoshning barakali nuridirki, uni hech bir narsa bilan almashtirib bo‘lmaydi”); 3. E’tiqod; 4. O‘quvchilarga mohirlik bilan munosabatda bo‘lish (pedagogik odob); ogohlantirish choralari; 6. Rag‘batlantirish va jazolash.

Ushinskiy bolalar mehnati haqida gapirib, insonning to‘g‘ri rivojlanishidagi zarur shart mehnatdir, deb hisoblagan edi. Uning fikricha “agar tarbiya kishini baxtli qilmoqchi bo‘lsa, uni baxt uchun tarbiyalamaslik kerak, balki hayotdagi mehnat uchun tayyorlashi lozim”. Tarbiya kishida mehnatga muhabbat va odatni o‘stirish kerak. Ushinskiy kishi o‘z faoliyatida jismoniy mehnat bilan aqliy mehnatni birlashtirsa, juda foydali bo‘lur edi, deb hisoblaydi. U o‘quvchilar mehnati haqida gapirib, “O‘qish mehnatdir va mehnat bo‘lib qolishi, ammo to‘la ma’noli mehnat bo‘lishi lozim”, — deydi. U ta’limni ovunchoqlik, ko‘ngil ochish yo‘li bilan o‘tkazishga, ba’zi pedagoglarning ta’limni mumkin qadar yengilroq qilishga harakat qilishlariga qarshi chiqdi. Bolalar o‘qish davrida mehnatga, qiyinchiliklarni yenga olishga o‘rganishlari kerak. Faqat kichkina bolalarnigina o‘ynab turib o‘qishga o‘rgatish mumkin, deb yozadi Ushinskiy. Aqliy mehnat og‘ir, o‘rganmagan kishini tezda charchatib qo‘yadi. Shuning uchun bolalarni kuchi yetadigan ishlar bilan sekin-asta o‘rgatish lozim.

K.D.Ushinskiyning aqliy mehnatni jismoniy mehnat bilan qo‘shib olib borish to‘g‘risidagi, o‘qish va dam olishni to‘g‘ri tashkil etish haqidagi pedagogik fikrlari hozirgi kunda ham qimmatlidir.

K.D.Ushinskiyning didaktika sohasidagi qarashlari pedagogika tarixida o‘zining chuqurligi va o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ushinskiy ta’limni bolalarning psixologik jihatdan kamol topishlarining yosh bosqichlarini hisobga olishni va ular psixologiyasining xususiyatlarini e’tiborga olib tashkil etish kerakligini talab qildi.

Ushinskiy xotira bilan esda saqlab qolish to‘g‘risida gapirib, unutishning oldini oladigan tez-tez takrorlash yo‘li bilan tarbiya oluvchilarda o‘z xotiralariga ishonchni mustahkamlash kerak, deb ko‘rsatdi. U darsda ko‘rsatmalilik tamoyiliga katta ahamiyat berib, psixologik nuqtai nazardan ko‘rsatmali ta’limni mohiyatini yoritib berdi.

Ushinskiy ko‘rsatmali ta’lim tamoyillarini nazariy jihatdan ishlab chiqishga va uni amalda tatbiq etishga doir juda ko‘p qimmatli fikrlar kiritdi. Ushinskiy o‘qitish jarayonida ko‘rsatmali ta’limga munosib o‘rin berdi: u ko‘rsatmali ta’lim o‘quvchilarning rivojlanishini ta’min etadigan shartlardan biridir, deb bildi.

Ushinskiy bolalarning o‘quv materialini anglab, puxta va mustahkam o‘zlashtirishi tamoyiliga katta e’tibor berdi. U bu tamoyillarni tushunish va tatbiq qilishda o‘zidan ilgari o‘tgan pedagoglarga nisbatan ko‘pgina yangiliklar kiritdi. Masalan, o‘quv materialini takrorlash to‘g‘risida batafsil metodika ishlab chiqdi.

Ushinskiy ta’lim yo‘nalishida ikki yo‘nalish borligini qayd etdi. Birinchi yo‘nalish bolalar o‘qituvchining rahbarligida buyum yoki hodisani kuzatadilar va shu buyum yoki hodisa to‘g‘risida umumiy tushuncha hosil qiladilar. Ikkinchi yo‘nalishda olingan bilimlar umumlashtiriladi va mustahkamlanadi.

Ushinskiy maktabning ikki xodimi: murabbiy bilan o‘qituvchi o‘rtasida tarbiya va ta’lim (funksiyasini) jarayonini bo‘lib qo‘yishga qarshi norozilik bildirdi. U ta’limni tarbiyaning eng muhim vositasi deb hisobladi.

Ushinskiy o‘zining pedagogik tizimida dars hamda ta’lim metodiga katta ahamiyat berdi.

Darsda mashg‘ulotlar turlicha bo‘lishi mumkin: yangi bilim berish, o‘quvchilarning mashqlar bajarishi, o‘tilganlarni takrorlash, o‘quvchilarning bilimini hisobga olish, o‘quvchilarning yozma ishlarni bajarishlari. Har bir dars ma’lum maqsadga qaratilgan, tugallangan bo‘lishi va yetarli darajada tarbiyaviy xarakterga ega bo‘lishi lozim. Ushinskiy mashg‘ulotlarni almashtirib va metodlarni xilma-xil qilib turishni tavsiya qildi.

Ushinskiy bolalarda mustaqil ishlash qobiliyatini o‘stirishga e’tibor berib, o‘qituvchi maktabga yangi kirgan bolalarga darsda mustaqil ishlashning to‘g‘ri usullarini o‘rgatishi kerak, bolalar to mustaqil ishlash malakalarini mustahkam o‘zlashtirib olmaguncha, ularga uyga vazifalar berish yaramaydi, deydi.

Ushinskiy “Rus tilini dastlabki o‘qitish” (1864) sarlavhali maqolasida bir qancha qimmatli metodik ko‘rsatmalar berdi. Uning fikricha, o‘qitishning uchta vazifasi bor: 1) bolaning nutqini o‘stirish; 2) bolalarni rus tilining boyligidan ongli suratda foydalanishga o‘rgatish va 3) tilning mantiqini (grammatikasini) o‘zlashtirish. Bu uch vazifa bir vaqtda birlikda bajariladi.

Rossiyada o'qishga o'rgatishda tovush metodini joriy qilish va keng tarqatishda Ushinskiyning xizmati katta bo'ldi.

Ushinskiy o'qituvchilarning roliga yuksak baho berib, "pedagogning o'quvchilarga ta'siri shunday tarbiyaviy kuchga egadirki buni hech qanday ustav va dastur bilan, o'quv yurtini har qancha qulay tashkil etish bilan almashtirib bo'lmaydi", deb hisoblar edi. U "¼ tarbiya ishida murabbiyning shaxsi eng asosiy narsa", deb yozgan edi.

Ushinskiy pedagogika o'qituvchilari va o'rta maktab o'qituvchilari tayyorlaydigan pedagogika fakultetlari to'g'risidagi fikrni olg'a surdi. U bunday deb yozgan edi: bizda medisina fakultetlari bor-u, pedagogika fakultetlari yo'q ekan, bu shuni ko'rsatadiki, biz axloqiy va tarbiyaviy sog'lig'imizga qaraganda tanamiz sog'lig'ini ko'proq qadrlar ekanmiz. Uning bu fikri so'nggi yillarda amalga oshdi.

K.D.Ushinskiyning xizmati shundaki, u o'z vataniga, o'z xalqiga xizmat qilishni pedagogik faoliyatining asosiy burchi deb hisobladi. K.D.Ushinskiy ilmiy-amaliy pedagogik faoliyatining asosiy g'oyasi va yo'nalishi ham yuqoridagi mehnatlari bilan bevosita bog'liqdir. K.D.Ushinskiy pedagogikaning o'ziga xosligini, milliy xususiyatlarini himoya qildi, shuningdek, tarbiya xalqchil bo'lishi lozim, deb hisobladi. K.D.Ushinskiy mehnatga inson baxt-saodatining asosiy sifatida qaradi, bolalarni mehnat orqali tarbiyalashga katta e'tibor berdi. Ushinskiy ta'limotining mazmuni, tamoyillari, shakl va metodlarini ishlab chiqishda ham ko'p ishlar qildi. U ta'limni va uning ko'rsatmaliligini, ongli va uzviy ta'lim-tarbiya masalalarini ishlab chiqdi. O'qitish shakl va metodlarining rang-barangligiga erishishni talab etdi.

K.D.Ushinskiy o'qituvchining mehnatini va uning tarbiyalanuvchi shaxsga ta'sirini yuqori baholadi. Ushinskiy o'qituvchilar tayyorlash tizimini birinchi marta ishlab chiqdi.

Ushinskiy boshqa xalqlarning ham pedagogikasi va xalq maktablari taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi.

1895 yilda Ushinskiyning vafotiga 25 yil to'lishi munosabati bilan bo'lgan yig'ilishda, uning ishini davom ettiruvchilardan biri, Modzalevskiy aytib o'tganidek, "Xuddi Lermontov — bizning xalq olimimiz, Suvarov — bizning xalq lashkarboshimiz, Pushkin — bizning xalq shoirimiz, Glinka — bizning xalq kompozitorimiz bo'lganidek, Ushinskiy ham — bizning haqiqiy xalq pedagogimizdir" deganda haq edi.

Nazorat uchun savollar:

- 1.Ya.A.Komenskiyning tarbiya haqidagi fikrlarini izohlang?
- 2.Ya.A.Komenskiyning sinf-dars tizimi nimalardan iborat edi?
- 3.Ya.A.Komenskiyning didaktikasi va undagi yangiliklar nimalardan iborat?
- 4.Pestalotssining dunyoqarashi va uni pedagogikada tutgan o'rni.
- 5.Pestalotssining ta'lim nazariyasini izohlab bering?
- 6.Pestalotssining pedagogikaga qo'shgan (olib kirgan) yangi g'oyalarini izohlab bering?
- 7.K.D.Ushinskiyning hayoti va talabalik yillari?
- 8.K.D.Ushinskiy darsliklari va "Tarbiyada xalqchilik g'oyasi".
- 9.K.D.Ushinskiy aqliy, axloqiy tarbiya va uning vositalari haqida.
- 10.K.D.Ushinskiyning didaktik ta'limoti va uning ahamiyati.
- 11.K.D.Ushinskiyning pedagogika, maktab va maorif taraqqiyotidagi o'rnini izohlab bering?

Mustaqil ta'lim uchun vazifalar:

Ya.A.Komenskiyning "Buyuk didaktika" asarining XVIII-XIX-XX-XXI boblarini o'qib o'rganish.

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.
2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

19-mavzu	Prezident I.A.Karimov asarlarida ma'naviy tarbiya va ta'lim tizimini islox qilishning asosiy yo'nalishlari

Seminar reja:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tarixiy merosimizdan foydalanish to'g'risida.
- 2.Prezident I.A.Karimov asarlarida ta'lim-tarbiya to'g'risidagi ilgari surilgan g'oyalar.

3. Prezident I.A.Karimov ma'naviyat va marifatni yuksaltirish to'g'risida.

4. Prezident I.A.Karimov barkamol inson tarbiyasi xaqida.

Tayanch iboralar: Barkamol avlod, inson kamoloti, yetuk inson, shaxsni shakllantirish, axloq-odob, ta'lim-tarbiya, ma'naviyat, ma'rifat, qadriyat, urf-odatlar, milliy g'urur, milliy istiqlol, mafkura. . .

Seminarning maqsadi: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlarining mohiyati xaqida talabalarda bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tarixiy merosimizdan foydalanish to'g'risida.

2. Prezident I.A.Karimov asarlarida ta'lim-tarbiya to'g'risidagi ilgari surilgan g'oyalar.

3. Prezident I.A.Karimov ma'naviyat va marifatni yuksaltirish to'g'risida.

4. Prezident I.A.Karimov barkamol inson tarbiyasi xaqida.

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.Xoshimov "Pedagogika tarixi" T. "O'zbekiston" 1997 yil.

2. Safo Ochil, K.Xoshimov "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" T. "O'qituvchi" 1995 yil.

3. I.A.Karimov. "Ijobiy ishlarimizni oxiriga yetkazaylik". T.: O'zb, 1994 y. 8-9 betlar

4. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1997 yil 137-140-betlar.

5. Ibn Xalmiqon haqida. Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" kitobidan olindi. T. Abdulla Qodiriy nomidagi Xlaq merosi nashriyoti, 1993, 204 bet

6. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. Mas'ul muharrir O'zbekiston respublikasi FA haqiqiy a'zosi M.M.Xayrullaev. T. "FAN", 1975. 71-72 betlar.

7. Al Farabi sotsialno – eticheskie traktato'. Alma – ata. 1976. 122 bet

8. Abu Nasr Forobiy. "Baxt saodatga erishuv haqida". Risolalar. Mas'ul muharrir O'zbekiston Respublikasi FA haqiqiy a'zosi M.M.Hayrullaev. Toshkent. "FAN". 1975. 76-bet

9. Abu Nasr Forobiy. "Baxt saodatga erishuv haqida". Risolalar. Mas'ul muharrir O'zbekiston Respublikasi FA haqiqiy a'zosi M.M.Hayrullaev. Toshkent. "FAN". 1975. 77-78-betlar.

10. Ahmedov A. Beruniy va uning "Giodeziya"si haqida. Beruniy. Tanlangan asarlar. III tom. T., "FAN", 1982 yil, 21-bet.

11. Beruniy tug'ilgan kunining mingyilliga to'plam. T., 1978 yil 101-bet.

12. Abu Rayhon Beruniy. Tanl. Asarlar. I t. T., 1968 y, 151 bet.

13. Abu Rayhon Beruniy. Mineralogiya. 25 – bet.

14. Sa'id Nafisiy, Pur – i Sino, Tehron, 1333 (1954), 9-27-betlar.

15. Ibn Sino. Tayr qissasi. "Falsafiy qissalar" kitobidan. T., O'zadabiynashr, 1963, 15-bat.

16. Ibn Sino. Tadbiri magzil, 15-16 betlar

17. Rahimov S., Abu Ali ibn Sino. Ta'lim va tarbiya haqida. T., O'qituvchi, 1967, 75 – betlar.

18. Rahimov S. Abu Ali ibn Sino. Ta'lim va tarbiya haqida. T., O'qituvchi, 1967, 75-bet.

19. Irisov A. Abu Ali ibn Sino hayoti va ijodiy merosi, T., "Fan", 1980, 160-bet

20. Irisov A. Abu Ali ibn Sino hayoti va ijodiy merosi, T., "Fan", 1980, 162-bet

21. Irisov A. Abu Ali ibn Sino. Hayoti va ijodiy merosi. T., "FAN", 1980, 137-139-betlar.

22. Dj.Neru, Otkritie Indii, M., 1956, 243-bet

23. A.Ahmedov "Ulug'bek" T., "FAN" 1991 50-bet.

24. V.Bartold. soch., t. II, M., 1964, 126-bet.

25. Valter, tanlangan asarlar, Jeneva, 1769, IX., 199 sahifa.

26. Ulug'bek. Novie Guragonova astronomicheskaya tabliso'. T., izd. "FAN" AN.Ruz., 1994 y. 31-32-betlar.

27. I.A.Karimov. Istiqlol va ma'naviyat. T., "O'zbekiston", 1994 y., 97-98-betlar.

28. Neru Javoxarlal. Otkro'tie Indii. M., Nauka 1955. 272-273 betlar.

29. La'l Muni. Bobur yubleyi oldidan. O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 1993 y., 23 dekabr.

30. Bobur Z.M. Boburnoma. T., Yulduzcha 1989 y. 21-bet

- 31.Oybek. O‘zbek adabiyoti antologiyasi. T., “FAN” 1958 y. 8-bet.
- 32.M.Bobur. Devon. “FAN” 1994 y. 78-bet.
- 33.A.Muhammadjonov. Shkola i pedagogicheskaya mo‘sl uzbekskogo naroda XIX – nachala XX v. T., “FAN”, 1978 y., 23,89-betlar.
- 34.Davlatyor Rahim, Shixnazar Matrasul. Feruz shoh va shoir qismati, Toshkent, G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1991 y., 100-bet.
- 35.I.Tursunov. Istiqlolga intilgan qalblar nidosi. Toshkent. 1993. 11-bet
- 36.V.Dal “Tolkovo‘y slovar jivogo Velikorusskogo yazo‘ka”. M., 1980 y., 440-bet.
- 37.A.Muhammadjonov. shkola i pedagogicheskaya mo‘sl uzbekskogo naroda XIX – nachala XX v. Toshkent, “FAN”., 1978 yil, 44-bet.
- 38.N.Yo‘ldashev. “Ma’rifat fidoiylari” maqolasi. “Guliston” jurnali. 1991 yil, 4-soni, 20-bet.
- 39.“San’at” jurnali. “Jadidchilik qanday oqim” maqolasi. 1990 yil, 12-soni, 6-bet.
- 40.B.Qosimov. Ismoilbek G‘aspirali, Toshkent, 1992 yil, 25-bet.
- 41.Tohir Qahhor. Hur Turkiston uchun. “Turkiston” ro‘znomasi, 1992 yil, 26 fevral.
- 42.B.Qosimov. “Ismoilbek G‘aspirali”. T., 1992 yil, 31-bet.
- 43.B.Qosimov. “Ismoilbek G‘aspirali”. T., 1992 yil, 34-bet.
- 44.“Yangi dunyo” haftaligi. 1991 yil, 13-soni.